

AP

~~27213~~

ГНАТ
ХОТКЕВИЧ
ТВОРИ



V

Р У Х

1930



ГНАТ ХОТКЕВИЧ

Т В О Р И

ТОМ V

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Ар 966/У

ГНАТ ХОТКЕВИЧ

ОПОВІДАННЯ

Кн. 5



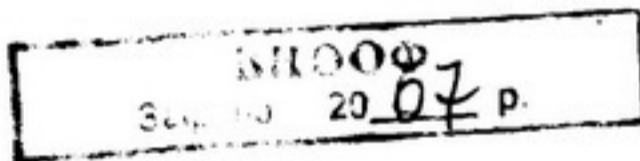
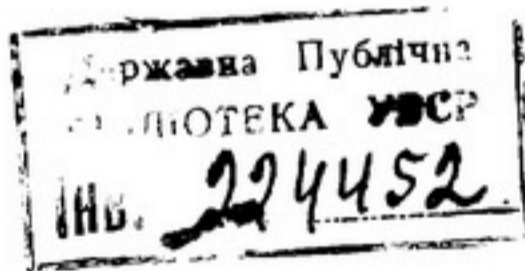
КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського Дру-
ку“, „Картковому репертуарі та інших
показчиках Української Книжкової Па-
лати.

ТРЕСТ „ХАРПОЛІГРАФ“
ХАРКІВСЬКА ШКОЛА ФЗУ
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО

Укрголовліт 3262. Зам. 2579
Тираж 4000

Вересень — Жовтень 1929



ДІД АНДРІЙ

Я сиджу над кручею.

День догоряє. У видимому безладді при невидимій системі розкидалися хмари по небозводі, офарбувавшись в найдивніші кольори, і кидають тепер фантастични одсвіт на землю.

Он річка внизу повилася, зазміїлась. Грізно стоїть над нею з одного боку круча, вся поросла лісом, а з другого—і усміхається, і коливається, і тихо лащить ся зелений очерет. А далі за ним простяглися широкі луки, аж пересичені ласкавими, делікатними тонами: там скошений шматочок з блідими копицями на ньому; там низеньке вогке місце й вирізалось темно-зеленавим вилиском на тлі ясних кольорів. А он клаптик, засіяний соняшниками. Аж кричать вони, повернувши свої усміхненні пики до сонця!

А ще далі—бакша. Розсипалися круглі кавуни, гарбузіння по облогах, жовтіють дині; курінів два—щоб не знати, в якому дід сидить. Ще далі—підмет і темно-зелені, мов ляком укриті, коноплі аж сюди кидають пряний запах свій... А там ланок жита. та такий же веселий—як лоша, що вибрикує ранком по росяній траві.

Деркачі деруть у траві, перепели в житі підпадьомкають, гукає невидима бугай-птиця в очереті; зграя граків, голосно кричачи, пролетіла на дальні верби; десь бабахнув охотник з рушниці—і сплес-

нулась від того рибина в березі, підскочила синичка на ближній гільці, а потім знову усе тихо, знову тільки гімн звучить сонцю великому. А воно, в царственній порфірі, з променистим німбом докола, тихо спускається вниз, окриваючися горящими хмарами.

Бовкнув дзвін у ближнім селі й широко, хвилями коливаючи повітря, понісся могутній звук у далечінь віщувати завтрашнє свято і плугатареві серед ораного поля, і маленькому підпасичеві — хлопчині, що ліг горічерева на могилі й дивиться в безмежність небес. А рибалка самітній на далекому плесі зняв шапку зі спітнілої голови й, тричі перехристившись, сказав: „слава тобі, господи...“

— Слава тобі, господи!—сказав і дід Андрій, сидячи на кручі коло мене.

Кремезний був дід Андрій. Прожив майже все своє життя в лісі, сам-на-сам з дубами, хуртовинами сніговими, вовками голодними. Він і сам зробився, як дерево, нечутним до зовнішніх об'явів кліматичного характеру. Міг годинами лежати у сніговому заметі, підстерігаючи вовка або злодія; увесь мокрий від поту, лягав спати на сирій землі, напившись холодної води—і хоч би тобі що.

Типово-український склад обличчя, рівне високе чоло, а найбільше — то довгі сиві вуса, що мальовничо спадали униз, завжди вводили в обман м'якого серцем любителя української старовини, і не раз аматори козацької минувшини підходили до діда Андрія, сподіваючися збагатити свої знання історії яким цікавим оповіданням „з уст народа“. Але дід Андрій жорстоко не справджував тих надій, бо, не дивлячись на свої чудові вуса, він нічогісінько не знав ні „про Сомка та Дорошенка, ні про грізного Сірка“, а про запорожців знав тільки те, що колись на шляху біля верби був шинок, то шинкареві на ім'я було Запо-

рожець — „раклюга¹ дев'яносто восьмої проби“, як казав про нього дід Андрій.

Але хоч на історії дід і не знався, та все ж із ним цікаво було побалакати. Ліс свій він знав, як власну долоню. Знав генеалогію кожного дубка, а сусід ярчан (біля лісу тягся яр, по якому розкинулося кілька хат) пізнавав по сліду. Та й не диво, бо не було, мабуть, із них ні одного, котрий не побував би в дідових руках.

Лісник із діда був особливий. Коли траплялася шкода у лісі, то дід доти не заспокоювався, поки таки не знаходив порубщика. Ні один найзавзятіший мисливий не висліджував так коштовної дичини, як дід отого порубщика. Це був спорт, і дід, видимо, любив переживати цей спортивний настрій. Часто можна було від нього почути:

— Ото вибереш якого потовстіше дубка й ідеш поза ним. А „він“ (цебто злодій; дід ніколи інакше не називав порубщиків, як у третій особі) рідко коли рубатиме уночі, все вибере днину, кущами закриється й цокає. Коли меншеньке деревце, то він його пилочкою пиля, а яке більшеньке, то свердлик у нього є — і так, і так, і так він просвердлить те дерево, аж поки його вже можна валити. Так ото він собі пиляє, а ти йдеш. Він замовкне, оглядається — і ти станеш. Він знов за пилку — і ти собі вперед, а де так і підбіжиш. Та так до нього, голубчика, й дійдеш поза дубком: він отут собі пиля, а ти над ним стоїш.

І, мабуть, таки любив ці моменти дід, коли в саму вже останню хвилину громовим голосом крикне: „Стій!“ а той безщасний „він“ із роззявленим від жаху ротом, з виряченими очима не знає, що почати,

¹ Ракло — на Харківщині — це те, що босяк на Київщині, драголь — у Херсонщині, жулік — у Москві, золоторотець — у Ленінграді.

й у нестямі рефлексивними рухами виявляє свою безпомічність.

Ні доріг ні стежок дід ніколи не визнавав — завжди йшов напрямцем.

— Дорогою йди, — казав він, — а „він“ засяде в кущах та телесне ще колякою по потилиці.

Ярчани то вважали його за відьмака, казали, що він ще від батька перейняв якесь там „слово“. А „слово“ дідове в тому власно й було, що він знав у лісі кожний кущик і міг би ходити по гущавині з заплющеними очима.

— Ну, рубайте ж, рубайте, хлопці, — каже, було, до найнятих робітників, — а я піду до хати. Вже снідати пора.

І піде. Закинув рушницю-нерозлучницю на плечі — пішов. То вже, дивись, і мудрує братія як би це затягти у кущі дубка якого кращенького, поки діда нема. А дід обхідцями зайшов з другого боку та й видно йому, і де заховано й хто заховав.

Або обізветься до косарів.

— Косіть же, косіть, хлопці! До вечора лучку треба скінчити. Я не забарюся. Мені оце тільки до Кицівки сходити, плотників треба найняти.

Дід пішов і розпочалися сміхи, жарти, а дехто й на бокову під кущі. А дід зайшов із кручі, став на горі — і видно йому все, як на столі.

Приходить із Кицівки.

— Ех, Семене, Семене — не така в тебе вдача, як у мене. Ну який з тебе хазяїн вийде, коли ти, як лісник з очей, так ти під кущ?!

— Та я, діду... та я...

— Та що там, „та я“? Ну, куди там уже вивертатися?! Я ж на горі стояв і бачив, як ти ноги задирав.

Піввікове життя в самій, так би сказати, гущі природи, піввікове прислухування, причікування в дивній

мірі розвинуло дідові почуття. Найменший, ледве чутний звук вже будив його уночі, і дід, скинувши рушницю на плече, поринав у темряву, стрибав через широкі канави, як хлопчик, дерся на кручі, лазив по деревах, мерз на морозі.

— Інший який сміливіший, ну то ще так-сяк. Ну зате ж як іноді попадеться трусливий, так і сам наприймається лиха і ти з ним. Уже стоїш-стоїш над ним та аж плюнеш із досади: пху, хай тобі чорт!

Дід аж сплюнув.

— Як оце недавно було. Вивернув ото він собі, значить, дубка й пережидає. А він ніколи тобі не прийде у ту ж саму, або на другу ніч: думка така—тепер лісник вартує, а ніч-другу посидить, то й обридне. Еге! Бісового батька мене обдуриш.

— Ну, зрубав ото він, кажу, дубка, пере... той... переждав одну-другу-третю ніч, а на четверту прителєпався. Чую—стрибнув через пліт. Ага! ну, от тепер ти мій.

— Почав же ж він, сукин син, іти. Ступне ступінь—і стане. Витягне шию, мов журавель, оглядається—зирк-зирк, туди зирк, сюди зирк... Потім вп'ять ступне, вп'ять оглядається. До дубка від плоту було сажнів із двадцятку, так він, проклята душа, не менш години йшов. Ну й сторожкий же ти, думаю!

— Нарешті таки дійшов, намацав дубка. Попробував на плечі—не, не берють. Тільки шелесту наробив, хвилин із десять потім вислухував. Так що ж він, кателик, вигадав! Ізняв із себе пояса, зачепив за віття, а другий кінець кругом себе обмотав. А тоді сів долі та обіпреться-обіпреться обома руками об землю, пересунеться скільки там—і дубок за ним. Вп'ять обіпреться—і дубок за ним. І оттак, собача печінка, тяг аж до плоту. Аж обридло вже мені й стояти. Я б уже й гакнув, так коли ж не вгадаю

хто воно такий. І всіх же, здається, знаю, а цей не по знаку.

Доволік ото він до плоту, поставив руба, перекинув через пліт — аж гупнуло! Та тільки вчепився, щоб плигати — а я його за комір: „Стій!!“ — так і остовпів мій хлопець. Дивлюсь—хто ж воно такий? А то молодий Гриценко! Такого батька син—і пішов дубка красти! Пху!..

— Ну, що ж із ним робити? Скидай, бісів сину, чоботи! Скида... Скидай чинарку! Скида... Ну, тепер іди, куди хочеш. Ех! як він через пліт та як дремене!.. А як уже відбіг порядошно, став, обернувся і кричить: „Я ж тобі!.. хіба й не попаду... я ж тобі“... Меткий же ти, думаю, за плотом, а перед плотом який був?! Та узяв та й навів на нього ружжо. Так він і слово не договорив, мов галушкою подавився,—і навтьоки. А я взяв дубка на плечі пішов собі додому.

І отак завжди. Любив дід додержати до послідньої хвилини, приголомшити, а потім вичитати доброго отчєнашу. Забирання одежі або чобіт (як були), то вже обов'язок професії. Бо на другий день уже ж конче явиться або жінка „його“ або мати — виручати одежу. Дід приймає їх суворо, з гіпер-олімпійським виглядом, не пропускає випадку й тут навчати. Але згодом зморшки розіходяться. Зевесова повага щезає, і врешті дід віддає взяті речі необхідної важности й вартости.

— Бувало й так, що до-гола його, анахтему, роздягнеш, як допечуть. От як із тим... як його... Та ото, що нова хата на шпилю!.. Неплюй, Неплюй!.. І скажи ж!.. Ну, нехай уже голота йде, з бідности, за віссю, бо нізвідки узяти. Ну, ще туди-сюди, хай так... А тож багатир! Хата—горниця панська. І вівці, і воли й усяка тобі худобина! І на що позирнув? Сміх сказати — на підпірки. Їй-бо, правда!

— Дивлюся— що за знак? підпірки почали пропадати. Що поставлю, поставлю нові—і пропадуть, і пропадуть. День - два постоять— і пропадуть. Що за врагова мати? А ну, лишень, засяду.

— Засів. А ніч місячна така вибралася, тепла. Дивлюсь— підійшло до плоту, смика... Хто ж воно, думаю, такого г...а не бачив? Коли придивився—і-і-і, бо-о-же мій!.. Аж очам своїм не вірю!.. Неплюй!..

Дід аж покрутив головою.

— Ну, смикай собі, думаю, смикай!

— Ото ж дьорга він та й дьорга. Підійшов до однієї, смикнув—не піддається. Він тоді дужче— та як ропне!— аж луна по лісі пішла! А я сміюся собі потихеньку: „ото, кажу, стерво—як кріпко засіла“...

— Насмикав він тих підпірок уже на добрий оберемок, зіклав докупи, поясом обв'язав. Підійшов я потихеньку та я-а-ак торорохну з рушниці йому над самим вухом! Він так і присів.

— Присів, щось белькоче, а сам загорта - загорта ті ямки, що, значить, підпірки повиривав. Перелякався здорово.

— Я тоді до нього: „ах ти ж, хамлюга, сукин син! Та чи в тебе хліба немає чи грошей, щоб купити, що ти з-за такої погані гріха на душу береш? Та у тебе ж діти жонаті! Скидай, ідолянський сину, штани! Зняв... Скидай сорочку!.. Зняв і сорочку. Іди ж тепер—нехай на твій сором діти подивляться. Пі-ішов він, як мати спородила.

Здавалось би, що при таких випадках, коли сусідам ярчанам і сорому закоштувати доводилося, а іноді, й дробового набою з дідової рушниці, здавалось би, що тут може виникнути ненависть, ненависть до жорстокости, до бажання вбити з-за вугла, як це й трапляється іноді з лісниками. Але тут цього не помічалояся. Так уже зумів себе дід поставити, що його вважали дідом „правильним“. Ярчанин ішов

красти дубка, не зарікався і ще піти, але про діда говорив:

— Така вже його обв'язаність. З нами теж як попусти віжки, так не то що лісу, а й дубка одного не зостанеться.

І дід, зі свого боку, казав:

— Ти його й повчиш добре, ну, як треба на роботу, так і його хати не минеш. Ще й п'ятака якого інколи набавиш, щоб він на тебе та й зла не мав.

І це не було задобрюванням, це просто було особливе якесь уміння ладнати з людьми, ладити по-простому, по-життєвому. Тому ярчани навіть любили свого діда: до нього ходили на пораду, його закликали на покуть на весілля. А бувало й так, що дробовий набій мав наслідки цілком невідповідні своїй фізичній структурі й призначенню. Один з таких випадків і мені розказував дід оцього тихого, розкішного, літнього вечора.

— Був тут у нас на Яру—та він, положим, і січас тут живе, тільки тепер він не такий... Яременко прозивався. Ну, вже був би тобі злодюга, ну вже був би тобі ракошет, так уже далі й нікуди. Краде, що тільки вздрить—і ніколи не попадається. Казали про нього, що слово якесь знає, або свічку з чоловічого лою носить. Ну, я так думаю, що все те брехня. Як ви признаєте?

— І такий він і з обличчя був... чуднуватий якийсь. Голова—то... як би вам сказати...—отака у нього голова була. А спить! Отак схилиться на руки, лупнув чи не лупнув очима—вже й виспався, вже він і готовий куди хоч. І нічого він не боїться, ніякого страху не знає—одно слово одчаюга.

— Ну, ото він і нахваляється у шинку: „скажіть дідові (це вже мені, виходить) нехай краще ліса береже, а то вкраду. Самого луччого дубка вкраду...“ А я нічого йому й не переказую, одначе подивляюсь,

кожен кущик обдивляюсь. Ну, неначе так, що нема ще нічого, не помітно.

— Коли раз іду — і натрапив у гущавині дубка. Справді доброго дубка повалено. Це ж Яременко, більш ніхто. Я й переказую через сусід: „скажіть Яременкові, щоб не йшов дубка брати, бо може так лучиться, що й додому не вернеться“. А він, чортів син, похваляється в шинку: „нехай каже, бісів дід, не звика: я й ружжо йому замовлю, бо я на Донщині як був, так слово таке взяв“... Ну, нехай буде й так. Спробуємо тебе на ділі, а то на словах ви всі молодці.

— І засів я. А морози тоді стояли он які. Хоч як-не-як, а довго не всидиш: ніякий кожух не видержить. А ходити теж ніззя — почує, діявольська личина. Сиджу я ото ніч, сиджу й другу, і третю сиджу, і четверту, і п'яту — нема іродового сина. Кріпкий, каналський!.. Ну, це вже таке діло — хто кого.

— На сьому ото ніч пішов я, а за мною іще онук мій учепився — в одну душу піду та й піду. — Ну, йди! Тільки ж гляди: як скавучатимеш від холоду — застрелю, як щеня.

— Пішли ми. Засіли. Посиділи небагато: чую — шелестить. Та не то що йде, а конем їде. Ого!..

Дивлюсь — їде він з якимось товаришем, люльку смокче. Ну нічого ж тобі не боїться!

— Під'їхали до дубка, навернули його на сани, примотували добре, ще набрали всякої хамузи зверху.

— „Чи стріляти“? — питається онук.

— „Ні, ще рано. Та він же ж, скурвий син, як уже там не як, а буде ж люльку запалювати — отоді й стрілятимеш. Та боже ж тебе спаси — не бий по людині, а бий по дровах.

— А воно дарма: все одно я дробу не поклав йому у рушницю. Де ж, пак, видано — дитині смерть у руки давати. А мороз — аж пече!.. Вони ж вовтузяться там

біля дубка, то розігрілись, і Яременко аж кожуха скинув, а нам припіка. Хведько мій уже мнеться.

— Ну, пов'язали вони все як слід, Яременко викресав вогню, запалив люльку. Я-а-ак бубухнемо ми враз із онуком! Господи!.. Кінь як смиконе, як залопотить по лісі, Яременко вплутався у віжки, „хто в бога вірує, рятуйте!“ кричить. А товариш його як бевхнув на землю, та так і не ворухиться.

— Що за сторія? Думаю. Невже вбив? Так стріляв же, здається, по дровах. Може, там яких дробин із п'ять і попало, так то ж дарма, то тільки навука. А як, не доведи, господи, вбив?.. аж у серці похолонуло.

— Коли ні—дивлюсь—піднявся та як дьорне лісом, так тільки гілля тріщить. Слава ж тобі, господи, думаю—живий, не взяв його кат. Ну, ходім же, хлопче, коня шукати.

— А де ж ми його знайдемо?

— Та десь уже знайдемо. Одягай Яременків кожух та ходім.

— Пішли. Недовго й шукати довелось. Стоїть кінь, весь тремтить, сани розторощені, дубок мій хто й знаде. Добре хоч кінь ні на що не напоровся.

На другий день являється Яременкова жінка за кожухом.

— „Тобі чого“?

— „Та, дідусю... та голубчику“...

— „Я знаю, що я дідусь, але скажи мені, в чом діло?“

— „Та учора ж“...

— „Що учора?“

— „Та ніби ви й не знаєте, дідусю“...

— „Та не знаю ж... Учора була середа“...

— „Ой, господи... Та з дубком“...

— „З дубком?.. Так хіба це ти ходила дубка красти?“

— „Та господи спаси... То мій... Що й казала ж йому, що й вговоряла“...

— „Ага! Так це твій чоловік, значить? Харошо. Ну, як я з тобою ніяких ділов не мав, то ти і йди собі геть. А чоловік твій нехай приходить, з ним ми побалакаємо“.

— „Та він же, дідусю, і місця собі не знаходить: стриба по хаті, мов той горобець“.

— А воно, значить, таки попало й йому штук із п'ять. Та й перестудився трохи, бо кінь же ото його тягав мокрого по снігу. Вже згодом-згодом, як питали в шинку, так казав, що був на охоті та ружжо приснуло... Ну, нехай буде й так. Вони завжди самі на себе виказують. Ото як хочеш узнати, хто був у лісі, то й почнеш, наймаючи, під'южувати: „та тебе не візьму, Остапе, бо ти дуже добре у ліс стежку знаєш“— „Хто — я? Та щоб мені... та з роду-віку... То он Семен крав, на сушні бантину собі зробив, а я — от як перед господом“...

— Ну, що ж? Після того в скорості подався наш Яременко із села. Та як пішов, то не було про нього чутки, мабуть, років зо два. Оце недавнечко повернувся — і наче не той чоловік став: боже спаси на чуже зазіхати. Прийшов ото колись до мене: „спасибі, каже, вам, дідусю. Ваші дробинки на путь мене наставили: тепер я мов на світ народився“. От як їх учить треба.

Дід замовк. Спускався потиху вечір. Зникали жовті й рожеві хмари. Вже й зірки почали висипати, а посеред усіх найкращая, найлюбішая, українська зіронька вечірняя. Скоро вже, скоро стемніє небо, розтане, розтопиться кармазин на заході, повагом, вільно зідхаючи, підійме груди земля — і віддих її блакитним туманом поповзе над річкою. На заході зостанеться вузька смуга — і мов ножем золотим розріже вона небо і землю. А глянеш угору — вже темна безодня

повисла, прибита золотими гвіздками, і вабить, і тягне, і мрії шовкові навіва.

Тиша... Десь далеко хтось крикнув: „Гоп-го-оп“!.. і понісся-полетів цей окрик хто-й-зна куди далеко...

— А що, дідусю,— перервав я мовчанку.— От ви все розказували про ярчан, про таких людей, що йдуть красти з нужди або здуру. А чи не траплялося вам, у лісі живучи, зі спражніми злодіями стяватися, з такими, що не пожалує й ножаку в спину встромити, як діло не по його?

— Чого там не траплялося? Траплялося й таке. Ліс великий, усяку наволоч сюди тягне. Острожник який утече, арештант, новобранець — усе в ліс. Ще тут у нашому лісі, слава богу, тихо, а он як у Жихорі, так прямо не доведи, господи. Там, бачте, тюрма поблизу. Я там служив трохи, так чого тільки й не було. Раз таке зі мною сталося, що двічі на день мені смерть у вічі заглядала.

— А ну розкажіть, дідусю.

— Та воно так було. Іду я ранком раз, ще темненько. Не сказать темно, а темнесенько собі, розвиднюється. Ну, я йду потихеньку, як звичайно, бо хоч нічого й не чуєш, а все ж осторога не мішає. Коли чую — щось ніби хруснуло... Зупинився я, став, слухаю... Ніби так, що не чуть нічого. Ну, а всетаки стою, бо хруснуло ж. Ні, нема нічого. Підіймаю голову — сіріє щось на дубі, а що сіріє — не розберу. Ну, та я довго не думав: рушницю з себе, навів туди та й кажу грізно так: „Злізай, кажу, сукин син, а то стрілятиму!“ Мовчить, не ворухиться. Та й я нічого не бачу добре — мо, там і нікого й нема. Та таки все ж своє: „Злазь, кажу, сякий-такий! А! Не хочеш?“ — та клац курком. Дивлюсь — лізе з дуба. Стрибнув, став на землю. Арештантюга. Та здоровий! Стоїть і руки попустив. Ну, думаю, треба тебе всього взнати. Не бачив я, як ти ліз — чи згиналася рука чи ні. „Трухнись“ — кажу.

Він трухнувся,— „Трухнися ще!“ ... Трухнувся—а з рукава шворінь виповзає, та хіба такий? Якби тою забавочкою та погладив по тім'ячку — не ходив би більше по лісі.

— Ну, що ж із такою людиною робити? „Повернись!“ кажу. Повернувся. „Іди поперед мене на дванадцять шагів. Повертай куди я казатиму. Та не пробуй ні тікати, ні повертатися, бо так і застрелю, як собаку“. А сам націлив у нього з рушниці та так і йдемо. Що оглянеться він — а очі аж горять — я все в нього цілю, все в нього цілю. Та так аж до села довів, а там уже його хлопці зв'язали та у волость повели, а я вернувся собі в ліс, обход дальше делать.

— Зайшов до хати поснідати, розказую Дмитрові, син у мене Дмитро тоді ще парубком був. Поснідав, пішов таки ув обход. Ще й собак із собою узяв, а я тоді держав собак тройко, здорових таких, гарних. Все поміч.

— Побігли мої собачки у ліс, а я потихеньку за ними. Далеко вже, чую, біжать, радіють скиглючи. А у лісі тихо-тихо... Пташки співають, листя шелестить... І подумав я ще собі: як же ж то гарно на божому світі, а люди що виробляють! — один одного в кайдани кує, зло має, за гроші душить. Та ще й не роздумався гаразд, аж чую — завзялися мої цуцики на щось та ще добре так улягають. Невже, думаю, звіря якого підняли?

— Швиденько за ними, за ними, вже й підбігаю по троху—а вони беруть, а вони беруть... Що за знак?— думаю. Коли це—торох із ружжа!.. Свят-свят-свят!.. Заскиглила собака, заскавучала, дві вже тільки гавкають. І-і-і... боже мій! Тут уже я в усю дременув по лісі. Коли — торох іще раз!.. Я вже й кричу, й біжу, спотикаюся, за-малим око не виштрикнув на гіляку.

— Вибіг на поляну: одна собачка коло дуба стрибає підбита, друга лежить уже, а третя — аж дуба

гризе та гавка. А тут—торох з дуба—і третя впала.

— О-ох і забрало ж мене за серце. Підбіг, чинарку скинув лізти на дуба хочу.

— Злодюго! Нащо ти собак моїх постріляв?

— Ех, жаль патрончика нету, а то я б і тебе, старий чорт, за собаками отправил би!

— Злазь!.. Злазь мені зараз, а то я тебе своїми руками задавлю!..

Я не втерпів.

— А рушниця ж, діду?

— Забув я тоді про рушницю. Дивлюсь, стриба він із дуба. У руках рушниця із штиком—виходить, салдат. Я до нього, а він штиком—прямо ніяк мені підступиться. Ну, та вже зло мене́ таке взяло за собак, що й не розкажу. Пропаду-пропаду, думаю, чорт його бери! Яюсь боком до нього та під низ, під ружжо—і ухопив за цмол, сам на землю впав. Він на мене. Ну, я вивернувся, став на ноги—і пішло в нас тут борюкання. Ногами то він слабий, я його звалю, ну, а що вже в руках, чортів син, дужий, так мов обценьками, ружжо ухопив. Що вдарю, вдарю його об землю—ну, ніяк він ружжа не пускає. Запінився, зубами скреготить.

— Но-ожичка... но-ожичка!—стогне. А я йому:—бре-ешеш, сукин син... бре-ешеш...

— Ложа відлетіла, вже ми за саму стволину борюкаємося. І стволина вже погнулася—а він не пускає. Чую вже, що й руки мліють, і в очах круги пішли. Коли—тупотить щось, кричить. Це ж, думаю, Дмитро почув вистріли та біжить. Давай я кричати:—Дмитре!.. Дмитре! Сюди!.. А сам зібрався вже останніми, беркицнув злодюгу об землю, коліном надавив. Тут Дмитро підбіг, зв'язали ми його. Так аж землю гризе від злости клятий москаль, піна з рота біжить, а очі як не вистрибнуть—отаке зінське щеня попалося.

Дід скінчив.

Вже зовсім ніч запанувала. Хтось бризнув по темному небозводі сяйливими краплями, хтось місяця виставив краєчком з-за хмари, а вона, біла-біла, ліниво й нехотячи повзе вгору. Роса холодить ноги. Десь заїржав кінь зарічкою. У воді сплеснулося щось велике. На далекому обрії засвітилося багаття — то пастухи розпалили вогнище, картоплю печуть. Настала вона, ніч-краса, цариця дум і настроїв, море німої журби й самотних зідхань. Тихо насунулась, непомітно опанувала, і розкішні мельодії понесла над радісно-стомленою землею, що з усміхом щастя піддавалася цілющій ласці, обіймам і шептам. Стали стовпи променів місяцевих, хмари тінями білими пересовувалися по безмежних глибинах, пісня відкілясь донеслася... далека, сумна... що уносить всю душу з собою.

Мені хотілося, щоби дід ще оповідав. До цієї чарівної ночі, до цих зірок вічно сяйливих, до далеких звуків пісні так підходила ця проста, злита з природою, бесіда. На моє щастя, дідові самому хотілося говорити й він розпочав:

— Щось я розбалакався сьогодні. Хочете, ще розкажу вам, яка мені пригода з ченцями трапилася?

— Із ченцями?

— Та з ченцями ж. Та ще з Ахтонської гори. Бо треба вам сказати, що моя стара та вдалася дуже богомільна. Воно й не що там що, а просто любить, щоб про неї баби казали: „он як Андріїха баба, так от богомільна“... І як хто взнав уже оцю її примху, то знай тільки грай отакої, так вона й сорочку останню скине та віддасть. Ото як тільки нема мене дома, поїду куди абощо, то вже в неї оті странники, та ченчики, та богомолки з богомолами і з-за столу не виходять. І скільки вони у неї грошей повидурювали, так і не злічити. То якунебудь там тьму єгипецьку у пляшечці, принесуть, то перо з крила архангола Михаїла,

ну зовсім тобі як гусяче. А то раз приніс один патлатий стружки з хреста господня. Сукин син, хоч би здалеку звідки приніс, а то у мене в дворі й набрав під повіткою—я топорище стругав. Платочок який-небудь, що йому копійка ціна у базарний день, а вони ж із неї згребуть рублів три, а то й усі п'ять, бо це неначеб той самий, що в ньому діва Марія голубів у храм несла. А воно ж і вірить—сказано, дурне.

— Ну, я на це все більше отак дивився. Баба вона у мене справна, хороша—нехай забавляється. Не жалко тої п'яťорки там чи скільки. Отак воно і йшло, поки не зв'язалася вона з тими анахтемськими ахтонцями. А вони, патлачі, зразу розкумекали, що коровка не ялова, та й давай доїти: то проскурку їй пришлють аж із самісінької Ахтонської гори, що моя баба носить тижнів два з тою проскуркою, як курка з яйцем. То книжечка прийде, то письмо, та все й пишуть і переказують, що за вічне поминовеніє о-стільки, а за рік о-стільки, а посилять треба отуди, на такого-то яриманаха, через Туреччину. Дивлюсь—як сказилася моя баба. І гроші шле і яриманаків тих прийма, годує їх, мов на сало, а ті тому й раді. Ну, думаю, це вже з короткими віжками треба братись.

— Ото раз і лучилось так, що поїхав мій Дмитро—саме він заходився женитись, так послідні дні зі мною доживав. Поїхав, кажу, кудись по своєму ділу, zostалися ми вдвох у хаті—я та стара. Ну, добре. Коли чую—грюкотить щось. Підїхало.

— Відчиняються двері, увіходять у хату два яриманахи, чи як їх там величать, я не розберу. Як глянув я—а там же в'язи—о! кулаки, як гарбузи. Оце, думаю, як згребуть удвох то й не писнеш. А чого воно мені така думка прийшла, так це тому, що тижнів два перед тим у Сидоровці теж двойко таких младенців прийшли до діда й баби—баба така, як і у мене, богомільна, бач. Їа повиділи, що дід з-за образів

виймав у бамажечці гроші — і вийди один з хати. Подививсь, що нікого нема поблизу, та до діда. Один держить, а другий за образами нишпорить. Вудив-вудив та й навудив шістдесят рублів. Та тоді на воза—й шукай вітра в полі. Дід та баба тоді ах-ах, ах-ах—та вже від яриманаків не виколупаєш.

— Чи не вони оце?—думаю собі. А тут іще, як на ту біду, ружжя в другій хаті. І-і-і, матінко моя рідна! Що тут у бога робити?

— Дивлюсь—один із них витяга з ящичка отой... як його, патрахиль, чи як воно там у них називається. Надіва, книжку бере, чита... Слухаю—наче таки й божественне. А сам усе на в'язи поглядаю: от наградив господь милосердний! Прямо хоч обіддя гни.

— Ну, ото він читав-читав та й начитав, що причитається з моєї баби у пользу Ахтонської гори двадцять два рублі. Ого! думаю, не мало й начитав.

— Витягаю йому карбованця, даю. Не бере.

— Та беріть, кажу, отче святий. Ну посудіть же самі—де ж нам узяти двадцять аж два карбованці?

— І слухати нічого не хоче: як двадцять два, так і двадцять два. Нічого робити, витягаю ще карбованця, даю, стало бить, два—не беруть. Що тут у світі божому робити?!

— Ну, поки вони там ховали свій патрахиль та книжку та з бабою балакали, а я задки-задки та в другу хату та за ружжо. Тоді вже сміливо йду.

— Ну, кажу, святий отче,—махай з хати!

— Хі, вони як заметушилися: „та що ти... та що ти... раб божий“...

— Та там уже божий чи не божий, а з хати тікай, бо як би й лиха не було.

— Як кинуться вони з хати! Один раб божий так об одвірок торохнувся лобом. Та на віз, та по конях—аж залопотіли по лісі. А я ще спустив собак, а вони як уляжуть за ними—аж курява лягає!

— Чую, перестало нараз торохкотіти: це ж, думаю, поламались. Та назирцем, назирцем за ними. Дивлюсь — так і є: віз на двоє. Що ж? Думка така, наче й помогти б треба, так це вже вроді насмішки вийде. Ні, нехай, думаю, самі справляються. А собаки, а собаки—аж піняться, так беруться коло тих яриманаків.

— Одізвав я собак. Як-не-як прикрутились вони, поїхали. Як пішов я потім на те місце, де саме вони поламались, так там аж землю вкрило шматтям із ряс! Отаке мені було з тими яриманаками!

21. VIII. 1900.

СЛІПЕЦЬ

Чомусь він мені подобався. І не балакали ми з ним і зустрічались не так часто, а от подобався. Чомусь завжди мені здавалось: „от людина, здатна до благородних учинків“. І показалося, що інтуїція не підвела: оповів він мені один такий випадок зі свого життя, що... зрештою, ось я вам його передам..

Раз зайшов він до мене надвечір (вони часто заходили до мене, сліпці). Розбалакались ми про се, про те—не помітили, як і ніч наступила. До того ще й хмаритися наче починало.

— Зоставайтесь у мене ночувати: куди там вам додому телепкатися поночі.

— Та воно й справді, сказать би, далеко, та тільки боюся—чи я вам не заважу.

— То пуста річ. Зоставайтесь.

Він ще трохи посперечався для ввічливости, але, врешті, зостався. Видимо, радий був теплу й спочивкові.

Напились ми чаю, повечеряли—і почалися у нас розмови. То я йому щось розкажу, то він мені але більше він, бо мені більш було цікаво його слухати. Між іншим, я його спитав, яким побитом стратив він очі. Він розповів, як ще хлопцем, підпарубочим, вів він троє коней напувати, а вузди від усіх трьох намотав на руку. Хлопець-товариш хотів пожартувати, сховався за пліт та як ахне перед самими кіньми!

Коні злякалися, шарпонули й довго волокли хлопця з собою.

— З того часу почало й почало... Темна вода підступила.

— А що ж то воно таке—темна вода?

— А хто й зна...

Так із селянського жарту почалося каліцьке життя. Багатенько у нас буває таких жартів.

А випадок, що він мені розповів, був такий.

— Ходили ми одно врем'я з товаришем на п'яру¹ а діло було зимою. Треба було нам із Савуховою пройтись на Попів хутір. Воно, ска'ть, і не далеко—може буде верстов із шість, а мо' й ні. Як у літку, так і без поводиря можна втрапити, така рівна дорога. Так то ж улітку, а це зима. Я, було, почав відговорювать, але товариш напосівся—ходім та й ходім, в одну душу.

— Там бактій мій живе. Стотень. І трепелій. Троїти клево дасть та й гертихи по жоклійці викиримо...²

— Ну, як іти, то й іти. Думка така—втрапимо.

— Пішли. Відійшли від села так верстов зо дві—коли щось із низу підвіває. Далі то більше, далі то більше. Де не взявся вітер, б'є снігом під ноги—одно слово, пішла заметілиця.

— Ну, та ми спочатку не дуже то: хіба штука яких там троє-четверо верстов протягти. Оце зараз буде сухий дуб, а від нього вже й цурпалком до Попового хутора докинеш. Кажу ж вам—ну й у голову не приходило, щоб ото на трьох верстах зблудитися. Та ще на яких трьох верстах! Що кожен із нас мо' разів із сотню ходив, кожную грудку землі знає.

¹ Ходити на п'яру—двоє сліпих і один поводитир.

² Там мій тесть живе. Багач. І не скупий. Попоїсти добре дасть та й горілки по чарці вип'ємо.

— Ідемо собі, побалакуємо. Мій товариш таки чудило був: усе щось зморозить. Та все по-лебійському.¹ Розказував, як попав він раз на вечерниці, теж отак узимку. Завирюха почалася, то в першу з краю хату й потрапив.

— А там самі терпелюки та каравони. Покурвав я їм що знав, іду вже з хати, коли якась скеліха й обзивається: „чи не дати вам, діду, мукиці?“—„Спасибі. Дайте, як милость ваша“. Оце, думаю, клево! Годі сухмаї кусмóрити—хоч, ставреників накурляю. А дівки скоренько до кутиги, наяпéрили у скетéльню чогось та й усипали мені до захарбéлі. А я безповандзóришний. А вони, шельми, й не засміються. Коли я дома до тієї муки—а то попіл...²

— Ідемо отак, балакаємо. Іноді питаємо хлопця—чи не видко ще сухого дуба? Ні, каже, ще не видко.

— Що за вража мати? Наче вже давненько й ідемо, а дуба того нема та й нема. Ну, що ж—пройдемо ще трохи. Товариш усе мріє, як то його тесть угостить.

— В хаті дулясно. Ботень із крисом, амо' і з варнагою. Кунсо як яшпурка!.. А мо' й пундії чї пухтавки будуть, бо моя теща цуба! ого!.. Одно слово—похазниця. По обіді вовчачка начанить.³

— Я тільки слухаю. Добре я знаю того тестя—такий же злидаряка, як і ми грішні. Ну, товаришеві ж хочеться хоч поговорити про смачненьке—нехай поговорить.

¹ На старчачій мові.

²... самі парубки та дівчата. Пограв я їм (на лірі)... коли якась сука... годі сухарі гризти—хоч вареників наварю... скоренько до комори, набрали там чогось у миску та й усипали мені до торби. А я тоді ходив без поводитиря.

³ В хаті тепло. Борщ із м'ясом, а може, і з куркою. Хліб—як булка... А може, й пироги або пампушки будуть, бо в мене теща—баба ого-го! Одне слово—хазяйка. По обіді пива налле.

— А що не видно дуба?—питаю хлопця.

— Та де там дуба. Тут і носа не видно!—каже хлопець.

— Отут нас уже й шибнуло. Але кожен затаїв про себе—щоб других на тривожить. Товариш тільки бурмоче:

— Поміньчили.. Хвесь манейський помінчили..¹

Хлопець уже почав приставати—тільки сопе. Чоботи ж великі, а сніг пухкий та глибокий. Товариш покрикує:

— Пнай! Пнай!²—а де там пнати?! Вже й дихати ніяк. Став наш хлопець, а далі як заплаче!..

— Чого ти? Чого ти, дурню?

— Зблудили,—каже.

— Мов ножем нас шпигонуло від того слова. А хуртовина вже така розігралася, що з ніг валить. Вітер жменями сніг у лице кидає, дух забива.

— Давай мацати ми ногами—чи на шляху стоїмо, чи ні. Так хіба домацаєшся? Раз тобі здається, що шлях, удруге,—що ні. Що його у світоньку божому робити?

— А тут іще хлопець плаче—прямо душу надрива.

— Не пликсай!.. І без тебе досадно!—крикнув товариш, а хлопець іще дужче.

— Я змерз,—каже.

— Та воно вже й нам, коли хочете, так що вже й до плачу доходить. І повірите, пане... не то щоб смерти страшно, а так якось... наче сумно, наче от одним-однісінький ти на світі божому опинився й мусиш гинути.

— Ну що ж... давай ми радитися з товаришем. Він уже й по-лебійському перестав, по-людському говорить:

¹ Поминули, їй-богу, поминули.

² Пнай—іди, іди!

— Іти? Так—куди йти? Стояти? То чого стояти? Хіба лягти—нехай уже господь бог за нас думає. Що буде, те й буде.

— Ні, кажу, я так не согласен. Куди йти, то йти—аби не стояти, а тим паче лежати. Кажуть же, як ото у сон починає клонити, так смерть близько.

— А хлопець плаче—так аж заходиться. І все матір свою згадує, кличе, щоб рятувала. Та так же жалібно. „Ой, мамо, каже, мамочко... Та де ж ти забарилася, що на сина свого не зглянешся?..“ Ну прямо душу тобі вириває своїм плачем.

— Підбив я їх обох, ідемо. Хлопець ледве сунеться, тиняється, але ми вже й не кажемо йому нічого—аби йшов. „Очі, каже, злипаються“...

— Ідемо ми так, ледве ноги витягаємо. Видима річ, що заблудилися. І от що ви скажіть мені, на милість божу—нема охоти йти. Якби знав, куди йдеш... А то так, аби не стояти—а воно й не хочеться. Сам себе силуєш. А від того й не зогріваєшся. І хлопець усе скаржиться, що мерзне.

— Коли це надкнунся на щось та як закричить не своїм голосом: „О-о-ой!.. Рятуйте!..“

— Що таке? Чого ти кричиш?

— Чоловік лежить...

— Де? Де?..

— Давай ми мацати—справді, лежить чоловік. І вже одубів. Бо й руки холодні й дихання не чуть.

— Що ж його робити?—питаюся я товариша. А він як крикне, та злостиво так:

— А що ж ми будемо робити? Самі скоро отак подубіємо. Ходім!..

— Як же так? Чоловічецьку душу кинути християнську? А як би тебе чи мене так ізнайшли?

— То що, як мене? Ну й чорт мені брат.

— Не згадуй, кажу, товаришу, нечистого під таку лиху годину, а давай лучче чоловіка попробуємо від-

володати. Може через нього й нас господь помилує. Може це нас господь спитує.

— Наче пом'якшав мій товариш після таких слів. „Все одно, каже, ми йому нічого не зробимо: бач і задубів уже...“

— А може, кажу, й зробимо. Давай, кажу, візьмемо його під руки та побігаємо трохи. Може розворушимо чоловіка.

— „Давай“...

— Як узяли ми його під пахви, як стали по снігові гасати, як почали його тіпати, таскати то взад то вперед. Ну, нічого не виходить: як колода волочеться поміж нами та й годі. Тільки й того, що ми самі трохи розігрілися. І хлопець зігрівся, бо бігав за нами.

— Зупинився мій товариш. „Ху, каже... Заморився. Ну, що ж, каже—мабуть, таке, що нічого не вийде“.

— А я тоді був молодший та ще й при здоров'ю нівроку. Давай кажу, ще трохи побігаємо. Ну, як давай то й давай.

— Почали ми його знову теребити. Аж уже й піт нас проймає. Дивимося—зачіпає щось трохи ногами той чоловік. Слава тобі, господи!.. Розламали ми його, значить. Давай ми ще дужче, давай ми ще прудчіш!... А товариш і каже:

— Що ж оце ми взад та вперед бігаємо? Давай уже кудись в один бік бігти.

— Як давай, то й давай. Побігли ми куди очі дивляться. І що ж би ви думали? Прямо як господь нас направив—курінь перед нами! Трохи ми на нього не надкнулися. Та вже хлопець закричав: „Курінь!“— каже.

— Матінко моя рідна! І хаті своїй ніколи не був так рад, як оцьому куріню. Одгребли ми сніг від дверей, увійшли у курінь і чоловіка того за собою втягли. Та тепло нам так здалося у куріні та затишно!

— Положили ми того чоловіка, роздягли усього як єсть і давай снігом терти. І ми тремо, і хлопець тре— й самі розігрілися й чоловіка розігріли: почав ворушитися, а потім і сів. Тільки нічого не говорить.

— Ну, сиди ж ти тепер сам, а ми давай огонь розкладати. Намацали сонячиння під стінкою, хмизу трохи та ще того-сього наскубли; продерли у стіні дірку та й давай огонь розводити. Думка така: спалимо, то й спалимо, кат його бери! Не пропадати ж душам християнським.

— Як запалав огник—весело якось стало. Відхляв і той чоловік, тільки мерзне все: то холод з нього виходить. Що погляну-погляну я на нього—і радісно якось мені на душі стане. Це ж уже чоловік пошти, сказать, на тім світі був, а тепер он бач—балакає.

— Щось у сумках у нас ізнайшлося, повечеряли ми усі четверо. Хоч і скупю, а все підкрипилися. Що, кажу товаришеві—ботень із карнагою?

— Сміється. „Із плавутнем“, каже.¹ Оце б, каже, матлійки побанити.² А той чоловік—бувалий, видно— „Баклуну, каже, нема, а мутлаха знайдеться.“³

— Товариш мій мало не підскочив—Ов? Так ти манейський?

— Ні, я накаторський.⁴

— А звідки ж?... і не договорив. Хотів сказати, а звідки ж ти по-нашому, по-лебійському вмієш, а перевів так: „А звідки ж ти тут узявся? Нахтиш кого чи шпаруту робиш“?⁵

¹ Плавутень—індик.

² Люлечки покурити.

³ Тютюну (для куріння) нема, а табака (для нюхання) знайдеться.

⁴ Так ти наш?—Ні, я соцький.

⁵ Висліджуєш кого чи обход робиш?

— Ні. Гальомий накачитель скакантив репсалу відтаганити та оддыхнути йорусті. Ну, я й пішов. Кудень іще був, сянко.¹

— Що ж ти—вкіраний був чи як, що восторку втратив?²

— Трохи... Утихморили з кумом кварту³

— Ну, і не диво тобі.

— Та ж то кучерба.⁴

— Так, видать, посо, що, бач, і ходухи затрунили.⁵

— Ні. Як ото вітер сіводний піднявся, почав я сівирити дуже. Та так поклюжитись хочеться⁶

— Отак вони й перекосяються по-лебійському, а ми з хлопцем сміємось. Бо воно ж таки чудно. Як старці ото зійдуться, то воно ніби й личить, а тут... Ну, та добре, що хоч спати не хотілося. А от потім під ранок! Вогонь пригасає, бо нема чим палити. Спати хочеться, так і сказати неможна, а все не даємо один одному заснути.

— Сяк-так до ранку дотягли. Як розвиднилося, вийшли ми з того спасенного куріня. Давай пізнавать, де ми є. Так за вісімнадцять верстов від Попового хутора опинилися! І ще зовсім у другий бік!

— Вже й не пішли ми до того хутора, а закликав нас той чоловік до себе. Могоричу поставив добрячого. Та було й за що.

— Зустрічав я його потім кілька разів. Так нічого каже, й не було, минулося на дурничку. Тільки шкура, каже, на руках та ногах пооблазила.

¹ Становий пристав велів книгу віднести та віддати старості... ще був день, сонце.

² Вкіраний—п'яний; восторка—дорога.

³ Утихморити—задавити.

⁴ Кучерба—учора.

⁵ Мабуть, багато, коли й ноги заболіли.

⁶ Холодний вітер піднявся, почав я мерзнути. Та так хочеться лягти.

* * *

Сліпець скінчив. Як просто почав, так просто й закінчив. І не бачив він нічого особливого в тому, що, будучи сам на краю могили, почав рятувати чужу якусь людину, хоч міг же послухати товариша й піти: „може оселю яку знайдемо або хоч стіг“.

І згадався мені пожар паризького театру — як ті ввічливі культурні люди, що похапливо підіймають хусточку панні, півгодини просять вибачення, коли штовхнуть кого ліктем—як вони гатили по головах женщин палками, топтали малих дітей.

З ДАВНИНИ

І

Сонце заходило. Косе проміння падало на річку Білу, і не була вона тоді білою, а сяла всіма кольорами у своїх пологих берегах. Обидва береги були однакові, але по однім боці лягло село велике, з двома церквами, а по другім—луки, поля й далі степи, степи безконечні. Луки підходили до самої ріки, наче аж падали в неї.

Річка Біла—неширока. Он через неї перекинулися кладочки, позв'язувані де вірьовкою, де перевеслом,— а де й так просто жмутом трави. Ними можна було любоватися, як художнім твором, як храмом Растреллі, як поетичною мрією—так вони були під стать і пейзажеві оцьому, і тихому темпові руху хвиль у річці й такому ж темпові життя села. По них, по оцих кладочках, перелітає пісня, коли ото у суботу зацвітуть вулиці дівочими голосами й радісними гармоніями; по них котиться протяжливе „ге-ей“ плугатаря, що оре найдальшу свою скибу, а істик у зуби взяв, бо нікуди його встромити. Парубок і дівчина йдуть одно одному назустріч: вона й бачить, що зустрінуться на середині, а ступає босою ногою на сучкувате бервено. І зустрінуться на середині. Гриць так боїться, щоб бідна дівчина не впала, що вона аж нищить у його обіймах і „лається“. Але ця лайка

звучить, як ласка, а в тих пручаннях ще ближче горнеться одне молоде тіло до другого.

Серед війн і гнету й віковичного плачу одвічної Рахілі, виривалися колись-не-колись десятиліття, що село українське жило тихим і своїм життям. Співало свою пісню, культивувало свій звичай, творило свій кодекс. Тоді вистарчали такі кладочки в замріяних берегах, тоді вони й клалися. А налітала знова буря— і зметала з дороги не тільки кладочки, а й села цілі.

На тім боці Білої косить парубок. Сорочка аж очі вбирає на зеленому тлі лук. На голові широкий жовтий бриль кидає округлу тінь на смагляве загоріле обличчя. Вус недавно засіявся, очі карі з ясним, може трохи суворим поглядом—і цей погляд надавав парубкові вигляду якоїсь дорослості. Кожен замах косою показував силу, викохану на оцих житах, ланах, ранками росяними, солов'їною піснею. Слухняна трава рівними покосами лягала по стрижених луках— і скоро вся ділянка вкрилася, мов письменами якимись незрозумілими, зігзагами світло-зелених покосів.

Парубок востаннє, мов граючись, махнув косою й поставив її сторч. Зібрав траву у рядно, звалив на плечі й твердою стопою пішов через кладку.

Зараз же коло річки розіклалися бакші. Оце щойно засадилися і ясніють білими плямами пісків; де-не-де поплелося перше огудиння, тільки сояшнички молоденькі стирчать по межі: от-от гавкне, як молоде цуценя.

Серед бакші низенький і теж молодий курінь: ще не позасихало, як слід, і листя хворосту. Коло куріня сидить дід—латає штани.

— Добрий вечір, дідусю,—каже парубок, підходячи.

— Добрий вечір і тобі, сину. Що це ти з травою?

— Та думка оце, завтра поїхати до Нищеретової: там базар завтра, так треба купити дещо... На штани...

— Та намиста Марусі,—в тон додав дід.

Парубок ніби трошки зніяковів, але, видимо, йому приємно було чути просто звуки цього імени.

— А на штани пощо тобі купувати? Це мені—он-ба які,—і дід розчепірів столітні штани—аж засвітилися дірками проти ясного неба.—От мені так треба штанів, правда. А ти собі задурно візьмеш які схочеш.

— Як це задурно?

— Задурно й квит. Оце ж князь приїде.

— А!—протяг парубок і махнув рукою. Він ще не бачив ні одного приїзду князевого, але чути чув багато: і раніше про те згадувалося у селі, а оце тепер—тільки й розмови було про скорий князів приїзд.

— Тут таке буде, сину, що ти ніде й не бачив та нехай не доведеться нікому хрещеному й бачити. Оце тільки чутка пройшла, що князь скоро приїде, а й то, подивись, скільки наперло сюди й москалів, і лавушників, і всякої іншої наволочі. А як сам приїде та ще всю свою орду привезе—ой-ой-ой!.. Що тоді робитиметься!..

Дід поник головою. Мабуть не один приїзд князів він бачив за свого життя; і мабуть добре ті приїзди засіли в печінках, що й досі їх забути не може.

— А чого ж він осюди їде, отой князь?

— Чого? Попити-погуляти на вольній волі. Бо там, у Петербурзі, обридне все одно та одно, а тут—по інакшому. Оце незабаром почнуть зганяти на „стречу“. Тут уже хоч-не-хоч, а йди. Бо як огинатимешся—нагаями поженуть. Ще нашого брата мужиків, ще сяко-так, а що вже дівчат—так усі щоб були. Бо то смотр їм князь робить.

— Навіщо?

— А потім вибирає яких кращих до себе в покої.

— Навіщо?

— Ото дурний—навіщо... Сам знаєш, діло таке... Парубок похмурнів.

— Ну, нічого—скоро воля буде.

Дід тільки рукою махнув.

— Воля? Може й буде коли, тільки нам її не видать. Може ти ще й побачиш, а вже мені то не доведеться.

— Як то не доведеться? Та як ми сюди переходили, то сам управляючий нам казав, що трошки поробимо на пана, а тоді воля буде!

— І як ми сюди переходили, так тодішній управитель теж казав, що „трошки поробите на пана, а там скоро й воля буде“.. То, сину, тільки червачок на гачку. Як ото на рибу червачка на гачок надівають, так оце й нашого брата—волею приманюють. Я ще за покійного князя Бориса Степановича сюди приплентався, а бач—і досі кріпак. І той, покійничок, теж розсилав по усіх усюдах своїх шельмуватих: одних ільготами манили, других волею. Як ото на рибку: на одну хлібець чіпляють, на другу гробачка—отак і тут. І ловляться люди: і з Київської губернії, і з Чернігівської, і з Полтавської, і з Воронізької, і хто-й-зна звідки. А прийшов сюди—квит. Дадуть ґрунтець, хату на виплат поставлять, імення перемінять—і годуйсь, птичко божа, та пана годуй.

— Як це—ім'я перемінять?

— А так. Хіба тобі не міняли?

— Ні...

— А мені зразу ж змінено було. От я тут Степан Коцеренко, а я і не Коцеренко й не Степан. Батька мого Гурч прозивали, а мене Олексієм охрищено. Я й на часточку Олексія записую—а піп думає, мо' родича якого...

Дід замовк, похиливши голову. Мовчав і парубок, утопивши очі в пожар на заході. Кілька хвилин було тихо. Першим обізвався дід.

— А були колись і оці степи вільними степами. Колись і їх тільки козацькі коні топтали та стрепети. А тепер — і степ поневолений і ми на ньому. Та мабуть так і повік зостанемося. І ми князеві й степи князеві. Тільки от небо не знаю — чи теж князеве чи ще ні. Якщо ні, то мабуть скоро одійде.

— А як же воно із свобідного та усе зробилося князевим?

— Та як?.. Воно легко робиться — раз-два й готово. А почалося це діло ще за царя Петра. Колись Петро тут усе їздив, воювався. І князь Куракин коло нього. Оцих ніби наших прадід чи прапрадід, я вже не знаю. Знаю тільки, що теж Борисом звали: Борис Іванович. Це у них у роду Бориси.

— Так от якось одбився цар Петро від своїх драгунів — а драгунами командував оцей самий князь Куракин. А відбився тому, що був дуже нетерплячий. Він із військом був на лівому боці Козинки; моста нема — ну, поки там міст наведуть, а йому не терпиться. От він узяв із собою кілька душ та вплав через Козинку, а там на Тавижний яр, на Осикові байраки, а тут і наскочив чи на розбійників чи ще на яку біду — не знаю, ну тільки плохо прийшлося цареві. Став він одбиваться, а до князя Куракина послав гінця — так, мовляв, і так — приперли мене, біжи рятувати.

— Ну князь, розуміється, вже не дожидав моста, кинувся із своїми драгунами прямо у воду.

— Добігають до Осикових байраків, дивляться — а цар кинувся з конем ув Айдар: приперли його вже до краю. І хто його знає, що б воно там і вийшло, якби не підскочили драгуни. Словом, виходить діло, що князь Куракин урятував цареві життя, і вже з тої пори цар із ним не розлучався.

— І виїздили вони тоді всю Україну, бували на всіх шляхах — і на Московському, і на Воронізькому,

й на Гатманському; перепливали й Івсуг, і Ковсуг і Стару Білу, що в Айдар ото пада. І по степах усюди, і там, де ото тепер Військові Землі, і де Нищеретівка — усюди були.

— От їхали вони раз низом чéрез Тарабанівський міст повз Василькові ліси на Валуйський шлях. Зупинилися на спочинок саме отут, де оце тепер село наше. А князь Борис Іванович і каже: „Ох, каже, гарно тут! Ніколи б, здається, звідси й не пішов“... А цар Петро тоді: „Як ти мені, мо'на ска'ть, життя врятував, так хочу я тебе наградить—бери собі оцю землю усю, скільки захочеш, бери. Це моєму хрищенникові на зубок“. А у князя був синок і христин його цар Петро.

— Та отак, бачиш, і заволодів князь усією оцією землею. І одбатував собі невеличкий шматочок—аж ото від Тарабанова, де тепер Павлівка, та до Нищеретової довжини, а від Телішових аж оце по річку ширини-о!..

— Ну, земля тоді справді дика була, сел було мало, села малі, без церков; ото тільки у барині у Тарабанші й була церква—де ото тепер стоїть кам'яна кампличка—та млин водяний, та два чи три вітряки. Ото й усього. А то не то, кажу, сел, а й хуторів не було. Це тепер народу намножилося без числа, хутори, як гриби, поросли: і Паньківка, і Луб'янка, і Гриценків, і Бунчужний—та хіба мало їх! А тоді як було, може, хат із двадцять біля Макортета, то й гаразд, а то й тих, ма'ть, не було. Ото там, біля Макортета й моя хата колись була. Це я її не дуже давно, мо' років із десяток буде, як переніс осюди, де тепер.

— Ну, так ото, кажу, як відрізав собі князь земельки—почав хазяйнувати. А тоді яке хазяйнування було? Насамперед заселити. Ну, князь Борис Іванович не дуже про те дбав, то воно у нього й ішло,

як мокро горить. Оце візьметься наче й з короткими віжками: розсилає своїх людей, щоб ото, значить, закликали на переселення; буде, розпоряджається. А потім перегорить-перегорить у нього оте все, осядеться, стухне. Та й ніколи йому: він більше по за-грянцях жив по царських ділах. Та й те сказати, що не зовсім тут і безпечно було: он там за річкою біля Білої гори та в Кимлицькому яру кочували кимлики. Зробить собі земляночку, покриє чаканом—із рогозу таке плели вони—та й живе. Та й наші розбійники степові набігали, не дивилися, що „свої“, а так облуплять, що тільки держись! Навіть церкву, що ото колись тут стояла, кілька разів обкрадали, не то що! Одно слово, неспокійно було, то мало й охочих знаходилося селитися.

— Це так за Бориса Йвановича. Ну, а як настав Олександр Борисович, отой царів хрещеник—пішло діло по-інакшому. Той зараз випрохав собі у царя салдатів, очистив землю від кимликів та розбійників, а тоді по всіх губернях розіслав закликачів, щоб кликали людей. Кажіть, що у нас тут на вербі груші ростуть, молочні ріки течуть—що хочете кажіть. Ну, вони й почали брехати. Ну, що брехали, то брехали, а дещо й правда була. А правда була така, що хто б ти не був, що б ти не напрокудив—сміло йди до князя, князь тебе бере під свою заштиту й ти тоді нікого не бійся. І от такого народу багато й поприходило. Особливо таких, що із своїми поміщиками не поладили. Бувало таке, що і вб'є поміщика—так аби сюди прибіг, а тут уже тебе сховають, і ім'я тобі друге дадуть, і годя перепишуть...

Василь поглянув на діда: чи не ухекав і ти, дідусю, свого поміщика, що тобі ім'я перемінили?..

— Отак, бач, і заселилася ця вкраїна. А князеві Олександрові усе мало, все мало—ще хочеться землі, а де її узяти? Чиї рядом землі? Телішова та Тара-

банова: вони володіли своїми землями по якихось документах ще басурменського царства. Ну, Тарабанів сам хто його знає де дівся — чи помер чи так куди зійшов, а тільки в Тарабанівці жила сама його жінка, Тарабанша, здорова така, дебела баба. Села у неї усі були кацапами заселені: то, каже, смирніший народ, ніж оці хахли...

— Ну, ото й задумав князь пожитися нащот земельки нащот Тарабаншиної. Почав з того, що завів із нею кумпанство: то управляючого свого німця туди шле, то сам приїде попить-погулять, бо покійниця дуже була охоча до цього діла. А тій, само собою, честь: куди ж пак — князь!

— Ну, от раз вони так гуляли-гуляли, пили-пили, а князь і каже Тарабанші, ніби так, шутейно:

— „Та, каже, які оці степові поміщики — знаю я їх. У них ні в кого й документів нема. Вони так собі, з божої ласки, володіють земелькою“.

— А Тарабанша:

— „Не знаю, як у кого, а у мене всі документи єсть“.

— Князь сміється:

— „Ну які там у вас можуть бути документи? На часточку о здоровії раба божого Никихвора“ (а її чоловіка, Тарабаншиного, Никихвором звали).

— „Ні, каже, не на часточку, а таки справжні документи, настоящі, і на всю землю“.

— „На всю“?

— „Геть на усю чисто! Коли хочете, й покажу“.

— „Та навіщо воно мені здалося? Я й так вам вірю“.

— „Ні, я покажу... я не какая-нібудь...“

— І полізла дурна баба у шахву, витягла звідти усі свої грамоти й документи й показує князеві. Той подививсь, подививсь, — „ваша правда, каже, правильні документи“ — і віддав назад. П'яна баба, за-

ливши очі, й не туди, щоб хоч подивитися, що ж він їй дає. А він дав їй жмутяку паперів, просто собі бамаги—зарані вже в нього було приготовлено.

— Давай вони ще п'ють, давай вони ще гулять. У хаті душно, поїдьмо ще у ліс. Поїдьмо. Поїхали. Там уже князь так уходокав бабу, що вона впала й спала аж до раня. А князь до свого управляючого: „Знімай у неї перстінь із руки“. Зняв.—„Ідь із тим перснем до Тарабаншиної якономки, нехай вона дасть усі бамаги, які єсть іще...“

— Німець поїхав, знайшов клюшницю: так і так, веліла вам бариня дати усі бамаги. Ну, клюшниця—може, їй і не раз уже траплялося слухатися того персня,—візьми та й віддай. Ну, на тім і кінець. Бо на другий же день князь оповістив по усіх людях Тарабаншиних: „хто хоче добровільно переходити в моє підданство, нехай викине на воротях віху з сіна або соломи. А хто не викине—тому хату спалю“. Ну, само собою, усі повикидали. Тарабанша прочумалася—а в неї вже нічого нема. Тільки дехто з дворових і зостався при ній, більше старі жінки, приживалки, сказати. Так їх усіх із їх хазяйкою разом узяв князь жужмом та й вивіз на Великий шлях, а будинок спалив. Ще й церква стара при тім ізгоріла.

— Так от яким чином князі Куракини заволоділи Павлівкою й володіють по цей день. Не знаю вже як, але й земля Телішова—що ото яр за річкою за Козинкою—і та теж відійшла до Куракиних.

Замовк дід, перебіраючи думками минуле. Сонце давно вже зайшло, теплий вечір обгорнув землю. На селі чутно було звуки, що знаменують кінець дня. Де-не-де вже виривалася й пісня—сьогодні ж субота.

Василь трухнув головою, мов струхуючи з себе важкі якісь неприємні думки. Потім устав, підняв на плечі рядно з сіном.

— Ну, дідусю—я піду.
— А? Підеш?.. Ага... Ну, добре...
— Прощавайте, дідусю...
— Прощавай, сину. Так ти оце завтра до Нището-
ретової?

— Та думка проїхаться.

— Знаєш, що я тебе буду просити? Купи ти мені сокиру на базарі. А то мені сокири кожної минути треба, а моя вже така й стара, як я, та така й щербата. Купиш?

— А чому ні.

-- Так подожди, я гроші винесу.

Дід поліз у курінь. За хвилину виліз ізвідти з хусточкою в руках. Почав розв'язувати. Але як не старався і руками й зубами—не міг розв'язати вузлика на кінці.

— Дайте, дідусю, я.

— Ну на, сину, розв'яжи хоч ти. А то я вже такий старий став, що он, бач, зав'язати зав'язав, а розв'язати вже й руки не туди. Прямо як мій старий Бровко, що вже й не гавка, а тільки гарчить.

Василь розв'язав вузлика і, не розгортаючи хустки, подав дідові.

— Он, бач, що воно означа—молодість! Раз-раз—вже й готово. Так оце тобі, сину, на гроші та тільки торгуйся. А то там на базарі—знаєш?

— Та вже буду старатися. Прощавайте!

— Ходи здоров!

Василь пішов неспішною ходою, оминаючи огудиння та підпираючись кіссям. Якимось невесело йому стало від дідових балачок. Чомусь почало пригадуватися минуле. Він сирота... виховувався в сім'ї Щербатів... ріс разом із їх дочкою Марусею. Майже однопіткани, на яких два-три роки він старший—і це одразу поставило його в роль оборонця. Ще малим він не раз бився з хлопцями за Марусю й не давав

її на поталу. Мати не боялася ніколи за Марусю, коли біля неї був Василь: вже знала, що той і додивиться і оборонить.

А раз — уже підпарубочим був — косив за річкою і так наче почув чи то здалося — ніби голос Марусин. Крикнула й замовкла. Прислухався — нічого не чути. Але не дивлячись на те, він стрімголов кинувся до річки, а там тільки бульбашки схвачуються...

Кинувся у воду, витяг дівчину положив на берег — а вона вже нежива. Як почав її смикати, як почав термосити — хлипнула вода з рота, зідхнула Маруся, відкрила очі... Як рибонька в'яла, лежала голісінька на руках у хлопця.

Кой-як надів на неї сорочку, спідничину. Виніс на вищеньке місце, поклав на землю, сам сів, а голову її положив собі на коліна. Волоссячко розпустилося по оба боки; очі великі та гарні, то одкриваються то закриваються; сорочка обтяглася на грудях, і все щупленьке, рівненьке тілечко, вся оця мила істота до того стала нараз дорогою Василеві, що якби хто сказав умерти — вмер би за неї.

Ці хвилини були рішучими в житті Василя. Не стало хлопця: він одразу виріс у парубка, і цей парубок був навіки закоханий у оцю дівчину Марусю.

Довго приходила до себе дівчина, але хлопець цього не помічав — для нього це були хвилини невимовного щастя. Стара Щербатиха, тривожучися, що довго нема дочки з річки, пішла шукати. Здалека побачила, що дівчина лежить головою на колінях хлопця — і серце матері скипіло... „Ач, байстря прокляте! Он-ба коли вже... Ну, я ж тобі покажу дівок“...

І виломила не прута, а цілу коляку та тільки роззявила рота, щоб з лайкою зразу накинутися, як Василь замотав рукою — мовляв ц-с-с...

Це одразу спиноло стару. Вона, не кидаючи прута, підійшла ближче й побачила великий нелад в убранні

дочки. Страшна думка пролинула в голові старої. Вона побіліла, як крейда, в одну хвилину... Горло здавили спазми... Ледве вимовила.

— Що з нею?..

Але спокійний вираз чесного обличчя хлопця якось відразу їй сказав, що безумна гадка була безпідставна. Хлопець кивнув рукою, щоб стара наблизилася вухом. Зашепотів.

— ... підіть... коня... а то вона не дійде...

— На бога!.. Що з нею?..

— Я її витяг із води.

Одразу зрозуміла усе. Гаряча хвиля вдячності залляла серце. Щербатиха схопила Василя за голову й поцілувала. І цей поцілунок старої жінчини-матері відчув Василь, відчув, як велику нагороду, як миропомазання у вищий стан.

З того часу Василь став рідним у сім'ї Щербатів. І коли прийшла пора кохання, і стара мати побачила це — не перечила. Вірила, що не зробить Василь нічого лихого її дочці, що можна бути спокійною, коли Маруся вибігає у садок, а Василь покрутиться-покрутиться по подвір'ї та й собі десь зникає. Вдавала, що не бачить нічого й не розуміє нічого, а в душі тішилася молодим щастям. Усміхалася, коли бачила Марусю, як вона, вернувшись із садка, пурхала по хаті, щебетала, а кожний рух, кожне слово, кожна інтонація були насичені щастям, безмірною радістю існування. А потім і Василь прийде. Ніби мовчить — а все в ньому співає, з очей безмежним безперервним потоком виливається ласка, а рухи такі лагідні — мов тримає у руках дорогоцінну річ, що як її упустити — розіб'ється.

— Голуб'ятка мої милі, — скаже собі в душі стара мати, і гарно їй так, і хочеться молитись.

А потім старий Щербат закомився на масні обіцянки Куракінських агентів — і виселилися всі вони

сюди. З обіцянок тих не здійснилося нічого, а стало тільки гірше: там, дома, довелося залишити все господарство на повнім ходу, скотинку, хату, садок, сусідів—словом, усе. А тут—самі обіцянки. Зразу заглянула в очі нужда. Старий Щербат із жури скоро зійшов у могилу, зосталася удова з дочкою. Ще погіршало. Василь переривався на роботі, але Куракінська панщина виїдала усі соки. І от оце рішив Василь найнятися у робітники з тим, щоб і заробити трохи й усе, що треба по вдовиному господарству, теж справити без огріхів. Це означало роботу від зорі до зорі, але цього не боявся Василь.

От чому він тепер не в хаті Щербатихи і от навіть зараз іде мимо. Заглянув у двір, чи немає Марусі. Нема. Постояв хвилинку чи не вийде. Нема... Викликати?.. Ні, треба їхати до Нищеретової та раніше вернутися, щоб тут, боже борони, лиха якого не трапилось.

II

Ціле її „хазяйство“ збіглося до неї. Вона голосно сміялася, коли якенебудь пузанча-вутьячко перекидалося на спинку й швидко-швидко перебирало лапками, не можучи перевернутися назад; маненькі курчатка часто дзьобали носиками, а задерикуваті півники підскакували мало не до рук дівчини, стараючися вихопити з рук насіння. Голосний сміх далеко було чути у прозорому ранкові—і, мабуть, тому саме рипнули сінешні двері хати. Вийшла мати Марусина.

Це не була ще зовсім стара жінка, але й не молода. Висока, огрядна, з сильним іще й дзвінким голосом. Станок сорочки був миткалевий, підтичка з полотна; дерга чорна, на голові намітка.

Прикрила очі долонею від сонця й гукнула.

— Марусю! А йди-лишень сюди.

Маруся кинула усе зерно на землю й підбігла.

— Чого ти так спозаранку розреготалася?.. Іди в хату.

— Та чого, мамо?.. Бач, як на дворі гарно.

— А ти хіба не чула, що вчора люди розказували? Цей день пересидіти треба в хаті, поки оця вся гульня пройде. А то, борони боже, чого... Іди, йди. Та гляди мені, нікуди не виходь—я сама тут усе пороблю.

Маруся пригадала усі безконечні розказні про князя поміж дівчатами. Говорилося таке, що Марусі й зараз соромно. А дівчата нічого. Деякі навіть із захопленням розповідали деталі й чекали того приїзду нетерпляче.

Маруся пішла до хати, а стара почала поратися по господарству, догодовувати курей, виганяти гусей та вутят до річки, робити місиво для свині тощо.

Тимчасом село вже перейшло до повного темпу життя. З дороги чулося торохкотіння возів; дві баби, позлазивши на ослони мазати свої хати, лаялися на всі заставки; пищало коліщатко на колодязі; двоє дівчат бігли серединою вулиці, бо під панським парканом москаль-крамар розкинув свою ятку, а в тій ятці—ой, лишечко! Аж очі розбігаються.

При в'їзді в село п'ятеро плотників майстрували, докінчуючи дерев'яну арку; тут уже стояли готові для прикрашення її корзини цвітів. Нагорі з квіток і стрічок буде вензель князя. По боках арки—два постаменти, вкриті парчею; там стоятимуть двоє дівчат і триматимуть довгу гірлянду трояндову, щоб у момент проїзду князя кинути ту гірлянду до коляси.

А панський двір блищав, як лялечка. Він увесь був завітаний: княжі покої, ворота, паркан, навіть по землі від того місця, де має стати коляса, і до дверей було посипано квітами. Біля будинку по обох боках ганку росли дві тополі; тепер вони зверху до низу були прикрашені піонами, отже здавалося,

що це дві червоних колони вкопав хтось, по-своєму розуміючи красу.

Сам управляючий, з незмінною папіросою в зубах, бігав незгірш останнього „халуя“, суютився, кричав, лаявся та ще й погано (дарма що німець, а вивчився московської). То біг до оранжереї, дивитися на квітки до столу; то гнав до плотників, аби вилаяти їх, що гаються та копаються; то спускався у погребі, щоб приготувати вина до княжого столу, а бочки горілки для „хамів“, бо все одно велить князь викочувати. У поварні підганяв поварів готувати обід, а знов для тих же самих „хамів“ на повітрі готовилися сажени пироги, котли каші, борщу, цілі запечені барани, величезні шмати м'ясива. Ловив десь на бігу головного отамана Заїку й питав:

— Накупив ганчірок?

— Накупив.

— Стане?

— І нам іще зостанеться,— підморгував Заїка. Німець відводив його у куток.

— Ну, а та дівчина буде?

— Та вже не сховається. А як попробує, то нагаєм прижену.

— Так дивись же, щоб була. Князь нею недовго потішиться, а потім я візьму її собі.

Заїка підморгнув — це була у нього звичка—і запевняв, що все буде, як треба.

Село теж кипіло. Вже по два рази пробігали по всіх хатах дворові, приказуючи, щоб усі, старе й мале, виходили зустрічати князя. Хто був ще не цілком по-празниковому вбраний, тому давали нагая.

— Князь вас усіх, сукиних синів, на світі держить, а ви раз у стільки літ не хочете й стрінуги його?— та нагаєм, нагаєм.

В результаті таких припрошень у всіх хатах і дворах аж варилося. Там підправлявся тин, там підма-

зу́вавсь причілок, підкрашувалися ворота, квітчалася остріха зеленим гіллям. Десь спішно дзвеніла сокира; десь наступили на дошку й вона тріщала, як скажена, не хочючи ламатися.

В одній хаті метушилася дівчина, надіваючи нову спідницю, чіпляючи добре намисто; в другій прибирався парубок, надівав нові штани, каламайковий пояс і чоботи на трьох підковах.

Маруся сиділа в хаті. До них, правда, ніхто не забігав, але це ще більше непокоїло стару Щербатиху, бо цим їх хата, видимо, виділялася з решти, а тепер власне найкраще було б ніяк не виділятися. А до того помічала стара якусь особливу увагу до свого двора: все на вулиці стирчить хтось із панських слуг. Правда, він і не дивиться на двір Щербатихи, але їй здається, що він стоїть власне для того, щоб дивитися. А коли пішла на город і там побачила, у кінці, під вербами ще одну фігуру, то вернула до хати зовсім збентеженою.

— Стережуть... видима річ, стережуть... Ой, що ж воно оце буде?..

Саме сіли обідати, прийшов Василь. Стара аж кинулася до нього.

— Ой, Василечку!.. А нас...—але схаменулася, щоб не лякати дівчини.— Сідай, Василю, обідати з нами.

— Спасибі, пані-матко... Я вже їв.

— Ну що—був у Нищеретовій?

Стара намагалася говорити спокійним тоном про звичайні речі, але голос її тремтів і балакати хотілося зовсім не про те.

— Та ні, пані-матусю. Я учора й трави накопив за Білою, але тільки що прийшов до хати, як десятник: щоб завтра ніхто не смів виїздити з села, а прибирався й готувався на „стречу“, бо князь приїде. Ну, я й не поїхав. І тобі, Марусе, намиста не привіз,—додав трохи згодом.

— Мені нетреба,—прошепотіла дівчина й почервоніла, як маків цвіт. Материна тривога передалася їй, але з приходом Василя серце перестало неспокоїно битися. Цей оборонить!

— Балуєш.

— Що ка' те, пані-матко?

— Кажу—балуєш її дуже. Купив же кісників, дукача—ну й буде.

Василь на це нічого не сказав і тільки крутив у руках свого бриля, стоячи коло порога.

Маруся наче прокинулась. Зіскочила з лави й мерщій почала помагати матері прибирати зі столу, струшувати крихти, застеляти чистим стільником. Василь з глибокою любовію дивився, як перелітала й миготіла перед очима ця безконечно дорога по-стать.

— Ну, як же тобі там, Василю, живеться у своїх хазяїнів?

— Та нічого покищо. Старий тільки все бурчить, але то так тільки.

— Так то так, але, мабуть, не буде вже в тебе таких хазяїнів, яких мав ти там, у Берелівцях (це стара натякала на себе). Ех старий, старий... Що й казала тобі: не слухай панських посіпак—збрешуть. Не буде ніякої волі. Не послухав—от і маєш. І сам пішов землю гризти й достатків позбувся й ми от...

Та й не договорила. Маруся поглядала то на матір, то на Василя і в тім погляді було трішки здивовання—і чого б ото так турбуватися?..

Мовчанку перебив Василь.

— А я оце, мамо, прийшов за нею. Хай іде зі мною, бо все олно... Он уже, як я йшов сюди, почали посіпаки обходити хати та зганяти нарід зустрічати князя.

Стара якось захвилювалася.

— О-ой... Та як же я з тобою її відпустю?.. Ну, а як же ж, боже борони, що трапиться?..

— Зі мною, матусю, їй нічого не трапиться,—спокійно сказав Василь, переступивши з ноги на ногу. Але в тім видимім спокою був глибоко захований неспокій, і Маруся те відчула. В її серденько теж почала закрадатися тривога... „я не піду“...

— Ну, що ж ти один вдієш, Василю? Там же того харцизятства...

— І що бо ви, матусю, вибачте, говорите?—перебив Василь, показуючи очима на Марусю. Та й справді сиділа вже перелякана. Личко зблідло й дух їй захоплювало від передчуття чогось страшного.

— І що бо там особливе може скоїтися? Розбійників тут немає, щоб кого різали; орди та кимликів теж не чути, щоб могли Марусю вкрасти. Хіба янголи з неба прилетять та візьмуть її на крилята—оце може статися.

Але жарт Василів пройшов непоміченим, як самотній промінь у густій мряці. Явдоха й розуміла, що вона лякає доньку, але не могла себе повстримати. Жах був сильніший її міркувань.

— Так воно... ну все ж. Так ти ж, Василю, йди з нею, а я оце тут позамикаю та й собі за вами.

Маруся, наче жертва якась обреченна, накинула хусточку й стала, дивлячись на Василя.

— Ну, чого стала? Йди—я хочу дещо Василеві сказати. Давай я кісники поправлю... Іди—він зараз вийде.

Маруся тихо вийшла з хати. Явдоха так і кинулась до Василя.

— Ох, Василечку... ох, голубчику... Та дивись же ж, дивись!.. Не пускай її наперед, щоб не вихвачувалась... У гурточку лучче, у гурточку лучче... Ох, болить моя душа... Василечку—дивись же!.. Ти ж знаєш, що це ж дружинонька твоя буде...

І хапала парубка за руки, мало не цілувала. Василь був похмурий. Він надіявся, дуже надіявся і на свою силу й на свою обережність, а втім...

— Мамо... Як що й трапиться, то тільки після того, як мене не буде на світі.

І вийшов.

Вулиця була повна народу. Молодь у святочних убраннях поспішала на край села, де арка. Чоловіки й жінки стояли шпалерами вздовж вулиці, а коло самих хат стояли старі діди, обіпершись на палиці; балакали—про що? Мабуть, про ту волю, що, обіцяна цілою серією князів Куракіних, вивабила оцих дідів із домівок та й досі літає десь невидимою пташкою. Вже й волосся посивіло й зуби пощербилися, а волі як не було, так і нема.

Маруся, опинившись на вулиці, одразу заспокоїлася. Так багато людей, сонце...

— Василю! Ходім і ми до тої штуки. Мені кортить подивитися, як ото князь буде в'їздити, а Одарка з Ганною стовбичитимуть на отих високих стільцях. Ой, ма-атінко!.. З роду-віку б не полізла!.. І що воно то за князь там такий страшний, що про нього стільки говорять?.. Чи у нього чотири голови?..

Василь думав стати з Марусею десь у товпі; може його навіть не зупинила б і просьба Марусі, хоч він і звик у всім їй потурати, але поки він роздумував, до них підійшло двоє дворових.

— А ви чого тут стовбичите? Не знаєте приказу, щоб уся молодь була при в'їзді? Ану марш!

— Ідіть, ідіть!—додав другий і підхікнув.

Василь глянув на них, але нічого не сказав. Відчув, що вони не так собі просто підійшли, а що це спеціальний нагляд. І щось глибоко-тоскливе заповзло в душу молодому парубкові та там і зосталось.

— Ходім, Марусю...

Вони пішли, а вслід їм:

— Стережи, стережи! Чи встережеш тільки.

Василь поглянув на Марусю—чи не чує вона, але дівчина, захоплена новиною вражінь, справді не чула й рвалася вперед.

— Марусю,—припинив її трохи за лікоть парубок.— Марусю... Ти не виривайся вперед...

— О! І ти вже, як мама! От мені лихо з тими опікунами!.. Скільки дівчат на вулиці, ні одна не боїться, сміються, ніхто їх не стереже, а ви обоє із самого ранку...

— Марусю! Як князь проїде й нарід сунеться за коляскою, ми з тобою підемо у степ і там десь пересидимо у балці.

Маруся аж стала.

— Чи ти не здурів, Василю? Усі люди веселяться, музика, кажуть, буде... Та що це на вас напало сьогодні?..

— Марусю. Зробиш так, як я тобі кажу.

Це був уже тон чоловіка. Маруся спалахнула. „Ого!.. Іце не загнуждав, а вже повертає!“—майнуло у неї в голові й уся дівоча гордість її збунтувалася. Ущипливо дивлячись у вічі парубкові, вона майже проспівала:

— Ні, хлопче,—я зроблю, як сама схочу.

Василя мов батогом ув обличчя хто стьобонув. Це хазяйська дочка зневажала наймита... Він нічого не сказав Марусі, тільки глянув на неї з докором. Дівчині стало соромно, але якась глупа гордість не давала їй сказати голосно: „Василечку, прости мене“. Вона тисячу разів повторила це про себе—а йшла з нахмуреними бровами й суворим лицем.

А Василь теж якось посірів одразу. Він теж, не дивлячись на всю свою статечність, був молодим лише хлопцем, і всі слова, всі вчинки людей здавалися йому вічними, і ця перша крапля першого непорозуміння

здавалася йому вже світовою катастрофою, неначе все щастя погасло, зосталася сама гіркість.

„Так он ти яка?.. А я й не знав, Марусю“...

„Василечку, ріднесенький, наймиліший з усього світу... Не дивись так... прости свою дурну Марусю“...

Але нічого з тих слів не вимовлялося назверх і йшли молодята чужі одне одному, Маруся трохи впереді, Василь наче позаду.

От і арка. Маруся залюбувалася: вона зроду не бачила нічого подібного. Та й не вона одна.

— Ой, господи, як же ж і гарно! А пощо воно? Василь здвигнув плечима.

— А от щоб князь проїхав.

— А потім?

— А потім квітки позасихають, стрічки пообдирають.

— А потім?

— А потім розберуть.

— Як розберуть?

— Та так—розберуть та й вже.

— Розвалять? Ото тільки раз проїде?

Василь кивнув головою.

Маруся не могла вийти з дива. Вона звикла, що якщо будується, то для якоїсь потреби, надовго. Повітка, ворота, тин, хлів, навіть курінь, ліса коло стогу—все це має завершити цикл якоїсь своєї роботи й тоді тільки його розберуть. А тут... одну хвилину хтось проїде—і вже. І треба розбирати. Скільки матеріялу пропаде, гвіздків. І все це для того, щоби князь проїхав... Князь... князь...

Це слово починало її гіпнотизувати. Що ж воно там таке за князь? І земля уся його, і люди його, сад, будинок—і отаке для нього виготовляють. Кажуть, дівчат любить... яку наглядить гарну—бере собі до покоїв... Ох, страшно, мабуть!.. Але цікаво... Князь... Наші парубки он ба які—а то князь... Руки, мабуть,

білі-білі... І пахне від нього так солодко, а не гноєм смердить... Дивись, дівчата як повинаряжувалися! Мабуть кожна думає: от якби мене князь вибрав! І порозкошувала б! Що там буде то буде, а хоч пожила б у панських покоях, повалялась би на панській постелі хоч і до схід сонця. Вже не погнали б корову пасти. І писклята на ногах ізійшли б...

Маруся тривожно глянула на Василя—чи не чує? Але Василь похмуро стояв, не дивився навіть на оте чудо уквітчане.

По боках арки на постаментах стояли дві дівчині. Їм було ніяково, що виперли їх сюди, як на посміховище, і вони стояли, глупо посміхаючися. Тримали оту гірлянду.

Товпа була настроєна святочно—це ж переважно була молодь. Сміх, перегуки, жарти. Тільки пісень не чути.

— Одарко! Ганно! Що це ви видряпалися на таке високе?

— Якби підійшов ближче, то й заглядати можна.

— Диви! Як богородиці у польському костелі стовбичать.

— А ти взяв би та й покадив.

— Подожди: князь їм покадить. Аж набубнявіють!

Дівчата паленіють від сорому, але що ж—неволя. Ще спасибі, дозволили ув одежі стояти. А то, чутка була, звелять голими стояти, тільки на голову, казали, щось надінуть. Це вже було б таке, що одразу йди топися. І так хто й зна—чи візьме хто заміж тепер. Ти, скаже, дуже високо стояла, може тобі вітер під спідницю надмухав... Ой, утекти б!.. А як його втечеш, коли тут двірні княжої повно. І піших, і верхи й усяких.

Нараз почувся гомін, гвалт, крики, вистріли з рушниць.

Маруся перелякалася і вхопилася за Василя.

— Що то?..

— Князь їде.

І справді їхав князь. Серед криків і хвилювання товпи, серед сальв рушничних, звуків якоїсь музики— показалася княжа коляса! Маруся п'ялася навспиньки скільки було сили, але нічого не могла побачити: в повітрі миготіли шапки, підлітаючи вгору, руки... А коло княжої коляски счинилося правдиве пекло. Там варилося. Перемішалися дівчата й парубки, руки, ноги, толуби... когось настоптали, комусь розбили губу, оддавили палець...

Князь стояв у колясі. Перед ним лежала купа різної одежі, шапок, поясів, і він брав по одній речі й кидав у товпу то в той, то в той бік. За кожною річчю з галасом і вереском гналась ціла товпа, валяли одно одного, настопчували, хапали, виривали. Кому що досталося, той тікає, за ним женуться, валять, одіймають. От хлопець піймав пояс, але заворонився— і здоровенна якась рука висмикнула знахідку. Хлопець у плач.

А от двоє парубків шепочуться.

— Тимохо! Ти бачив, Онисько схопив шапку сиву?

— Гарна?

— У-у!.. Давай віднімемо?

— Давай...

З криком „мала куча“ валяться на Ониська, знаходиться ще десяток охочих, повстає купа з самих рук та ніг, чути тільки регіт верхніх і розпучливі крики тих, хто попав підспід. А князь регочеться.

За колясою йшли музики й різали „від вуха“, як то кажуть. За музиками трохи розступилися— й четверо чи п'ятеро парубків, підплигуючи скільки духу ввверх, оддирали гопака, пожертвувавши ради танцю і можливістю схопити шапку або чоботи й нагодою націлуватись. Бо он один з парубків вискочить із

товпи, поцілує яку дівку й знова поринає. А дівчина оглядається та лається, а очі сміються.

От товпа ще гірше застогнала, заревла — то князь почав кидати гроші у народ. Тут уже все заворушилося і не встиг Василь і оком моргнуть, як Марусю одірвало від нього й понесло, мов хвилею, убік. Він бачив, як її голова наче пливла побіля других, рвонувся, пробиваючи собі дорогу кулаччям, але в цю мить здоровенна купа людей повалилася біля нього, перекочувалися чийсь спину, чобіт боляче врізався в праве плече, от гупнула якась туша усією вагою на голову; в ріт, очі, ніс набилося землі, і як він не напружував усі свої дужі мускули — не міг здвигнути з місця живої каші, що кипіла на ньому.

А коли, нарешті, піднявся, продер очі, виплював землю з рота і глянув доokoла — Марусі не було видно. Тоді він почав пробивати собі дорогу до панського двору.

Князь тимчасом в'їхав у двір. Тут його стрів управляючий німець, звуки власної оркестри, челядь з низькими поклонами й криками „ура“. Видніші з дворових підходили й цілували руку, декого князь називав по імені й тоді той чув себе щасливим.

Під руки ввели князя до покоїв, але він не захотів відпочивати, а вийшов зараз же на балькон. Там уже лежала ціла купа різної величини пакунків, перев'язаних лентами із якимись білетиками на них. Це була любима забава князя.

Він брав пакунок, голосно прочитував напис на ньому і кидав з балькона. Написи були усякі. Були й більш-менш невинні, як от „співай“, „смійся“, „танцюй“, „плавай“, „поцілуй дівчину“, „поцілуй парубка“; були й менш невинні, як — „сядь верхи на сусіда“, „лізь рачки попід столами“; були й дикі, як „плюнь у пику сусідові“, „удар Грицька палкою“;—

були й зовсім неприличні, як—„повали дівку й ляж на неї“, „покажи дівчатам“..., „задери спідницю“...

І от князь кидав пакунок, внизу його ловила юрба, а посіпаки стежили, щоб накази виконувалися без опозиції. От одному парубкові дістався пакунок з очіпком, і на білетику — „поринай“. Парубок одяг очіпок на голову і з реготом, мов у воду, кидався людям під ноги. Одній дівчині дісталися штани з написом „танцюй“. Вона — це була якась не тутешня, одягла їх тут же й пустилася навприсюди. Другій випало на білетику: „стань догори ногами“. Вона хотіла було тікати, але десять рук схопили її, поволокли до балькону й виповнили наказа. Князь весело реготався.

От він помітив дівчину, що стояла осторонь, не кидаючися за пакунками. Казав дати собі бінокль і почав розглядати ту дівочу постать.

— О!.. Charmant—і не обертаючи голови промовив неголосно: — Заїко!

За хвилину Заїка вже стояв на бальконі й почтиво схилив спину за кріслом князя.

— Альоша! Бачиш ту дівчину, що стоїть ондечки? Заїка підморгнув управляющому.

— Бачу, ваше сіятельство. Записать у балет?

— А скільки їх там у нас?

— Сімнадцять. Ця, як зуміє, буде вісімнадцята.

— Ну, цю запиши, хоч і не зуміє. І приведи сьогодні.

— Слухаю.

* * *

В той самий момент, коли одірвали Марусю від Василя, вона почувала, що у неї вирвали серце й усе життя. Почувала, яка то була міцна непохитна опора; почувала, яке то гаряче любляче серце, який він рідний,

свій, безконечно дорогий; що прийшов із віковичної минувшини до неї й піде далі у безвість віків з нею.

— Василечку! — безсило крикнула вона, б'ючися рученятами у стіну якихось спин, але хвиля людська несла її все далі й далі. Десь у тому океяні втопився її Василь — і от коли вона почула, що зосталася сама і що з нею можна зробити, як кому забажається. А вона ще ж і не знала, що товпа коло неї й Василя напів-штучна, що це їх умисне розірвано, її умисне волочуть вперед, а Василя умисне топчуть там десь у „малій кучі“.

Тільки як укотилася товпа у двір, удалося Марусі сяк-так вилабудатися, і вона стала ото осторонь. Бачила все, що діялося дококола, — і стид і жах поперемінно стискали їй серце. Огидь її брала дивитися, як танцюють парубки в спідницях, а дівчата в штанях, і дивувалася вона не-помалу. Де подівся сором? Вона не знала, що можна зверху дозволити „не соромитись“ — і сором у більшості людей щезає.

А коли побачила, що сталося з дівчиною, якій дістався білетик „стань догори ногами“ — безмежний страх охопив її. „Що, як і мене `отак поволочуть? Василечкику, голубчику — рятуй!“

Вона хотіла тікати з двору, не знаючи, що її звідси не випустять, але тільки зрухнулася, як підійшов до неї Заїка й грубо схопив за руку.

— Ходім! Князь велів записати тебе у балет.

— Куди?.. Я не хочу... я не піду нікуди...

Заїка аж здивувався. Чудно!..

— Як то не підеш? Так тебе просити ще треба?

Схопив її за обидві руки й потяг. Маруся крикнула розпачливо:

— Василечку-у!..

Рвонулася що було сили, аж упала разом із Заїкою. Той, падаючи, випустив її руки. Маруся схопилася й кинулася бігти, Заїка, ще лежачи, ухопив її за

спідницю й сіпонував. Сам схопився на ноги й ударив дівчину в лице.

— Ах тиж сволоч проклята!..

Але ще не договорив, як щось блиснуло і Заїка покотився, разів п'ять перевернувшись, по землі. Василь схопив Марусю за руку й кинувся бігти, але даремна річ. Повен двір був челяді взагалі, а потім ще зраня управляючий відділив кілька душ для спеціального надзирання. З криком— „наших б'ють“— кілька душ накинулося на Василя, збили з ніг, але він розкидав їх із себе, як ранений тигр. Страшно було дивитися на парубка, коли він піднявся й кидався на своїх ворогів.

— Дайте мені коляки! Да-айте мені коляки! — кричав, але де тої коляки взяти та й хто б насмілювався йому її подати. Бив тільки кулаками. Погано приходилося тому, хто попадав під той кулак, але що він міг зробити?.. Навалилися гурмою, звалили з ніг, били на землі, зв'язали руки й потягли, не перестаючи бити.

Маруся тільки початок побачила тої бійки і впала непритомною. Заїка передав її двом з челяді, а сам пішов добивати Василя.

Весь наряд притих. Усім стало страшно. Деякі дівчата почали плакати, деякі попробували бігти, але на воротах стояли посіпаки й нікого не пускали з двору.

Князь, що спокійно дивився з балькону на всю цю сцену, звелів розпочинати угощення. Музика різнула до танцю, хоч ніхто спочатку не танцював. Столи бистро заставилися мисками, пирогами, м'ясом, кашею. Замість одної бочки викочено було дві— і сунула братія одна до столів, друга до бочки. Скоро все затяглося горілчаным духом, зблідло й забулося. А там уже вихватився хтось танцювати та так і пішло.

III

Василя кинуто в льох, де горілчані бочки стояли. Імабуть добре кинуто, бо він і пам'яті збувся.

Коли прийшов до себе, довго не міг зрозуміти, де він і що з ним, але біль у зв'язаних руках вернув йому пам'ять. Він згадав усе, що сталося, і коли подумав, щò зараз робиться з його Марусею, — почав якось не то ревти не то стогнати й битися в своїх путах до несамовитости. Але це був даремний труд; вірьовки в'їдалися в тіло, він страшенно втомився — от і весь результат.

Довший час лежав і відпочивав, а серце мало не розривалося від болю. Пригадувалося все, щò він чув про життя князя. Згадалися десятки дівчат, яких він обезчестив; той порядок, в яким це йшло. Дівчину записували „в балет“ і вчили танцювати; кожна з таких танцюристок мусіла приходити й обслуговувати князя на ніч. Коли траплялася вагітність, дівчину виписували з реєстру й відсиляли на хутір: там у неї й знаходилася дитинка. Коли це була дівчинка, її зоставляли при матері; коли хлопчик — віддавали спеціальним жінкам-годувальщицям, але з тих дітей мало вихожувалося, більшість ішла „у землянську станицю“. Їх ховали у ярку, що так і звався „Діточий Яр“.

Цей увесь „порядок“ чекав і Марусю. Згадка про те рвонула Василя й він знов безтямно, безумно почав битися, шарпатися ногами, звиватися, мов уж, усім своїм сплутаним тілом. І — диво! — нараз почув, що його пута послабшали. Видимо, він був зв'язаний однією вірьовкою, а не кількома мотузками. Як тільки він це відчув — перестав битися.

Полежав ще, відпочив — і одним дужим поворотом тіла сів. Почав розглядатися.

Світла було мало. Тільки зверху через продувину падало його трохи, але дуже трохи; мабуть уже

день близився до кінця. Василь побачив ряд бочок і в кутку якусь безладно накидану купу.

„Там, мабуть, старі бочки... обручі старі... Знайду обруч, шматок обруча... перетру вірвовку“...

І Василь почав роботу. Він звивався змією й пересувався по землі, випростовувався — ще пересувався і потім знов скручувався, знов випростовувався. Це була шалена робота; через п'ятнадцять-двадцять поворотів Василь вимучився так, що мусів довгий час відпочивати. А до того й побите тіло давало себе знати: лице, мабуть, запухло, бо Василь не міг широко відкрити очей.

Чи довго так повз — не міг би сказати, але, мабуть, довго, бо світло поволі зникало й повз він уже у пів-тьмі, не знаючи — чи далеко ще ті бочки чи, може, він їх уже поминув.

От стукнувся головою об стіну. Видимо, збочив і попав не в куток, а просто у стіну. Нехай буде й так. Почав підкочуватися до стіни ближче-ближче, почав обпиратися спиною й підійматися, щоб стати.

Нараз зачепився за щось. Зсунувся трохи вниз і вп'ять почав випростовуватися. Знов зачепився! Почав мацати зв'язаною рукою — гвіздок!..

Зрадів. Це вже пів-діла готово. Зі страшенними людськими зусиллями став на ноги. Ледве міг стояти, бо ноги тремтіли. Тільки трохи згодом одійшли наче.

Укріпившись на ногах, зачепився вірвовкою за гвіздок і почав. Присяде — випростується, присяде — випростується... присяде — випростується... Десять-двадцять-сто разів. Ноги підгинаються, не стає мочі, а він усе присідає і все випростовується і не знає, де кінець, не може проконтролювати. А може то він і не вірвовку тре? Може вона ще не порушена? Може все розпочинати наново? О-о-о!..

Зачепив вірвовку за гвіздок, рвонувся всім тілом і — почув руки свобідними.

Глибока радість, а разом і глибока втома заволоділа ним. Він опустився тут же на землю й сів. Витягав поволі замлілі руки й водив ними у повтірі. Поволі почав розмотувати самого себе і скоро був вільний.

Сидів відпочивав. Але згадав, що це ще не кінець, а може і не початок навіть. Пройти в двері — немислима річ; проламати муровані стіни — ще більше неможлива річ. Зостається тільки продухвина. Насамперед — де вона? В абсолютній тьмі годі було це вгадати. Де куток? Що в тім кутку? Чи справді там порожні бочки? Чи цілі? Як їх прикотити? Де ставити, щоб попасти саме під продухвину?

Але треба щось робити. Куток, мабуть, далі. Ото як котився до нього, то, видимо, не докотився. Пішов, простягши руки вперед. На щось спіткнувся. Потім намацав бочки. Їх було багато, а що найцікавіше — всякої величини.

Намацав найбільшу, почав котити. Доки? Вдивлявся-вдивлявся вгору — нічого не міг помітити. Як же його ставити навмання? Поставиш — а вгорі стеля. А це ж не одну треба бочку, а... скільки? Навіть приблизно не міг визначити — чи три, чи чотири, а може й більше...

Поглянув ще вгору і — чи йому здалося чи справді помітив зірку. Почав придивлятися, переступив трохи вбік — і справді прямо над головою побачив зірку. Тепер знав! Якась віра вступила в нього. Якась вдячність комусь, що так йому допомагає.

Поставив бочку прямо під зіркою. Пішов по другу. Поставив її зверху. Пішов по третю — зміг і цю поставити. Зліз на неї простяг руку вгору — нема стелі. Треба ще ставити. Але це вже таке, що сам не поставиш, а подати нікому.

Зліз. Намацав віршовку, що нею був зв'язаний. Обмотав четверту бочку, поліз наверх, вмоствився —

потяг. Ледве сам себе не повалив, але витяг. Почав ставити—ніяк. Сам стоїть на верхній бочці—і на неї ж ставить. Не виходить.

Став на нижню бочку, поставив четверту, тоді виліз на неї. Хитається бісова робота! Як гупнеш зверху—і кісток не збереш.

Обережно-обережно став—і намацав продухвину. Слава тобі, господи!..

Але на ній стоїть бовдур дерев'яний. Попробував його хитнути—де там! Що ж його робити? Як би кирпичина, може збив би. А голими руками нічого не вдієш.

Не хочеться злазити. Це ж усю машину можна завалити. Але нічого не поробиш—треба.

Поліз, намацав цеглину в стіні,—слабо трималася. Положив у пазуху, поліз наверх. Доліз благополучно, тільки втомився дуже. Сів трохи спочити, цеглину вийняв із пазухи, бо муляла. Поклав на коліна.

Спочивав. Але нараз прийшла йому в голову думка, що оце ж зараз ніч і, може, князь оце знущається з Марусі. Люто заскрипів зубами і вдарив по бочці кулаком. Цеглина впала з колін і, торохкаючи об краї бочок, розбилася на дріб'язок.

Треба лізти по другу, а час іде!.. Ще кілька хвилин і, може, вже буде пізно. Почав спішити—і мало не завалив усієї будови. Ні, тут спіхом нічого не зробиш.

Добув ще цеглину, виліз, просунув руку в продухвину й почав збивати бовдур. Розмахнутися було ніяк, отже діло йшло піняво. Та й гуку не хотів великого робити, бо, може, сторожі недалеко, або так хто почує.

Нарешті бовдур повалився. Поширивши трохи дірку, Василь просунув у продухвину руки й піднявся на мускулах. Вилізла голова, лікті... ще одне зусилля—і він на волі.

Оглядівся. Побачив, що сидить на невеликому горбику, насипаному над погрібом. Ніч була темна й мало було видно; звідкілясь доходив регіт, п'яні покрики, спів.

— „Догулюють“,— подумав Василь і йому досадно стало на людей, які можуть дивитися на те, що от сталося,— і все ж пити, веселитися.

Обережно зліз він із того горбика. Коло дверей погріба спало двоє його вартових: добре, мабуть, хльобнули, бо хропли на всі заставки. Василь пішов двором. Щохвилини натикався то на перекинутий ослін, то на якогось без тями п'яного.

Решотка, що нею відділюється сад від двору. Помацки знайшов хвіртку, увійшов до саду. Повіяло приємною вогкістю й запахом квітів. З річки чути було кавкання жаб; співали солов'ї, а далеко в селі закукурікав півень, за ним другий, третій...

В панському будинку світилося три вікна. Властиво два вікна, а між ними шкляні двері, що виходили на веранду. Василь тихо вийшов на ту веранду й заглянув до кімнати.

Маруся сиділа посередині кімнати, уткнувши обличчя в долоні; князь сидів віддалік у креслі-качалці й колихався, курячи сигарету. Потім, не виймаючи сигарети з рота, підійшов до Марусі, обняв її однією рукою, а другою лагідно, але сильно почав одривати руки від обличчя. Маруся пручалася...

Далі не міг дивитися. Скочив прямо з веранди, наробивши шелесту. Внизу були розбиті клюмби, штучні холмики. Василь намацав добру камінюку й тільки хотів бігти на веранду, як одчинилися двері і на веранду вийшов князь.

— „Ето ти Альоша“?

Він навіть не договорив. Зручною озлобленою рукою пущений камінь вдарив прямо у висок, князь повалився без стогону.

В одну мить Василь був у кімнаті.

— Марусю... тікаймо.

При звуках дорогого голосу Маруся мало не крикнула. Василь схопив її за руку й здавив. Ц-с-с!..

Погасив свічки, вивів Марусю на веранду, зачинив двері й гайда через сад. Коли перелізли через огорожу, став і твердим якимось, як сталь, голосом сказав.

— Маруся! Я вбив князя. Мені тут місця нема. Я мушу тікати й то зараз... далеко... я сам не знаю куди. У тебе мати. До неї дорога он туди. А моя дорога — он туди. Скажи ж тепер — якою дорогою підеш?

І притулившись, ледве чутно прошепотіла Маруся:

— З тобою.

Міцно, дуже міцно пригорнув до грудей, узяв за руки—і дві постаті зчезли у тьмі.

РІЗДВЯНИЙ ВЕЧІР

Різдвяна вечеря скінчилася; всі перейшли до вітальні договорювати й дослухувати.

Господиня, висока, огрядна запрохувала гостей сідати. Якимось уютом дихнуло на всіх, коли увійшли до напівтемної вітальні, освіченої лише лампадою та полум'ям комінка, що гудів і прискав тисячею іскор... Щось ніби усім знайоме, ніби усім рідне вбачається у тих старих горницях з полинялими кріселками з великими дзигарями, що тихо й поважно дзенькають, доки не прийде їм час бити: тоді вони зашиплять, задзижчать, ніби там цілий полк цвіркунів сидів, хрипло проб'ють раз, ніби задумуються, чи бити ще,.. удруге, утретє і т. д. Мабуть, усе отаке старе, стародавнє кличе до прислухання ударам власного серця, до роздумування над життям. Там десь інтриги, політика, ідеї, в'язниці, жандари, плач і скрегіт зубів — а тут тихо-тихо, мов на дні моря...

От і тепер. За стінами вив і стогнав вітер, шуміли дерева, якась неприкріплена віконниця стукала десь — а у цій кімнаті, здавалося, ставало від того ще тепліше, ще приємніше. Щось зупинило розмову... ніби ангел зими і бур, ангел непощадного колючого вітру, наметених снігових гір і тріскучого морозу запанував на хвилину. Нікому не хотілося першому підіймати балачки. Тіло ніжилось, гарно було простягти руки до палаючого комінка та слухати виття вітру,

що доносилося знадвору, і глуху шумряву десь наверху. Та от загавкав чогось здоровий собака, з ланцюга рвучись — і тиша пропала...

— Так от я й вийшла за нього, — почала перервану кінцем вечері розмову Ольга Семеновна, худа жінчина з білим-білим волоссям. — Всі, боже, як мене одмовляли. Оповідали про нього всячину: як він над підданими своїми знущається, як він мов султан турецький, цілі гареми у себе держить, як він розпоров живіт одному зі своїх доїзжачих за те тільки, що той не зумів затравити зайця — багато дечого розказували... Так що ж? З'явиться він, було, до нас на своєму чорному, як ворон, коневі підперезаний срібно-кованим поясом, у синій суконній чумарці, у високій шапці... з'явиться покірний, з ласкою в очах. Почне сам каятись у всіх своїх провинах — і я все забуду... Бач, тепер аж чудно, а тоді, як задивишся, було, на карі очі та на чорний вус... — і старенька лукаво підморгнула на молоду внучку хазяйки, що саме тихо балакала з юнаком. Дівчина відчула цей кивок, бистро глянула на стареньку і, ні трохи не змішавшись, голосно промовила:

— Це вже в мій город камінець! Встаньте, Юрку, та дякуйте за увагу.

Обоє, і Юрко і Маня, встали й глибоко уклонилися, викликавши цим веселий сміх усіх присутніх.

— Та ти за словом в карман не полізеш, — весело промовила Ольга Семеновна. — А тільки натякне хто про страшне що, то зараз: „ой боюсь! ой боюсь!“ Попоклянешся тоді, аби хто ліг у твоїй кімнатці.

— Побачимо.

— Ну, й побачимо. Так от, кажу, не послухала я нічиєї ради, вийшла заміж за чорний вус та за козачу постать. Ну, що ж?.. Перший місяць і справді був медовим. Мій Степан цілував, милував мене, ко-

рився мені в усьому; йому, бачте, подобалось покорюватись мені. Йому, що ніколи не знав, що таке „неможна“, що не хотів і чути ніколи про перешкоди своїйому „я бажаю“ — йому, кажу, якось любо було, що от біля нього знаходиться, живе з ним людина, котра теж чогось хоче і котрій приємно догодити. І варт мені було забажати чого — все з'являлося передо мною. Він і людей уже більше не бив, але не тому, що подобришав і побачив усю мерзоту цього дикого права, а просто тому, що це мене дуже вражало.

— А властиво я була іграшкою для нього і, як іграшка, скоро надокучила. Та й справді: що могла дати я, зріши серед тихих спокійних стін батькової хати, серед праці фізичної й розумової, серед прикладів мирного родинного життя — що могла, кажу, я дати йому, вільному й буйному, як вітер, деспотичному в душі з дідів і прадідів? Він уже в крові носив столітню привичку влади над людьми; вона, ця власть карати й милувати, влила ще в душу його предків краплю отрути; ще в утробі матері вони вже панували, рухом брів привчались наводити острах на людей. Виростали з нагаєм та рушницею в руках, їли м'ясо, нічого окрім власних пристрастей не знали ніколи, мисль ані разу не окувала їх мозку, і весь природній розум їх ішов лише на те, щоб найбучніше прожити, як похитріше викрасти дівчину, як найсолоніше докучити сусідові.

І ясною стала мені вся моя безсилість перед ним. Хіба можна тихій вівці заспокоїти лютого вовка? Нехай би хоч раз який за все своє існування задумався він над чим-небудь, тоді ще можна було б надіятись. А то темнота й темнота без кінця, без краю — що ж проти неї поробиш?..

— Знова почались перервані веселі бенькети, знов полилися сороміцькі речі, знову заграла музика й

знову задуділа долівка від тупоту п'яних ніг. Багато разів я, збуджена рукою якого-небудь доїзжачого, повинна була одягатись у коштовний жупан, чіпляти намисто на себе й виходити частувати п'яних гостей, вітаючи кожного поцілунком. Сльози навертались у мене на очі, а я під тренькіт домашньої музики витанцьовувала козака, метелиці...

— А тут іще, бачу я, що погано дивляться на мене чийсь очі. То був приятель мого чоловіка, теж дідич, на прізвище Якір. Чорний був увесь, родом із сербів, здається; страшний такий, деспот із деспотів. І як піде, було, танцювати зо мною, то так міцно притупить у танцях до себе, що аж страшно. А одмовитись неможна, бо зараз Степан за нагайку і чистить мене по чому доведеться, тут же, при всіх... А Якір—страшний він навіть і в коханні був—не кинеться, як інші, обороняти, а ще стоїть серед кімнати й регоче, регоче, за боки узявшись. Він завжди ходив у черкеському, обвішаний усякою зброєю...

—Ото раз—я саме була важкою тоді—будить мене вночі дід Євмен. Добрий такий, гарний був дідок, царство йому небесне. Будить, кажу...

— „Вставайте,—каже крізь двері,—вставайте, Ольго Семеновно, пан кличуть. Та надівайте, кажуть, щонайгарніше, щонайдорожче“...

— Євменику, голубчику,—кажу я йому. — Підіть, скажіть панові, що я прошу його не займати мене хоч сьогодні. Скажіть, що я слаба й важко мені піднятись...

— „Пануню, серденько... Про мене, я піду й скажу, та тільки напевне знаю, що з цього нічогосінько не буде, бо дуже вже п'яні пан. Одягайтесь краще, серденько“...

— А може, дідусю... Підіть, підіть...

— „Та я то піду, сказав, та нічого ж не буде“. — І пішов, чую, від дверей.

— А я лежу, не одягаюсь. Хоч і знаю, напевне знаю, що буде так, як дід сказав, але все ж надія не вмирає, все здається: а може? А може? Коли чую — іде вп'ять, але не дід уже Євмен, човгаючи постоломи, а хтось у кованих чоботях. Підійшов, дьоргнув двері — думав ото увійти, але двері були заперті. Чую голос Стецька, прихвостня панового.

— „Степан Степанович приказали, щоб я зараз же привів вас. Чуєте?..“

— Зараз! Іди, я сама прийду.

— „Ні, я вас одведу“.

— Одягаюсь я, а серце щось недобре віщує. Так не хочеться, так не хочеться, як умерти. І не надівала я розкішних жупанів, дорогого намиста, а накинула на себе що попало під руку: все думала — умолю, щоб не танцювати. Вийшла.

— „Що ж ви, пані, не одяглись?“ — спитав мене Стецько. Та грубо так.

— Не твоє діло. Іди. Прикро мені стало, що вже й пастух якийнебудь, а трохи що не кричить на мене. Пішли ми.

— Гульня відбувалася у великій клуні, що стояла серед двору. Клуня ця тільки зверху була клунею, а всередині була вбрана, як розкішний палац. Долівку було наслано дошками, розвішані і розстелені коштовні килими, звірячі шкури, рушниці, шаблі на стінах...

— Шумом, горілкою, паленим чимсь дихнуло на мене, коли я відчинила двері. Світло вдарило мені в очі, і я деякий час нічого не могла розібрати. Але потроху очі звикли і я побачила звичайну картину: столи, облиті вином та горілкою скатерті, пляшки цілі й побиті, порожні й повні, всяка їжа, шматки м'яса на столах і долі, перекинуті ослони. Там двоє, обнявшись, цілуються, один плаче схилившись на стіл, другий пісні затинає, а Якір, обложившись

пістолями, бере з них один за одним і садить кулю за кулею в червоного туза, що висить на стінці. Степан же мій стоїть коло нього і за кожним вистрілом лається.

— „Привів, пане“ — сказав мій проважатий і нараз усе стихло... і вистріли ці, і плач, і пісні..

— Деякі з гостей підійшли привітатись до мене, але Степан, розлючений чимсь, мабуть влучною стрільбою Якіровою, відіпхнув усіх, підійшов до мене і, жорстко ухопивши за руку, витяг на середину.

— „Що ж ти не одяглась, як я казав тобі?“

— Степаночку голубчику .. Дозволь мені не танцювати: я ж... — і сказала йому на вухо..

— „Ет, чортовина! Так що ж з того? Танцюй!..“

— Степаночку...

— „Танцюй!“ — і звіром глянув на мене. Але щось піднялось у мені. знала я, що мене чекає, але готова була на все.

— Не буду я танцювати, одрізала я і повернулась уходити.

— „А!.. Так ти так, гадино?“ — заревів Степан і кинувся на мене з піднятими кулаками. Але в цю хвилину підскочив Якір і, як пір'їну, відкинув його, в бік.

— „Що ж ти й справді знущаєш над жінкою?“

— „А твоє яке діло?“ — Тільки й міг сказати Степан. Його якимось наче здивувало це заступництво й він не знав що йому робити.

— „А таке... Одпусти її — бачиш, вона хора?..“

— „Ти що мені за указ у моїй господі та ще над моєю жінкою?“

— Бачу. Якір зблід на обличчі, очі горять... Підійшов до Степана і, прямо-прямо дивлючись йому в вічі, сказав стальовим голосом:

— „Одпусти... А то — знаєш?..“

— Що це таке було, про віщо згадував Якір — я й досі не знаю. Тільки дивлюсь, мій Степан блиснув очима, заскрипів зубами і промуркотів:

— „Ну, нехай іде. Та це в останній раз прощаю“.

— Я накрилась хусткою і вибігла з клуні.

— Біжу через двір, аж нараз чую: „Стій, Олю!“ І не встигла я опам'ятатись, як мене нагнав Якір, обняв і, цілуєчи мені щоки, чоло, очі, зашепотів:

— „Поїдемо?... поїдем зі мною?... Тут тройка... Бачиш, він знущається, знущається...“

— Де взялася сила в мене! Відпхнула я його... він аж покотився.

— Геть! — крикнула я не своїм голосом і побігла. А він настиг мене, вхопив за руку, здавив кліщами... Нахилився аж до мене... горілкою несло від нього...

— „Так будеш же ти каятись... Так я з життя твого ще гіршу каторгу зроблю!“ — і притягнувши силоміць мене до себе, поцілував прямо в губи.

— „Перший і останній!“ — крикнув він і пішов назад до клуні, а я, перелякана до смерти, побігла до себе...

— І справді. Не життя настало мені, а люта каторга. Що Якір набрехав Степанові, що він йому говорив — не знаю, але мені так допекло, що я навіть до Якіра підійшла раз, запитала. А він так глянув на мене, мов би задавити хотів, і промуркотів тільки: „Не говори... Я не хочу, щоб ти мене упросила“, і пішов геть.

— Я молилась, я щиро просила бога, щоб дав мені силу перебороти все це, перемогти... Терпіла, страждала — і господь його знає до чогоб воно дійшлося, як-би крапля не переповнила чаші... Велике терпіння жіноче — але й йому буває кінець...

— Раз якось увечері приходять до мене бабуся з Якірового хутора і просять, щоб я пішла до хорої.

— А я трошки лікарювала, бо татко мій, царство йому небесне, і цього мене вивчили. Я, звичайно, згоди-

лась; одягаюсь, щоби йти за бабусею, як нараз увіходить у хату Степан.

— Господи! Ніколи ще я не бачила його таким! Блідий, очі горять, волосся розкуйовджене... З нагайкою.

— Увійшов. Бабусю випхав, заціпнув двері... І я сама зосталася наодинці з цим звіром. Він високий, міцний, повний злоби, а я слаба, безпорадна... страшно стало мені... Вся похоловши, спитала я його:

— Чого ти, Степаночку?

— „Ах овечка!“ — прошипів він крізь зуби.— „Куди це збираєшся?“

— У Якирівку...

— „Так, так?!.. На чистоту?“—крикнув він і кинувся на мене... Бив мене нагайкою по голові... по плечах, по спині. Вхопив за волосся, кинув об землю, топтав ногами... Спочатку я кричала, молила його, благала, а далі вже духу кричати не стало в мене... А за дверима мов сатанинський голос, мов пекельні одгуки які, чувся широкий, масний регіт Якірів... Бодай ніколи нікому не чути такого реготу!..

— Аж втомився Степан, б'ючи мене. Далі штовхнув ще раз мене чоботом, плюнув в обличчя і вийшов з кімнати, гримнувши дверима, що аж вікна забрязкотіли...

— А на другий день, скориставши з того, що Степан був на охоті, я втекла до татка. Не сила була. Татко жили самі у місті, при них була тільки стара клюшниця, що провадила господарство. Так я, забувши вже всю свою гордість, прибігла додому й оселилась у батька... Плакали ми, плакали над моєю такою доленькою щасною, та що ж — сльозами не допоможеш...

— Ну, ото я живу у татка день, другий. На третій день пішла я з бабусею на базар. Ідемо ми вже відо-

тіль, як назустріч нам Степан із своєю бандою...
Господи! Я так і умліла!..

— А він доскочив до мене, загнав у куток і, не злазячи з коня, почав бити нагайкою, куди очі дивилися...

— І поки стара Пріся, кричучи вже не своїм голосом, зібрала людей, він збив мене в один синяк, свиснув, крикнув: „Айда!“ і як вихор завився по дорозі. Держи його тепер...

— Ледве дійшла я додому. Лягла і довго хворіла. Ну потім тиха наша обстановка, тихе життя підняли мене на ноги. Часом татко почнуть грати на гуслях псалми Давидові, що самі уложили на ноти, заспівають — так любо та гарно стане! Одлетить усе горе хто й зна куди, де й нудьга подінеться. Навіть весело стане. Як воно чудно: повернеться життя до тебе негарним, чорним своїм боком — і якимсь поганим здається все на світі. А знов засяє сонечко на життєвій дорозі, радість злетить на серце — і чудовим тоді стає весь світ.

— Раз увечері татка прийшли прохати до вмиряючого. Не хотілося залишатись мені самій з бабою! Мабуть, передчувало серце щось... Так воно і сталось.

— Ждемо ми татка. Вже й десята година — нема; вже й одинадцята — нема. Як нараз страшний грюкіт у двері. Я так і скам'яніла.

— „Відчиняй!“

Голос чийсь незнайомий, грубий, скрипливий.

— Бабусю, серденько — не відчиняйте... Це, мабуть, Степан.

— „Я сама так думаю. Так що ж: вони двері виб'ють.“

— Не відчиняйте, голубонько... Не відчиняйте, бабусю...

— „Та неможна ж, неможна, дитино... Сховайся краще“.

— А за дверима ще голосніше: „Відчиняй, кажу тобі!..“

— Ой боже ж мій, боже ж мій... Та куди ж його сховатись?

— „А полізай у бовдур, стань: там не знайдуть... А мене вони, мабуть не займатимуть“.

— Ой ні, бабусю: вони й вас уб'ють. Давайте краще обидві сховаємось.

— „Що ти кажеш таке? То вони тоді всі мишачі нори переріють. Лізь, кажу тобі! Лізь зараз!“..

— „Відчиняй! А то двері винесу! Відчиняй! — і стукає ногами у двері.

— „Та хто там такий?“ — голосом обзивається бабуса, а до мене вп'ять пошептом: „Лізь лізь кажу тобі!“ і пхає мене до бовдура.

— Я вже не тямлючи що роблю, полізла й стала; учепилась руками за прутки та так і завмерла.

— Чую, бабуса сперечається з ними крізь двері; каже, що нікого дома нема, лає їх... А вони за дверима ще дужче кричать, теж лаються. Потім, чую, відчинила баба.

— Увійшло їх, мабуть, чоловіка з п'ять. От я і Степанів голос зачула, і Якірів, і Стецьків, а обличчя у всіх, розказувала потім бабуся, завішані були ганчірками.

— „Де пані?“ — спитав Степан бабусю.

— „Та кажу ж вам, що немає, пішли з батюшкою кудись“.

— „Брешеш, чортова собако!“ — та нагайкою її.

— А я чую і хочу крикнути, заборонити, а не можу... пальцем навіть не двигну.

— „Брешеш, кочерга бісова!“ — та знов нагайкою. — „Ми бачили, як батюшка пішов, а її не було з ним“.

— А стара плаче, божиться навіть, що пішла я, що немає мене в хаті. Тоді Степан знімає образ із стіни.

— „Поклянись, каже, на цей образ і поцілуй його, що немає її в хаті“.

— І що ж ви думаєте? Поклялась стара, прийняла великий гріх на душу.

— „Клянуся, каже, святим Пантелеймоном Цілителем (а ікона Пантелеймона була), що немає панії в хаті!“..

— Як зачула я це — і не знаю що зо мною стало. Ридати захотілося, вискочити до них усіх, кинутись до бога — і... не можу... Не слухають ні руки ні ноги... і голосу немає...

А Степан заскрипів зубами.

— „Ну щастя, каже, її. Так давайте ж, хлопці, хоч слід по собі зоставимо.“

— І давай ходити по кімнатах та бити, нівечити що під руку попадало.

— Били посуд, ламали стільці, шафи, рубали навіть долівку сокирою, тільки вікон не займали, щоб людей не зібрати. А бабуся ходить за ними та все причитує та лає їх, проклинає...

— І от як уже нічого й бити стало, як уже обшарили вони всі куточки й нишпорки — став Степан серед хати і, трясучи кулаком у повітрі, крикнув:

— „Ой не попадайся мені більше, падлюче кодрло! Я за дворянську честь гірко помщаюся!.. Ходім, друже Якіре: спасибі, що очі мені одкриваєш“.

І пішли. Сіли на коней і поїхали...

— Бабуся переждала трохи, поки затихло все, та до мене... а я не можу вислобонитися, на можу встати... Так вона відірвала вже силоміць мої руки і вже хто зна як довела мене до постелі, що послала мені на долівці. Та як подивиться на мене та як заплаче, як заридає...

— Що таке? — кажу.

— А вона: — „бабуся, бабуся!“ — а сама ще гірше, ще жалібніше. А я ото посивіла оттак, — додала

Ольга Семеновна, перебираючи пальцями прядку сивого, як сніг, волосся.

— Ну, та після цього не пожив довго Степан мій: скинув його кінь якось із себе. Упав Степан прямо на каменюку і пробив собі голову свою буйну... Три дні помучився — я й ходила за ним — та й віддав богу душу, царство йому небесне...

— Так отаке то, Марусю, з людей страх робить...

Журливе, просто вихоплене з життя оповідання засмутило всіх. Слава богу, що таке минуле стало минулим.

А надворі все дужчала хуга; голосне виття змінило інтонацію і замість тихої пісні білосніжної цариці зими зазвучала на високих тонах якась інша, бурхлива й грізна музика, немов марш похоронний. То ніби затихаючи, то знов з подвоєною силою розгукуючи, стогнав вітер; неприкріплена віконниця стукала що-разу все міцніше й міцніше — і вухо якось болючо прислухалося до всіх тих грізних звуків влади, невпинної волі, безмежного хотіння.

— Господи! Які то бувають жорстокі люди! — сказала одна сухенька й худа бабуся, щільно закутуючись у теплу хустину.

— Еге ж, еге ж, — відповів хтось... І знов тиша, знов звуки. Молодь чомусь принишкла, не чути її.

— Ось не дуже давно чула я, — знов забалакала та ж бабуся — як чоловік дітей поморозив. Так прямо аж не віриться, щоб цього людина дійти могла.

— Як же це?..

— Та так. Діток у нього двойко було, а жінка померла... Ударився чоловік об поли руками — та й тільки... Як його самому з дітками без жінки прожити? Сам піде на поле — вони голодненькі; обдереться чумарчина, сорочечка, вже латає-латає він невмілими руками, а все нічого не виходить. То було і яєчко і

молочко, і сметанка в празник, а тепер хліб та кортопля — от тобі й усе... І живи як хоч.

— Бився, бився він отак, а чим далі тим гірше. Таке безголів'я, таке безголів'я, що й руки не підіймаються. Взяв він та й женився удруге. Думав знайти помічницю, порадницю лихові, а випало йому на долю таке золото, що й не дай мати божа хрищеному чоловікові. Там уже була б тобі злюща, була б тобі прошибна — та й нікуди. До своїх дітей (у неї їх теж двойко було) і гарна і ласкава, а що вже чоловікових не злюбила — так і сказати ніяк. Не пройде спокійно мимо: то скубне, то вдряпне, то так стусана дасть... Мачуха, одно слово — мачуха...

— Ну, а все ж не розумію я, що вона з чоловіком своїм зробила. Чи вона спити дала йому що, чи так уже його біда та горе скрутили — прямо не той Петро став. Скаже вона йому побити дітей — то він їх так одшмагає, що вони сині тижнями цілими ходять... Замкне вона їх у комору, не дає їм їсти — він хоч би словечко тобі... І домовчався, нарешті, до того, що запряг раз санки, посадив дітей і поїхав із села. А холод був такий, що аж дерева тріщали... Діти ні-ні та й питають: „Куди це ми, тату, їдемо?“ — а татко хоч би словечко у відповідь. Хлопчик — маленький він був — уже замерз, бо батько хоч і укритв їх обох своїм кожухом, але на них самих нічого не надів теплого...

— „Тату, холодно мені“...

— Мовчить тато... А коник усе далі й далі трюха.

— От уже й серед поля вони. Ніби холодніше навіть стало серед того необсяжного білого-білого простору... Батько звернув праворуч і поїхав прямо по насту... Од'їхавши декілька гонів, промовив до дітей:

— „Злазьте“...

— Ті покійно вилізли з-під кожуха, злізли з саней... і стали на снігу. А батько... батько вдарив по конячці і хутко-хутко поїхав геть.

— Думали дітки—шуткує батько, але він усе далі й далі од'їжджав, немилосердно б'ючи коня. Заплакали дітки... Жах обняв їх. Побігла дівчинка за саньми... І рученята простягає і не своїм голосом кричить, благає: „Таточку, таточку! Та куди ж ви? Візьміть хоч Омелька!“—але таточко вже був далеко...

— Ну що ж... Дехто з людей бачив, що з села Петро їхав з дітьми, а до села вернувся сам, без дітей. Почали питати, він ані словечка не сказав... Пішли по сліду й знайшли їх... Сестра вкрила братика спідничкою своєю, а рученята його держала біля рота... та так і замерзли обоє.

— І видно було по сліду, як бігла дівчинка за саньми, і доки вона добігла, і як верталась назад... Верталася, щоби пригріти покинутого братця...

І бабуся замовкла.

Тихо стало в горниці. Нелюдський вчинок ніби придавив усіх... Ніхто й не запитав навіть, що сталось із Петром.

Всі сиділи, схиливши голови. В коміночку тріщали поліняки... Тихо.

Нараз — почувся стукіт у ставню... Кожне серце завмерло, очі широко розкрилися...

І знов стук, знову... Міцний, ніби сердитий...

— Хто там?—скрикнула, а не спитала господиня, на-пів піднявшись з кріселка...—Хто?...

А на це відповіддю був веселий, дзвінкий регіт Мані.

— Ха-а-ха!.. Ну хто кого налякав? Хто кого? Ех ви старі, старі...

— Ха, ха-ха—дзвінко вторив їй, увіходячи, Юрко з білими пушинками снігу на густих кучерях.

— Ах ви пустуни, пустуни... Хіба ж можна так?—обізвалась господиня...

І всі зморщені, сухі обличчя світилися радістю, ніби любуючися молодістю, ніби завидуючи навіть

трохи. Ця жива, невпинна сила, що була ключем із молодих сердець, ці блискучі очі, ця певність і віра— все це багато нагадувало старим з минулого, колись милого, дорогого... Очі світилися радістю, на обличчях сяв усміх, а десь там тоскливо повторялося: „Чому пройшло? Чому не вернеться?“...

Вітер стогнав і свистів у бовдурі, а одірвана віконниця ритмічно, уїдливо стукала об стіну.

Харків, Листопад 1899 року.

ДЕННИК СТУДЕНТА

Літо мені довелося прожити в Н-ській губ. „серед степу широкого, на Україні милій“, в одлюднім прекраснім селі. Я зарані вже тішився, що буду сам, тільки сам, і особливо — що не буде там т-зв. „тілігенції“, яка на селі дає такі дисонанси. Але в перший же день приїзду довелося довідатись, що я буду тут не сам, що тут живе бувша поміщиця. Тільки якась... особлива. Селяни відзивалися про неї з великим теплом і пошаною. От вона взяла на виховання дитину-сиротя; от вона вчить дітей, спочатку сама, у себе дома, а потім на прибутки зі свого невеличкого хазяйства заводить школу в селі. І багато такого. Тут і медична допомога, тут і юридичні консультації, тут і предстательство за селян у „губернії“. Словом, якесь справді відрadne явище.

Це вже було цікаво. Проти такої інтелігенції на селі я нічого не мав. Навіть рішив познайомитись. А що на селі це дуже легко, то вже на слідуєчий день я дістав запрошення на чашку чаю. І так ця чашка увійшла в мій обихід дня з тої пори: щовечора я приходив до Варвари Василівни і вважаю це літо найбільше милим у своїм життю. Так якось спокійно сиділося на тій веранді; тихі настрої, тиха розмова; говорилося про звичайні речі, а все лежала на них печать нешабльоновости, якогось оригінального мислення.

І сьогодні, 14-го липня, я, як і вчора, пішов до Варвари Василівни. Присмерок наближався, гість щоденний; через село гнали овець, і пастушенята висвистували на сопілках; пищав журавель—знайомі рідні кохані звуки українського вечора. „Ідеалізація і сентименталізація» промурмотів десь там у середині отой вічно невдоволеній резонер. „За сопілоньками ви не бачите дійсного життя села“... Ні, це ще хто й зна. Ми бачимо і життя і сопілоньки, а от ви, окрім отого свого бубніння псевдо-критичного, ні-чорта не бачите“...

Я зайшов із саду, щоб прямо на веранду. Мені здає далеко видно було Варвару Василівну. Вона сиділа в якійсь незвичайній позі, закривши очі долонею. Спочатку я думав, що вона просто відпочиває, і тільки, підійшовши ближче, побачив, що то поза розпачу, що Варвара Василівна плаче.

Я хотів потихеньку відійти, але вона в цей момент підняла очі й побачила мене.

— Ідіть, ідіть... нічого... Прошу.

— Але, може, я не в пору?.. Може...

— Ні, ні.., нічого. Навпаки: я дуже рада. Прошу, прошу.

Я зійшов на веранду, привітався. В руках Варвара Василівна тримала якийсь напів-обсмалений зошит.

— Сьогодні минуло шість літ, як помер мій син.

Я схилив голову. Пригадав, що іноді чув і в розмові, що у неї був син; пригадав, що чув від селян, ніби він умер молодим та ще й не своєю смертю—застрелився. Само собою, я ніколи не зводив бесіди на цю тему, отже нічого про те не знав більше. Сьогодні, очевидно, дізнаюся, якщо Варвара Василівна захоче щось оповісти.

— Шість літ... Яким би то він був тепер, мій рідний...

— Варваро Василівно! Що сталося з вашим сином? Що довело його до такого страшного кроку? Може, це нескромне питання...

— Чому?... Якщо вам хочеться знати — візьміть оцей зошит, прочитайте... Це його денник. Звідси ви побачите, що це була за людина, яка це була душа. І тільки одного я не розуміла тоді й не розумію й досі: чому він крився від мене? Я ж зуміла б погодити його з його думками. Тисячі ж, тисячі других молодих людей миряться з тим, а от він...

І знову сльози бризнули в неї з очей.

— Тут немає початку, — почала вона, заспокоївшись. Син, мабуть, не хотів, щоби по його смерті читали денник, і підпалив зошит, але він не розгорівся й згас.

Цей вечір я недовго сидів у Варвари Василівни. Хто його знає: одні люблять щоб їм їхнє горе розважали, другі волять самотність. В усякім разі я вважав за краще скоріше піти додому.

Признаюся, що якимось нетерпеливо я йшов до своєї хати. Мені хотілося швидше розпочати читати той зошит.

„Що тебе кинуло на дорогу самовбивства в таку ранню світлу добу життя? Що ти був за людина?“

Мені прийшло до голови найпримітивніше рішення наших днів: уживав молодости, захопив сифіліс, побачив безвихідність і застрелився.

Але я помилився. Ось що стояло в деннику.

* * *

. знаю я не поет, але
хіба одні ати? Я нікого не змушую
читати мої не готовлю до друку.
Це моє, тільки що для себе я маю
право писати. І от я більше, що

почуваю я справді багато й так
тсья зберегти це хоч на папері, бо прийде. може,
. згаснуть почуття, зноситься апа-
рат сприймання рестане вже мене так
тішити краса України, як . . . шить тепер. Тоді
розгорну я цей зошит—і може сколихнеться давно
забуті почуття, загриє давно не відчувана краса.

Я приїхав додому о 4 годині. У нас, слава богу, ні-
кого не було з гостей. Я переодягся в українське
вбрання й пішов. Хочу одразу насолодитися, хочу
вібрати, віссати в себе дорогу красу України.

Як чудово заходило сонце! У місті воно чомусь
ніколи так не заходить. Ціла половина неба вбра-
лася в особливі кольори, без кінця розмаїті, без кінця
мінливі. От простяглася суто червона пелена, а по
ній побгалися дє-не-де легкі хмароньки; впоперек неба
пройшли світло-зелені смуги; з-за них визирали то-
нюсенькі шматочки блакиті, мов задавленої, знище-
ної отим кармазином; а внизу, високо-високо про-
низуючи все небо, розпостерлися в усі боки стріль-
часті промені сонця.

Глянеш у воду—і в воді те ж саме—і величний
симфоній природи стає ще дивнішим, ще розкішні-
шим. Поверхня річки колишеться мов уся одразу;
прибережні верби відбиваються в дзеркалі вод; тон-
кий поетичний очерет вихиляється, мов парубок,
який знає, що на нього з-за плоту дивляться дівочі очі.

А до того всього—тихо, наче в беззоряній просторі.
І розпливається у тім усім душа. Хочеться
і плакати, і співати, і підскочити вгору. Примітивний
чоловік виявляв свій захват криком і танцем; ми,
мабуть, не так вже далеко відійшли від нього, бо теж
хочеться скакати й кричати.

Наша усадьба по цей бік річки, а село по той.
Через річку кладка. Наша кладка. Це мама її дер-
жить, хоч ходити по ній ходить мало.

Булиця. Як я скучив за тобою, моя тиха українська вулице! Як люблю я тебе! Оті дерева, що по-схилилися з того й з того плоту й наче тоннель зелений зробили. Оті ослінчики коло воріт, щоб було де вийти посидіти старій бабусі, почукикати онука. Оті хатки з білими причілками, ці віконця обведені червоною або синьою фарбою; і дахи ці солом'яні, порослі мохом, і плоти з перевернутими глечиками на кілках та великими німбами прозрочистого павутиння. Це ж вона, Україна! Це те, що виростало з її надр, виплекалося оцим небом, благовонним повітрям, вдачею народа, його вмінням і вмілістю, його генієм. Наліпи сюди чужоземну, чужосторонню цяцьку—і „за-кордону“ не буде й України не буде. А буде щось. Як ото у цуциків—„ублюдки“.

Іду вулицею—і все мене радує. От хлопчики й дівчаточка граються—у „довгої лози“ (а є й „коротка“). Побачили мене—і стали здивовано. Був би я у звичайнім, „панським“ одягу—доспагло бимені! Тут було б і—„пани, на трьох о ні шіани“; тут було б і „панич, нас...в на бич, волочив-волочив та й у борщ умо-чив“... Клясова ненависть, нічого не поробиш. Наші предки заробляли, а нам оддуватись приходится.

Я вмисне поволі йшов мимо дітвори. Були тут і величенькі хлопчики в самих сорочках, були й малі в штаненятах, і так було смішно дивитися на них, як вони із своїми небезпремінними хвостиками ззаду, задумано вложивши палець у рот, дивилися на тебе, далеко провозаючи очима. А он немовля, валяється прямо на піску, дригаючи рученятами й ноженятами, а нянька й забула! Затіяли гру—„гарбузи красти“..

Проходячи мимо, я сказав: „доривечір діточки“. Треба було бачити їх здивовання. Одні просто виба-лушили очі, другі ховалися за спину сусідів і тільки кілька несміливих, більше дівочих, голосків продзвє-ніли у відповідь „добрий вечір“ або „здрастуйте“...

Оце прийде яке додому й лізтиме до матері: „Мамо!.. Ма!.. Ишов пан та шкажав добрливечірл, а я шкажала добрливечірл“... А мама нічого не розбере, у неї своє... „Що ти там мелеш?“ І вдруге і втретє прийметься мале оповідати незвичайну подію і все не зуміє оповісти—так мати й не добере товку.

Коло одних воріт на моріжку сидить купа селян. Знаю, об чім говорять: про оранку, про сівбу, сіно, волосного старшину, гордого писаря, що й хуражки не підійме, коли з ним поздоровкаєшся. І про коняку, що вчора купив собі батюшка отець Трохим; і про те, як одного чоловіка обікрали на Коннім базарі і про...—словом, знаю наперед.

І помилився. Бо коли підходив, то чув, як один селянин оповідав про звичаї в Молдавії: як христять дитину, то беруть десять пар кумів,—це які бідніші, а багаті то й двадцять і більше.

— Добрий вечір!—сказав я зупинившись. Це ж „нарід“... Оце він, що для його блага вигадують сенатори закони, що для його блага ставлять шибениці жандарми, що для його блага ведеться війна, династичні інтриги, кризи міністерств. Ох, як же багато про тебе й дбають, мій ти народе! А ти того й не ціниш!..

— Дивись, брат ти мой! Панич—а звичайний,—сказав один, із рижуватою, мов виліпленою з клею борідкою.

— А хіба, як панич, так мусить бути незвичайним?

— Авжеж. Я покранімірі не бачив звичайних. Іде собі, шляпо своє насуне, і чорт йому не брат.

— Це Варвари Василівни синок. Це з другої породи,—обіззався хтось, що нас знав. Мені було це приємно. Придивившись ближче, я побачив більше знайомих обличч. Привітався. Декого знав і на ім'я; дечие знав родинне життя.

— А ваша Одарка? Як у неї око?—питав одного.

— Та нічого, слава богу. Тепер бутто не так жаліється.

— А що ви хіба дохтарь?—спитав той же рижий.

— Ще не дохтарь. Тільки вчуся на дохтаря.

— Стало-бить, пользувати ще не можете?

— Ні, ще не можу.

— Те-ек.

Один дідусь, що сидів досі мовчки, дивлючись на кінець своєї палки, сказав, показуючи на мою сиву шапку.

— Оце ви, паничу, старовинку спомнили. Колись отакечки усі ходили, за мою памнять. Я сам штук із п'ять таких шапок ізносив.

— А нас,—обізвався другий; він що хвилини кахикав,—а нас було чотири брати й усі під одною шапкою випарубкували. Я підстаршим був, так іще нічого, а меншому вже так саме лахміття досталося. А тоді вже й картузи в моду ввійшли. Їх у нас тоді звали „зрастуй“. Надів би, каже, здрастуй, так холодно.

Кілька чоловік розсміялося, а за ними й сам дідок.

— Надів би, ка, здрастуй, так іще холодно,—сказав він іще раз.

Посміявся й я для ввічливости і, попрощавшись, пішов.

Трохи далі сиділа під плотом купа парубків. Різалися в карти, кидаючи їх на колоду. Я був іще далеко від них, але чув і сміх і лайку, дотепи й знов лайку. Оце воно—„молоде село“. Не подобається мені воно. Виростає в атмосфері матерщини, рвання традицій, а базуватися нема на чому.

Це все бувші мої товариші. Мама моя, спасибі їй не виховувала мене на панича. Я ріс із селянськими дітьми, жив їх інтересами й нічим від них не відріжнявся. Мати якого небудь Хведора чи Карпа мала

право надавати мепі ляпанців, коли я їх заслужив— і не раз так і бувало. Гарно було тоді!..

Пам'ятаю, як я розсердився на одного хлопця, Олексія. Я ніколи не скаржився на обиди, так і тепер; тільки взяв шматочок паперу, написав на ньому; „тепер я чортовому Олексієві нічого не дам“ і висунув цю записку під ворітьми на вулицю, де гралися хлопці.

Да... гарно було.. Ну, а потім гімназія з пансіоном надовго відірвали мене від села—і от тепер доводиться починати наново. Коли б я йшов за модою, як більшість моїх товаришів, і вступив би до якої партії—оце б прибув сюди інтелігентом-благодітелем, що з висот партійних простягає милостиву руку помочі нижчому братові, тобто був би таким точнісенькО опікуном народу, як і всякі інші, тільки з другого боку. А мені це нудно. Кожний сопляк вважає, що він може поучати нарід раз він, як сам каже, „записався до партії“, тим більше, що оте записування так до безглуздя просто робиться. І ніхто не прийде до народу, щоб навчитися самому у нього! А варто б.

— Не буду дивиться — нехай козириться. Як під тим козирком сидить чорт з молотком; він б'є і кує—мені козирі дає, — почув я ще здалеку. Це був той самий Олексій, якого я так жорстоко покарав, обіцявши нічого йому не давати.

На моє привітання всі відповіли весело й запросто, називаючи мене Василем. Ніхто не сказав „панич“ а просто — „здоров, Василю“.

Якийсь парубок, видимо, з другої вулиці, запитав:
— У какой ґто ві адьожі?

І чого воно наші парубки — та й не тільки парубки — розмовляючи з ким іншим, з ким угодно, тільки не з своїм братом — селянином, вважають за доконечне закидати по-московському? Я пам'ятаю, як я, прощаючися з одним парубком, сказав йому „добра-

ніч“, а він здивовано поглянув на мене й відмовив — „спакон ночі“.

Отак і цей: „у какой ето ві адьожі“... Ні одного правильного слова ні на своїй ні на чужій мові. Дивно!..

— Це одежа ваших предків (кажу). Ваші діди й прадіди так ходили, як парубкували.

— Ага! Це, значить, за царя Гороха, як було людей трохи.

— За царя Панька, як земля була тонка: пальцем проштрикнеш — і води достанеш.

— Ні. І тепер іще так ходять. Я був оце з батьком у Палтавській губерні, так бачив. Парубки — вирядяться ото в чумарки, поясом підперезються — дума, що воно й гарно.

— А чим же погано? — питаю.

— А нащо воно? От споджачок, жальотка, бруки — разпрочудесное дело. А то пани собі взяли луччу адьожу, а нас хотять вирядити у цяцьки. Іще б бубенчики нам на шиї звеліли носити.

Такого обороту думок я й не сподівався, признаюся. От уже що називається, — „с больной голови да на здоровую“..

— Сідай, Василю, з нами в карти грати, — закликав Олексій.

— Не хочеться. Я оце давно не був на селі, так мені кортить усе оглянути. Прощавайте.

— Боїться за свої гроники, — почув я услід.

Я приспішив кроку. Мені хотілося лише ласкавих добрих вражінь; мені хотілося бачити мою Україну такою, якою я собі її вимарив, а оці парубки із своїми червоними сорочками навипуск, жальотками та картузами в бруках чи бруками в картузах, своїм дешевим сарказмом, дешевим і необоснованим, псували мені настрій! Поступовці!..

— Чотири під вас!..

— Тьомную! Йду тьомную!...

— Бий нехвалидом! Те-ек!...

— Олексій хотів пана обделать та не вдалося.

Я ще прискорив кроку і перестав чути оту „тьомную“. Ех? Тьомную культуру дали нам 250 літ нашого історичного життя!

А он хата Йосипа Крамаренка. Це мій приятель великий. Розумний чоловік. І книжку читає й так має природну здібність здорових спостережень. Он і сам він сидить за ворітьми.

— Добрий вечір, Йосипе Михайловичу!

— А-а!.. Слихом-слихатъ, видом-видатъ!.. Здрасуйте, паничу. Давно в наші краї?

— Та оце тільки що приїхав.

— І пішли погулять? Добре. Стало-бить, ікзамінт уже скінчився?

— Та хай їм ураг, отим усім екзаменам. Вимучився з ними.

— Таке діло, таке діло. Недурно ж сказано — хто учиться, той мучиться.

— То хто ручиться, Йосипе Михайловичу!

— І то правда! І то правда!.. Ну—нічого. Вивчитесь, тоді будете відпочивать.

— О, тоді саме робота почнеться.

— І вп'ять правда! Тоді вже іменно... Ну, нічого. Як скінчите на дохтора — приїздіть до нас. Ох, і погано на селі без дохтора! Оце у нас хвершал... Так мало того, що нічого не знає й не вмис, а й самого нема. Оце тепер запив — і тижнів два з нього не сподівайсь товку. Он дівчинка у Касьяна захворіла, і бог його святий знає, з чого. Вони ото поїхали у поле усі, а дівча саме зосталося. Приїхали увечері — а вона блює. Блює та й блює!.. Вже й блювати нічим, а її все тягне. Сказать би, з'їла що погане, так не жаліється на живіт, не болить каже. Тут би саме дохтора, а воно й хвершала нема. Отак ми й

живемо на селі. Та що ж це ми стоїмо за ворітьми? Пожалуйте в хату, а то ви давно у нас не були.

— Та давненько вже. До речі — й водиці нап'юся.

— Чого там водиці? Від водиці раки заводяться. Ми лучче самоварчика поставимо.

— Не безпокойтеся. Самувар не до діла в таку пору.

— Чого там не до діла? Ми не розбираємо. То у вас там—то до діла, то не до діла. А в нас усе до діла. Пожалуйте ж у хату, пожалуйте.

— Ну, здрастуйте ж іще раз у вашій хаті.

— Здрастуйте, здрастуйте. Звиняйте, я зараз.

Він вийшов, а я почав роздивлятися по хаті. Все таке, як і було, хіба квітки нові на образах. Квітки не куповані. Мабуть Олеся робила. Ану цікаво, яка вона. Таке було миле дівчатко. Бач, яких гарних квіток наробила. Має смак.

— Сідайте, чого стоїте,—казав господар, увіходячи до кімнати. — Моя стара оце десь сидить під тинном із бабами. Така вже в них мода, у бабів. Та і в нашого брата теж. Чим би що прочитати в празник, вони зійдуться де на колодках — та-ла, та-ла, та-ла... І сказати би про путне що балакали, а то так.

— А ви прочитали ту книжечку, що я вам через Гарасима передав?

— „По ревизії“ Прочитав, прочитав, а як же. Втішна дуже книжка Ловко списано. Мабуть той Кропивницький сам писарем був, що так склав до діла. А старшина — так прямо тобі наш старшина та й квіт. І заноситься за хмари із своїм начальникуванням і до бабів ласий — ну прямо ж ніби живісінький наш старшина та й годі.

Увійшла до хати Олеся. О-о-о!..

У мене в пам'яті зосталося щупленьке, тоненьке дівчатко, сором'язливе, розумненьке, а це... а це... А це ж просто красуня! У мене, їй-богу, аж дух за-

хопило... Коли? Коли вона встигла так розцвісти? Де це все взялося? Ну право — аж у хаті посвітлішало, як вона увійшла. І потім — на ній було українське убрання, і як чудово, як до лица воно було їй! Багато я бачив панночок, випещених, наперфумованих, в „малоросійських костюмах“, шовкових сорочках, тоненьких черевичках, але де!.. Як далеко їм до цієї селянської дівчини! Тут, окрім видимої гармонії ліній, кольорів, була ще невидима, глибока гармонія... настроїв, чи як би це сказати. Гармонія віків, гармонія даної нації, клімату, історії, природи. Одягни в цей же самий костюм кого угодно іншого, першу красавицю Іспанії — було б не те, було б зовсім не те. Для того, щоб оця стрічка отак, іменно отак лежала наголівці, треба було, щоби сто літ тому прабаба оцієї Олесі вже вмiла отак носити оцю стрічку; для того треба було, щоби в кінці греблі шуміли верби, щоб дві тополі стояли серед поля й одна одну перехитувала, треба було запорізьких нападів на Трапезунд, будови Лаврських воріт Мазепою; треба було, щоб у наших садках росли баргамоти, а не ананаси, щоб по степу котилося перекотиполе, а ховражки свистали вечорами коло своїх гнізд.

Дочка свого народу. Не перекривлена чужоземним корсетом, „батінками“. Вся своя, вся рідна, плоть од плоті й кров од кровей свого народу, вся з ним, в його болях і радостях, повна його мудрістю, розумна його філософією — от чим стала передо мною ця українська дівчина Олеся. І от оця незглибима гармонія, повна, не надщерблена, не підгикана, не підмощена — чарувала, як небо, як море, як вселенна! Квітка, що її неможна рухати з рідної землиці, бо вона з нею зв'язана кожним підземним корінцем й кожним листком надземним. Не чортополох що ростиме й на смітнику й де угодно. Це пташка, що пером живиться з повітря й помирає коло коритця

з найліпшою їжею, коли то в клітці. І от я чую, що немає в мене слів, а може немає їх і взагалі, щоб виразити оте почуття щастя від присутності гармонії, іменно гармонії. Краса — що! Краса — річ превзойдима. На красуню можна знайти десять ліпших, а тут — вищого над це нема на світі. Повна гармонія — це вінець творчости. Це край, за яким уже нічого творити.

І мабуть це захоплення відмалювалося на моєму обличчі, бо Олеся спалахнула — і від того стала в тисячу раз кращою.

— Здрастуйте паничу...

— Ого!.. Паничу!.. А досі мене Василем звала. Як я для тебе панич, так ви тоді для мене — Олександра Йосипівна. Драстуйте, Олександро Йосипівно...

— Та!.. — засоромилася ще більше Олеся й, махнувши рукою, вийшла з хати.

І це так вийшло гарно, що й я розсміявся й Йосип Михайлович теж.

— Вам то її можна звати Олесею, а вже їй вас Василем якось... не приходитьсья.

— Чому?

— Та за який рік-два чи там скільки ви будете доктором, а вона б ото прийшла до вас та — „ей ти, Василю, а-ну йди сюди“.

— Ну і що ж?

— Ні, не годиться. Що не годиться, то не годиться.

Я хотів ще сперечатися, але тут прийшла Ганна Прокіпівна, Йосипиха по-вулишному. Вона все така ж, як і була: маненька сухенька, весело сміється, всякого привітає, не нагодувавши або в крайнім разі без гостинця нікого з двору не пустить.

Розпочалася розмова про маму мою — її всі люблять, хто її знає. Олеся прийшла готовити на стіл. Зняла хліб-сіль, струхнула скатертину — а я любувався кождим тим рухом.

— Ну так як, Олександро Йосипівно?

Вона блиснула на мене очима й білим ощером зубів.

— Смійтеся, смійтеся.

— Чого там сміятися, коли я вже не знаю, як вас і величати.

Черевички поскрипували, злегка брязкало намисто на грудях, при жвавішій руху маячили кісники і все те підіймало якісь хвилі в мені. Аж сміятися хотілось! Або співати.

От вона одчинила двері, щоб нести самовар. Я кинувся їй допомогти.

— Дай я. А то тобі важко.

Вона тільки кивнула головою — мовляв, овва!

— Це ви вже так до неї як до барішні. Що барішня випустять хусточку, а паничі прожогом кинуться усі, скільки їх є, аж лобами стукаються, ту хусточку підіймати. Щоб, значить, барішня вже й не нахилилися лишній раз, чи може щоб у неї там що не репнуло, — добродушно висміював Йосип Михайлович панські звичаї.

— А наша барішня черевички як скине та відер із двадцятіро як набухтарить у діжки, та й нічого, — додавала мати.

Олеся вже освоїлася, вже поглядала на мене весело, по-товариському, а від тих поглядів йойкало якимось у мене в серці. Та я розумів, що звертання не то що максимуму, а просто уваги на дівчину, це — негречність, яка осуджується всім кодексом звичаєвого права села, і тому балакав більше зі старими, хоч хотів би говорити тільки з нею. Та й Олеся, ради того ж кодексу, ніби мало звертала уваги на мою особу, але я чув, якимось дванадцятим органом почування чув, що це не зовсім так, і що їй теж цікаво було би поговорити зі мною.

Досить пізно вже було, коли я вийшов із хати Крамаренків. Всі вийшли проважати мене на рундук.

— Олесю! Проведи від собаки.

— Та Бровко, може, й не забув мене.

— А хто й зна. Лучче як лучче.

Олеся пішла рядом зі мною, грозючися пальчиком на Бровка. А той і не гавкнув.

— Олесю... Ти не забула мене?..

— Ні...

— Ой, мабуть забула! А як мене звать?..

Вона безвучно розміялася.

— Ага!.. Бачиш? От і не знаєш. Забула.

— Ні, не забула.

— А як? Ну як?

— Василь...—

— От і не так.

— А як же?

— Василечко.

Вона вже розреготалася на голос. Та так же гарно, так весело!.. Розреготався й я.

Ох, як же бадьоро вертався я додому! Як я дякую богові, що дав мені родитися на Україні, на цій кращій з країн землі, серед цього люду поетичного, чутливого до краси. І за те дякую, що я маю змогу, розуміти і ту поезію і ту красу і ту гармонію віків, яку я був щасливий бачити сьогодні в образі оцієї доньки мого народу. Олесечко, Олесечко — яка ж ти гарна!

Ого — третя година! Ото записався! Буде...

* * *

Тішуся, розкошую і повним келихом п'ю красу й поезію нашої природи. І нічого мені більше нетреба і вічно хотів би так бути. І немає на світі ні економічних баз, ні надбудівель над нами, є тільки небо, вивільга, що он стрибнула на гилку переді мною й не знає, що я люблюся нею з вікна. А й гарнаж яка

птичка! І як вони, оці пташки, красиво поводять голівками. Гордо якось воно у них виходить.

Ах!.. Ні писати не хочеться ні читати, а тільки дихати. І дивитись. І розпливатись у тому безмірі вселенної, у цій запашній нірвані.

Чи сиділи ви коли у глухому занедбаному садку, так непохожому на ті випещені, уклумбовані, ободюрені плоди убогої творчості диких людей, що говорять про культуру й боліють душею, коли на утрюбованій стежці виросте кленок-самосійка?

Чи чули ви, як пахне земля, що розкрила свої обійма назустріч безмежній творчості, що заплонюється мільйонами сотворінь, рослин, копалин—і потім усе те родить, усе те плекає, красить, пишнить і викухує? Припавши до неї весь, спочиваєш кожним фібром свого тіла, прямо в кров твою йде сік землі і ніби ростуть у тебе крила за спиною, росте невидима міць, хочеться творити... нові світла... нові сонячні системи.

Чи бачили ви, стоячи серед поля, як на далекий горбок набігає тінь від хмарки, потім, наче розтаючи на однім місці, пересувається на друге, забираючи під себе і клаптик зеленої ярини, і гайок невеличкий і толоку за ним. А там, ген-ген далеко, на обрію синіє ліс, наче повився м'якою імлою. Обернешся—степ. Пасеться далеко кінь і в випарах від розжареної землі мов танцює, здається, мов тремтить. Ледве видно могилу напів розорану. Ніби кличе вона тебе своїм нерозгаданим смутком, тягне душу в далеке минуле, єднає з віками. В будуче можна тільки вірити, а минуле можна любити. В будучім тільки трошки верхніх паростків, а в минулім усе моє міцне коріння, усі почуття моїх предків. Я люблю, як вони, я ненавиджу, як вони; може, що інше люблю і що інше ненавиджу, але—як вони. Від них моя кров, моє дихання, від них увесь я й навіть моє оте саме будуче...

А чи стояли ви над річкою на зорі, коли поволі повзе на спокійній ще поверхні сизий туман, як він ніби підіймається, підіймається, а властиво стоїть на місці й тільки хвилюється? Заворушиться перелякана качка в очереті — і нараз спурхне, витягнувши шийку, й бистро-бистро замахне крилам. Сонно якомсь сплеснеться риба — ще ж ранок, ще навіть сонце не прокинулося як слід. Холодом віє від росяних трав, стежка ховзька і не хочеться йти по ній, а хочеться дивитись і на річку непробуджену, і на новий гімн сонця, перші акорди світляні, і на тріпот крил переляканого метелика.

А чи стояли ви серед великих лук, по пояс у траві і чи прислухалися, як з далекого села доноситься хоролий спів дівчат і хлопців, як з гурту виділиться нараз чистий сяйливий голос і, несучись через плоти, садки й луки, долетить до вас, і далі, далі... вдариться об потемнілу гору, відіб'ється від неї і знов летить і знов не гасне і немає йому кінця? І стоїш, зачарований, заворожений і сам увесь стаєш музикою, сам летиш із тими звуками і не вертаєш на землю. Вже давно загас спів, вже давно останній фізичний звук умер десь у далекій бальці, але в душі ті звуки не вмерли, Понесеш ти їх додому, і далі, в життя. Звучатимуть вони тобі в хвилину твого смутку і в радості хвилину і, може, в час сконання навіть залунають в ухах, останнім ланцюгом сковуючи з тим Великим, що зву я „Рідний Край“...

А чи доводилося вам, ходячи по лісові, заблудитися серед отих так похожих одне на одне дерев, кущів ліщини, ясеночків, дубочків і різних інших „очків“? В лісі так легко губиться орієнтація (мабуть так не тільки в лісі з дерев, а й у лісі з думок, ідей, образів, вражінь). От ви йшли, йшли нахиляли гілля, й сами під нього нахилялися, будили зі сну лінів листки, забрели в непроходиму гущавину, вилабуда-

лися з неї ціною роздряпані шоки, проколеного черевика й великої діри в піджаку. Невеличка поляна, а за нею — вп'ять гущавина. Ви стали і — тихо... Так тихо, що аж дивно. Стільки дерев, листя, коріння — і все те мовчить. Як так?

Мовчить!?! Нічого подібного! Навпаки — весь ліс говорить. І пташка он якась цвірінькає у вас над головою, виводить горлом свої чудернацькі рулади; он ящїрка зашарудїла серед сухого листя. Мало вам? То прислухайтеся до ясно вираженого шуму листя, до задумчивої бесїди стовбурів, стволин, до тихої журби загаслих і до буйної радості молодих дереві, нарешті, до глухого ропоту підземних в'язнів, шахтарів довбучих, що риють і риють землю — для кого? Для отих легкокомисних листочків, для квіток, паняночок однодневних, щоб вони довше погрілися в променях сонця, довше покрасувалися, розкидалися пахощами дорогоцінними.

І потім — хто вам сказав, що дерева всі схожі одне на одне? Нічого подібного! Ось грушечка стоїть. Це вона вперше зацвіла цього року, одягла весільний убїр, приготувилася до дивної радості, до шлюбу свого. І гляньте, як вона радіє, як по-молодому виблискує дрібним лякованим листячком, а коли трїпотить від вітру, то мов дзвінко регочеться. Хїба ж вона, вона, оця заквітчана молода, схожа на оце старе грушище, що мов свиня поросна, розчепїрилося на сім боків, одквасило своє порепане гїлля і родить. Одно родить! Без запалу, без радості безумної, а так, з обов'язку, по привичці...

А ось рядочком дубок і ясеночок. Та цеж два ріжних не тільки типи, а світогляди. Дубок — як кріпкенький парубок, соком налитий, що його не побореш сплоха. У церкві він співає — так дівчата ніби ненароком тиснуть до крилосу. Чинарочка на ньому чепурненька, ковнірець білий видно, стьожечка, шапка

не заломлена по одчайдушному, а так, як і слід шапці, лежить на голові. А отой ясенок — то якась невиразна фізіономія. Ніби й достатні батько й мати, справлять синові й одержу як слід — а вона висить на ньому, як на тину; піде в танець — насмішить усіх, голос у нього козиний якийсь, мов коза глодом подавилася.

І так кожне дерево, кожен кущик мають свою фізіономію, настрій, наміри і вдачу, треба тільки вміти їх одгадати.

А покищо — треба констатувати, що ви заблудилися. А від того почуття і гарно й моторошно якось стає.

— Гей-гей-ге-е-ей!! — крикнете ви востаннє, не загубивши надії, що одгукнеться хтось. Але нема людських звуків у відповідь, тільки дятел перестав стукати та злякана сова шурхнула, безтолково затріпавши крилами. Нема нікого близько! Шабаш!.. Або ночуй у лісі, або орієнтуйся як хочеш — по сонцю, по мохові, по інтуїції, по чому хочеш — і йди, поки йдеться.

Так от не знаю, чи бачили ви те все й чи чули, а я бачив, і чув, і відчував, і напивався усім тим, і вбирив у себе ту всю красу, і розтоплювався в ній, як атом у вселенній, і відроджувався знов, і снів наяві. Якийсь огром краси звалився на мене, одразу, як лавіна, що я не встигав того усього перетравити. А над усім — образ Олесі. Вона була невід'ємною частиною усієї оцієї природи. Коли я гукав у лісі й далека гора ледве відбивала звук мого голосу — я чув у тім мельодійний відгук — „це я“ — і то був голосок оцієї української дівчини. Коли я стояв над річкою й сплескувалася срібна риба, кидаючи веселковим дощем — мені чувся у тому срібний сміх Олесин і брязкіт намиста на її грудях. Коли я схилився над потоком — звідти визирало до мене лукаво

усміхнене дівоче обличчя і, примруживши очі, маніло беззвучно. Нарешті, я почав бачити її всюди. Он вітряк на горі—а мені ввижається постать Олесі, і крила, мов промені творять німб коло її голівоньки. Сижу в садку, щось зашелестить у кущах—мені чуються її кроки й шелест її плахти... Але йти до Крамаренків серед буднів все ж не випадає. У них робота—і їм буде неловко й мені. Чи роботу кидати та гостя приймати, чи гостеві сказати—вибачайте, якщо ви самі не знаєте, коли приходити...

Ні, такої нетактовності я не зроблю. У неділю—ну ще сяк-так. Та й то... щонеділі... Це може в око впасти... про дівчину бог-зна-що подумують. Ні, не піду і в цю неділю.

— А зрештою—чому б і не піти? Може вже наслідуючу не піду, а в цю піду. Скажу старому: оце обіцяв вам книжечку принести почитаться (чому це народня форма буде—і не тільки українська—„почитаться“? Немов „побалуватись“...).

Але чоловік стріляє, а пан біг кулі носить. Чорт надав гостей у неділю. Приїхала якась тітка, десята вода на кісілі з двома кислоокими дочками, а ті ще подругу із собою привезли собі під стать. Я хотів був утекти, але не вийшло моє діло: мати категорично звеліла зостатись і бавити гостей. І я бавив... Ох і бавив же!.. І сам бавився. Зубами скреготів, а бавився. Я думав, що моя тактовна тітка не без задньої думки й привезла свій виводок.

І які ж вони... беззмістовні, оті наші баришні. І немає нічого, по-моєму, на світі, що могло би влити в них живий зміст. Українки з походження, вони цілковито одірвалися від свого колективу, а до чужого прирости неможна—і от вони зостаються десь у повітрі, в міжнаціональній простороні, в якій так само немає живлючих токів, як і в простороні міжпланетовій.

Увечері ми вийшли „погулять“. І от одна з них:

— Фу, какая пилюга!..

Ох, як би вона знала, що слово „пилюга“, не дивлючись на „г“, зовсім не „благородный русский язык“!.. Ото-б вистерігалася так говорити!

І оттак в усьому. Інтереси їх вузькі, слова банальні, світогляд обмежений, апетити гіперекономічні й навіть гіперклясові, чола вузькі, зади випещені—бр-р-р...

І як безмірно вищою від них є моя Олеся, ота нагідочка польова, ота квіточка на упругому національному стебельці! Вся пахне полями українськими, росами солодкими. Як годуватиме свою дитину—нектар то буде йти з молодих грудей, нектар, що живить великанів, борців, сталевих воїнів на усякому фронті. А оці вузькогруді, вузькотазі, вузькостопі й вузьколобі недокидьки—що вони породять? Карандаш який-небудь за поміччю десятка лікарів з наркозами, анестезіями, анеміями, анормальностями. Груди їй зразу ж поприщить, треба наймати мамку, на яких у нас звичайно чомусь по містах ідуть здебільшого кацапки. Це вони до нас виходять на заробітки, свого роду „отхожий промисел“, еміграція (та ще, часом, із сифілітичних округів).

Ой, Олесечку! Оце б ми розмовляли з тобою, а от натомість мушу вести „культурний розговор“ з оцими сопливими інтелігентками. А це ж неділя, єдиний день, коли можна без особливої неловкості піти до Крамаренків. А тепер жди другої неділі. От принесла якась лиха година тітку!..

Але мене потішила наша служниця. Яюсь в розмові вона каже.

— Та по-деревенському завтра празничок. У городі то воно не празнується, а в нас по деревнях не роблять. Не то що зовсім не роблять, а так—не косять, не орють... А так по-домашності—можна.

Е-е! Якщо так, то йду завтра! Це мене примирило навіть з кузинами, котрі вже почали вважати мене за грубіяна. Я розточив мед з усіх моїх засіків, був безконечно „предупредителен“, з усім згоджувався, висловлював найконсервативніші думки в усяких галузях. Говорив з найбільше серйозним виглядом навіть таке:

— Не знаю, як хто... а я дивлюся так: щò таке красота? Це річ, по-моєму, навіть не варта уваги. Красота скоро в'яне — і щò тоді зостається? Нічого. Ні, в жінчині, в баришнях, треба цінити насамперед достоїнства душі. Душа—от! Це діямент вічний, це скарб невичерпаний і т. д. і т. д.

Тітка, розквасивши свою фізіомонію в усмішку, кивала головою, а в такт їй кивали й мої кузиночки своїми маківками засохлими. А я солов'єм заливаюся! А я періоди на періоди, тропи на фігури, синтаксу на етимологію!.. Аж мамуся здивовано на мене поглянула. Ох, розумна у мене мамусенька.

Понеділок 9-те, 11-та година ранку. Отже, піду. Але в яку пору найкраще? Зараз? Мабуть ні. Оце обід скоро, по обіді старі може, ляжуть одпочивати. Воно б то і добре, але... Ні, краще згодом.

А що б же їм понести почитати? Хіба „Байки“ Глібова? Так може це... безфабульне воно... Краще якенебудь оповідання. Або—от добре! Понесу їм... „Ковбасу та чарку“. Це вже напевне подобається. Та ще якби мені самому їм прочитати: ото б насміялися!

Вечір. Пішов до них зразу ж по обіді (по їхньому обіді, перед нашим), але якось усе не насмілювався. Мені здавалося, що всі на вулиці знають, куди я йду й коли я помину яку групу—ззаду зашепотять: „он-ба! Крамаренки паничів на свою Олесю принаджують“... І в мене горіли вуха від сорому.

Я пішов блукати по ярках, що ото повіривала вода за Савухвоною горою; над ярками позвисали се-

лянські садки; чомусь у цій околиці села найкращі садки; глеювата якась земля, мабуть, мергелі під ґрунтом.

Пригадалася мені суперечка моя з одним з моїх товаришів. Він нахапався вершків з усяких ідей, течій й т. ін. і вважав себе за дуже поступову людину та ще й інтернаціоналіста. Коли зайшла розмова про потребу школи на українській мові, він, закопилівши губу, прорік:

— Ми, інтернаціоналісти, проти школи на українській мові.

— А не проти якої ж ви школи? На якій мові?

— На русском языке, звичайно.

— Чому?

— Тому, що це більше культурна мова.

— Значить, треба менше культурними мовами жертвувати для більше культурних?

— Само собою розуміється! Як добрий садовник жертвує бур'янами для більш благородних квіток.

— Згоден. Німецька мова більше культурна, ніж російська. Очевидно ви, як інтернаціоналіст, проповідуєте знищення руського язика в народніх школах і заведення більше культурного німецького. Так?

Він зам'явся.

— Бачите...

— Ні, ви просто дайте відповідь — так чи ні?

— Очевидно, ні...

— Ну, так, тоді дозвольте вам сказати, що ви не інтернаціоналіст, а просто готентот. Коли готентота запитали, що таке добро і зло, він відповів: коли я украду чужу жінку—це добро; коли у мене украдуть мою жінку—це зло. Отак і ви. Коли річ іде про знищення других народностей на користь вашої в ім'я псевдо-інтернаціоналізму—ви кажете, що це добро; коли ж зайде річ про знищення вашої нації в ім'я тої ж ідеї—це зло.

— Алеж в усякім разі ви не будете суперечити що інтернаціоналізм—ідея вищого порядку, ніж націоналізм?

— Не знаю.

— Як то не знаєте? То ви тоді не тільки шкідливий націоналіст, але просто консерватор!

— Я не знаю, яку ви на мене навісите табличку, але мені здається, що хоч ви й інтернаціоналіст, як сами себе величаєте, але не розумієте самого слова „інтернаціоналізм“, коли завдаєте мені таке питання. Слово *inter* — це означає „між“. Отже, ідея інтернаціоналізму — це ідея, яка єднає національності. Не нищить їх, а єднає, ставить їх поруч. Не називає, от як ви, одні нації й мови благородними, призначеними на розвиток і культивування, а другі неблагородними, призначеними на знищення во ім'я процвітання благородних. Ні, інтернаціоналізм не знатиме таких розділів; він рівно благословить всі нації, не поділить їх на нижчі й вищі, бо як кожна людина має право на сонце, знання й розвиток, так і кожна нація. От що є інтернаціоналізм вже з самої суті свого слова. А те, що проповідуєте ви,—то звірячий націоналізм, а простіше сказати — чорносотенство. І ви не соціяліст, і тим паче не інтернаціоналіст, а звичайний російський чорносотенець.

Грім аплодисментів покрив мої слова, бо це була розмова не наодинці. І мій противник відразу й назавше стратив своє королювання. А то він, як князьок якийсь, трактував нас усіх згори, копилив губу й задирав носа. Мене він ненавидить з тої пори — думає, що я хотів просто стати на його місце. А мені байдуже. Навіть більше. Я не тільки не почувую охоти до якого-будь проводирства, а навпаки — чую потребу побалакати з ким розумним, щоб висвітлити хаос у власній голові.

Потім думки мої повернули знов туди, де вертілися увесь оцей тиждень, — до Олесі. Нараз мені прийшло до голови: от вона українка, символ і втілення України. А що якби її післати до міста? Одягнула б вона „кохточку“, калоші, почала б говорити „конєшно“, „абажаю“... ой!

Невже це такий могутній і такий неминучий процес? Невже ми, як індієці Північної Америки, засуджені на вимирання? Разом з бізонами — вони, і разом із ковилем степовим — ми? Невже поступ і ми — це антитеза й існувати поруч не можемо, і мусить або поступ нас із'їсти, або ми зрєктися поступу, щоб зостатися самими собою? От тут і я заплутуюся завжди й нема нікого хто би мені допоміг льогічно додумати до кінця.

Я вийшов на шпильок, увесь пророслий грушвою та терном. Сів, звисивши ноги у ярк. Чомусь мені здавалося все, що ще рано йти до Крамарєнків. Потім я ліг і дивився в небо, потім устав, знов ліг.

Ні. Очевидно я непокоюся. Треба покласти тому кінця і йти. Що буде, то буде.

І я побіг. Буквально побіг, але згадав, що прибіжу задиханий, спітнілий. Спитають — чи не на пожар, я біг... Ні, треба поволеньки. І зайти треба з лїнєвим виглядом, „фланирує“ — ніби от так собі, знєчєв'я зайшов... Ходив гуляв і зайшов—що ж тут такого?..

Коли я підходив до двору Крамарєнків, серце у мене чомусь дуже забилося. І ще більше забилося, коли я увійшов у ворота й побачив саму Олесю. Вона сиділа на рундуку й вишивала.

Серце так заколотилося, що я поклав руку на груди, щоб воно не вискочило.

Я привітався. Олеся відповіла мені спокійно, без тодішньої соромливості хуторянської і якось, я сказав би, по братерському. Голос у неї грудний, глибокий — як горличка воркує. Ох, і голос же!..

— А де ж батько й мати?

— Батько пішли за чимось до сусіди, а мати на вгороді.—І помовчавши додала.

— А я оце вийшла вишивати на рундук — все світліше, ніж у хаті.

— Рушники вишиваєш? Щоб було чим старостів в'язати?

— Рушник така штука, що й без в'язання в хаті здається...

Мене прямо чарує цей голос. Та й сама Олеся теж. От вона лагідно схилила голівоньку, голка з червоною заповоччю так і літає в руках; дукач на чорній бархотці й один разочок намиста. Як це все мило!..

В повітрі тихо. Через пліт у сусідній двір видко, як грається дівтора, городячи плотики під хлівом; півень ліниво похожає й дзьобає іноді щось на землі; десь далеко хтось гострить косу й вона сріблом дзвенить, розсуваючи гострим звуком навіть пліт оцей.

— Знаєте що, Олесю? — нараз я „завикав“ несподівано для самого себе.

Олеся здивовано підняла на мене очі.

— Чого це ви?..

— А ви чого?.. Ти мені кажеш „ви“, ну й я тобі буду! — це вже я викручувався.

— Мені годиться вас так називати, а ви мене хіба в насмішку.

— Та яка тут насмішка?.. я...

— Кажіть мені „Олесю“, це мені любо, а я вам казатиму „ви, паничу“... Так мусить бути, так і буде.

Он ба, які нотки у неї є! Ох, ти ж моє серденьточко!..

— Отак усе й будеш казати „паничу“?

— Отак усе й буду.

І ніколи не скажеш — Василечку?

Вона глянула на мене, але так, мов би двома стрілами проколола, і промовчала.

Я був побитий на всіх фронтах, але яка у мене мила побідителька!

— Олесю! Нехай буде, як ти хочеш — тільки заспівай мені, а я послухаю.

— Чого ж це я гукатиму з доброго дива?

— А чому ж конче гукати? Ти заспівай потихеньку.

— А навіщо?

— Бо я люблю слухати.

— Ви у городі не такі співи чули, а з наших, із простих ви будете ще й сміятися.

— Ні, Олесю. Хоч я й живу в городі, але більш усього люблю ваші... наші пісні. Вони до серця припадають. А ти, Олесю, любиш пісні?

— Як які... Одні люблю, другі ні. Он наші дівчата одно співають. „Понапрасну, мальчик, ходиш, понапрасну ножки б'йош“, або — „Не здихай так, душа Маша, не здихай так чіжало“... А мені такі не подобаються. Це московські. З них мені ні одна не подобається. Ні, одна така єсть...

— Яка?

— Та там... одна... „Ти калінушка, ти малінушка, ти не стой, не стой та на горі крутой“. Це гарна пісня. Висока-висока. У нас тут єсть парубок один, Денис, у нього голос гарний. Та як заспіває оцієї де далеко, так слухав би й слухав.

Не знаю, чому, а тільки цей Денис щось не подобався мені. Хай би лучче пропав у нього голос.

— Я не знаю цієї Олесю, та й не хочу знати. Заспівай мені якунебудь просту-просту, старинну.

— Якої ж би вам заспівати? Хіба оцю?

І вона почала. Журну, повну скорботи пісню.

Ой дурна я
Та нерозумная
Дівчина...
Полюбила
Та козаченька
Старого.

Це була повість одного розбитого життя. Здалося, що любить, думалося може й щастя зазнати, а на-томість довелося водити „з шинку за рученьку п'яного“. Недиво, що прийшла охота вийти „в зелений сад“. От вона вийшла, але забула сказати соловейкам.

Соловейки!
Ви маненькі
Пташечки!
 Не щебечіть
 Рано-пораненьку
 На зорі,
Не збудіте
Мого миленького—
Спить у коморі.

Пісня нічого не говорить, чи вона сама там про-хожувалася у зеленім саду, чи може хто ділив оди-нацтво, але тільки чомусь чоловікові ті прогулки не подобалися. Вона думала, що ніхто не знає.

Я ж думала,
Що мій милий
Спить, не чує,
 А він на мене
 Та нагаєчку
 Готує.

Нагасчка — це старинне средство для удержання жінки при супружній вірності. І за хвилину, що дала волю серцю, доводиться розплачуватись.

Я ж думала,
Що нагаєчка —
Шуточка,
 А він як ударе,
 То здирається
 Шкурочка.
Я ж думала,
Що дротяночка —
Тільки дріт.
 А він як ударе,
 То болить серце
 Ще й живіт...

Але „чи винна ж голубка, що голуба любить“? Впрочім, це я мабуть так розсуждаю тому, що міг би бути на місці отого компаньйона в зеленім саду. А якби був на місці отого обивателя комори, то може й сам пустив би нагаєчку-дротяночку в хід...

А Олеся співає чудово. Такі наголоси робить на певних місцях, які показують на поетичну душу, художній смак. Але це природні дари, необроблені, вугласті діаманти. Це ж усє потрібує розвитку... Ця розумна прекрасна голівонька потрібує знання. А я, йолоп, приніс їй „Як ковбаса та чарка“... Хотів блиснути, як комічно читаю... Дурак... Принесу краще їй Гоголя. І якби так, щоб їй, тільки їй. Бо старі... вони й гарні люди, але... Я люблю, щоб читаючи й розповідати, а тоді...

— Оця пісня мені подобається, — нараз промовила Олеся. — Але сама винна — чого пішла за старого заміж? Я б не пішла... А втім хто й зна.

— Чому „хто й зна“, Олесю? Якби любила та пішла, то друге діло. А якби не любила тільки з-за багатства?..

— Чому тільки з-за багатства?.. А якби гарна людина була... і жалько було... усяке буває.

Цю філософію нашу перервала Ганна Прокіпівна, переступаючи перелаз із пучком м'яти в руках. Мила ви людина, Ганно Прокіпівно, але сиділи б ви краще на вгороді...

— А я йду та думаю: з ким же воно Олеся гомонить? А вона ба'з ким. Здоровенькі були, паничу. Тільки оце допóлювала, так руки грязні...

— Та нічого. Здрастуйте, пані-матусю.

— Бач, як ви... пані-матусю... Тепер уже вивелося це. Тепер — „здорові, тітко“ та й вже. Та ще й того не скаже. Іде собі лобуряка й не дивиться. Собака з собакою стрінеться та й то...

Ганна Прокіпівна, мабуть зрозуміла, що зайшла трошки задалеко в порівнанні з огляду на форму привітання між собачками...

— А я вам оце книжечку почитати приніс, — ні з того ні з сього бухнув я. І до чого тут книжка?..

— За книжку спасибі, а тільки тепер багато не начитаєш.

— Принесли? — схопилася Олеся. — А чого ж ви мені нічого не сказали?

— Як не сказав? Я сказав (і збрехав, бо не говорив).

— Ні, нічого не казали.

— Ні, казав! Їй-бо, казав.

Олеся аж руками сплеснула.

— Іще й божитесь!..

Їй воно дивно, а нашому брату забожитись як раз плюнуть...

— Та годі вам сперечатися. Та ще й на дворі. Ідіть краще в хату. У хаті краще лаятися — ніхто не чує.

— Та спасибі, пані-матусю. Нехай я другим разом зайду. А то ж я вас знаю: зараз самуварчик заходиться наставляти, клопотатись.

— Що ви? Бог з вами!.. — серйозним тоном Олеся. — І де б таки... Ні, ми скажемо: посидьте так, а чайку дома нап'єтесь.

Ганна Прокіпівна розсміялася.

— Он бач, яка у вас дочка ядуча!

— Хіба я все їм та їм?

Ох, Олесечко... яка ж ти мила!

Але я все ж видавив фасон і пішов додому. А на прощанні сказав Олесі.

— Оця книжка, що я приніс, тільки що чудна. А от я тобі принесу другу, так та — ой господи ж яка гарна. Я тобі сам і почитаю. Добре?

Вона подякувала поглядом, а від того погляду мурашки в мене по тілові пішли.

Ідучи вулицею, мені захотілося співати. От коли розумію я парубка, що йде від дівчини. Переповнений почуваннями і хочеться йому співати — і він співає! Творить! І мелодію і слова — все бере з цього вечора чудового, з цих вишень коло хаток, з душі своєї переповненої! Бач, як творилася наша пісня. Але яка могутня мусила бути напруженість цієї творчості, щоб дати таку красу! От я хоч би й поспробував — і нічого у мене не вийде. Я можу проспівати тільки ту пісню, яку знайшов у збірнику Лисенка, а втворити нову — та де!.. А хоч і поспробую, то вийде Аляб'євський романс. Ех!.. Давай хоч якунебудь!

І я затяг на все горло. „Ой ти місяцю-зоре! Освіти на все поле! Ой там моя дівчинонька та пшениченьку поле“...

Ой боже! Я ніколи, мабуть, так інтенсивно не відчував сили, поезії, краси, гармонії української пісні. Це ж я той перший парубок, що побачив на лану свою дівчину, перекинувся з нею двома-трьома словами, от як і я зі своєю — а це вже схвилювало всю його душу, наповнило безмежним щастям, і він, молодий, дужий, радісний син своєї природи — затяг пісню, і не думаючи навіть, що це безсмертна краса, що це невмируща поезія!.. І що дасть ця й тисячі таких наших пісень в кімнатній обстановці, за роялем? Це треба бути вже великим майстром співу, щоб у кімнату перенести оте поле, де дівчинонька поле. І що може зрозуміти в нашій пісні якийнебудь гішпанський гармонізатор, для котрого це тільки певний звукоряд, більш-менш приємна мелодія й більш нічого! А отже беруться! Гармонізують, руки б і ноги вам покрутило!..

Вівторок 10-те. Почав читати Пісарєва „Исторические эскизы“. Чудна людина.. Товче й товче про об'єктивність, а у самого тої об'єктивности й не почувало! Каже, що в історії не може бути ні сим-

патій ні антипатій, а сам найкрасномовніше кожним своїм словом підкреслює і свої симпатії і свої антипатії. Але нехай би навіть знайшовся який монструм, що механічно виписав би факти й назвав би це історією, — так ми, читачі, для того читаємо історію? Щоб учитися великій науці життя, отже мусимо мати там і свої симпатії й свої антипатії.

Що тепер Олеся поробляє? Батько косить, а вона громадить. Як би я знав, де їх луки... Ну і що? Невже пішов би? Ото видивився б старий Йосип Михайлович! А то, дивись ще й сказав би: і нічого було вам, паничу, так далеко забиватись... Воно, знаєте, й ножки натrudите і вопше — лучше не нада...

Ці ж дядьки вмiють одшити одним словом.

Нудний буде сьогодні день.

Середа 11-те. Оце щойно повернувся з річки — ходив вудити рибу. Встав рано, ще тільки-тільки сіріти почало, а властиво була ніч. Якось так дивно... все спить... ходиш потихеньку, щоб нікого не збудити... Хоч і наготовив усе з вечора, а однаково щось іще треба. В хаті трошки душно, а вийшов надвір — приємна свіжість одразу обгорне тебе. Пес коло воріт спить, зігнувшись в клубочок. Підійме голову — свої, і завилляє хвостом.

На вулиці повна тиша. Знайомі хати якось по інакшому виглядають, пісок пересипається під ногами і якийсь він важкий, наче мокрий. Ніщо не зашумить, не зашелестить, і тобі самому хочеться якнайтихше йти, перелинути тінню, щоб не збудити, борони, христе, якої собаки невсипущої. Бо тоді — пропало твоє діло. Будуть передавати тебе одна одній, як естафету, і йтимеш ти серед тої оркестри до самого кінця села, а ще і за кінець вибіжать троє завзятих і довго тебе провожатимуть по луках.

От базар. Незвичайно тихо на ньому. Не тупочуть людські ноги, не деруться людські горлянки, не зу-

стрічаються інтереси. Ніхто не вибирає коси, не ірже кобила, згубивши лоша, не белькоче п'яний Се-се-се-семен...

З-під одного з рундуків вискочив собака й заскавчав, наче я його вдарив. От бідне сотворіння! За все життя ніхто не приголубив. І так мені його жаль стало, що я кинув йому свій хліб, що узяв був на сніданок. А воно бідне, так не звикло, щоб йому кидали хліб, що відскочило від нього, як від каменя. А мені від того ще жальчіш його стало... І люди с такі... До того вже зіб'є його доля, підлота людей, що воно всього боїться; підійдеш до нього із щирим поривом — а воно думає: чи немає тут якого подвоху?

Міст. За мостом направо зараз перша хата нашого фельдшера. Паркан підсунувся до самої води. Це тепер. А весною мабуть половину двора затоплює вода.

Кузні. Ще, мабуть, перші насельники села поставили тут першу кузню. Щоб за річкою. Бо то ж іскри — все може бути. Краще, як краще. Тепер уже й тут хати, а все ж кузні, усі кузні села винесено сюди.

Якась перекупка тарабанить уже свій візочок. Це або найбільша або найжадніша. Хіба купити у неї на почин щонебудь? Ні, бог з нею... скоріше, скоріше до річки. Охотницька пропасниця.

Вулиця з кузнями пішла далі, а я звертаю праворуч. Тут, зараз ззаду кузень, наша річка переходить у вузенький потічок, що його можна перестрибнути. Я перестрибую — й одразу попадаю на луки. Широкі, безконечні, з високою по пояс травною і з цілим морем роси. Ех, було б роззутися дома та вдрати босяка, а то ж пропадуть черевики. Роса, кажуть, з'їдає шкіру.

Одразу я по коліна мокрий. Як хлющ!.. Дальше більше! Вже по пояс!.. Мов перебрів річку!.. Ну,

тепер уже все одно. Бреду в морі трав, іноді аж руки доводиться підіймати, щоб хоч по шию не замочитися. Відважно вриваюся в низинки, де трава ще вища, де навіть осока й йор ростуть; вилізаю на горбки, де щебрець та низькорослий полин. Зате ж дихається як повними грудима! А в душі мов дзвони урочисті дзвонять!

Кінь сплутаний пасеться, брязкає залізне путо. Десь, мабуть, і хазяїн спить на кротовинню, світою вкрившись. Ма'ть, на своєму пасе, а то б наглядав.

Наліво верби. Та такі густі та здоровезні. Це там мужичок один заможненький живе, так, мабуть, ще дід його оті верби садив. А тепер повипиналися в небо сизо-зелені шатра й радісно на них дивитися. Світе тихий!.. Краю милий!..

А от і річка, нарешті. Береги здаються холодними. Очерети й куга не пускають близько; гіллячка верби, принесена колись повинню, устромилася в землю і пустила вже десяток листочків. На березі здорова купа переплетеного коріння — крига відірвала десь і несла, аж поки тут не поклала. Лопух уже розстелив на неї свою зелену лопату, а гострі шпички молодого очерету стирчать то там то там...

Я вибрав собі місце таке, що буде видно, як зіходитиме сонце. Почав розплутувати вудочки, але, не дивлючись на всю охотницьку гарячку, зачарувався тишою й почав її слухати. Це не повна тиша. Хоч сонця ще немає, але воно вже возвістило свій прихід. Послало червоних вісників — хай кричать, хай женуть, хай співають! І вони затрубили в червоні труби, бризнули пурпуром могутнє — і заспівало пів неба.

А до того співу приєдналося нараз щось чуже... ритмічне якесь коливання... удари і шум... Десь далеко то все розпочалося, але росте, невпинно росте. Відбиває такт якоїсь своєрідної музики. Що ж це?..

Потяг, всього-навсього потяг. То поршень б'є такт, колеса шумлять—і все. І ці сліпі механічні звуки в оцій ранішній симфонії опоетизувалися самі, і я слухаю їх залюбки. От паровоз протяжливо загув. На вокзалі, серед метушняви спітнілих тіл, коли ре-воне отакий дядінька над вухом, так прокленеш і Уайта й машиниста; а тут—ніби мельодія яка в тім гудку... тягнеться-тягнеться звук, а потім звичайне машинистське коліно і—тиша... А звук іще мчиться понад росами, вдариться об далеку гору, відіб'ється й знов летить сюди, ще кращий, ще мельодійніший, і тоді аж десь загубиться в травах, очеретах...

Потяг довів до можливого *crescendo* свою музику ритму, потім почав грати на *diminuendo*, потім під сурдину й нарешті зовсім стих. А я так його за-слухався, що й не побачив, як розгорілась, розпо-луменилась зоря, як потім раптом спалахнула; спішно забили всі тулумбаси, затрубили труби, засурмили сурми—це цар слави грядет во сіянії!..

Сонце!.. І зразу все стало іншим! Одразу все ожило, зарухалося. Аж рябою зробилася річка від сплесків риби. Галич, що репетувала десь на далеких вербах, знялась галдящою хмарою й пронеслась над моєю головою. Заскреготав деркач, а майже коло моїх ніг скинулось щось велике, широко ляснуло хвостом та так апетитно, що вся моя охотницька атавістична піднатура сколихнулася, й я, поспішаючися, почав закидати вудочки, робити собі сідало з куги й очерету і скоро зовсім поринув у жар риболовлі.

Ловилося добре, і я тягав та й тягав; і пліток, і окунів, і в'язиків, і красноперок, і всяку нашу степову малорічкову риб'юшку. Потім скупався в найглибшому місці, де все доставав дна. А на дні багато поваленого дерева, то раз як пірнув, так мало-мало не заплутався у гілках. Хай йому грець!

Назад було душно йти. Зайшов по дорозі до Микити й віддав йому рибу. Ото солонцюватиме днів зо два із своєю Охросею. Чудний отой Микита. Він трохи не в собі ума; загородив халабуду з глини, але з галереєю, де навіть кілька шматків кольорового скла вліпив. Чим жив — не знаю. Пам'ятаю тільки, що як був я ще хлопцем, то Микита закликав раз моїх товаришів молотити, обіцяючи дати по дві копійки. Хлопці пішли, і я з ними. Отоді перший раз я був у тій убогій з убогих хаті.

Хлопці молотили палками. Десь назбирав Микита із своєю Охросею колосків — і ото хлопці вимолочували їх, сидячі долі. В результаті — пів-мисочки зерна.

Але взагалі хлопці більше дражнили Микиту. Ото зберуться цілою громадою і в один голос починають:

А (й) у лісі та під грушкою
Сидів голуб із голубкою;
А в голуба золота (й) голова,
А в голубки позолочувана,
Чорним шовком подоточувана.
А Микитка з-за вугла, з-за вугла—
Якби мені та Охрося була!
Я б її цілував, милував,
Йа до печі куховарку найняв,
Йа до хати та метілничку,
И чистім полі громадільничку.
Сам би я по водицю ходив,
А Охросю та за рученьку водив.

Але рідко доводилося довести пісню до кінця. Микита вибігав із палкою й починав ганятися за дітворою. З криком, реготом розсипалася громада для того, щоб через хвилину зібратися й знову затягти „А у лісі та під грушкою“. І як нападе що на дітвору, то пів дня співатимуть.

Вечір. Перечитую Гоголя, щоб вибрати для Олесі. Що за поет прекрасний!.. Зумів якось вибрати все

найхарактерніше з українського життя, природи, вдачі. Як описує спеку денну — млость чуєш, мов справді тебе палить українське сонце. Як ніч — так уже ж таки ніч. Може, часом воно й не цілком етнографічно, але більш цінне, ніж найточніша етнографія. У „Страшній помсті“ то не тільки легенда, а ви подивіться, як там змальовано долю жінки XVII століття, отої мучениці, що мечеться між любовію, тяжкими забобонами, небезпекою життя, материнством—і все те шарпає їй душу і творить мученицю з неї.

А „Тарас Бульба“! Та це ж квінт-есенція розуміння всього, що українське! І ці два сини, так різні й так подібні, і сам Бульба, і мати-жалібниця, горлиця „на сусе древе“... І це рішення їхати під п'яну руч, і додержання слова по-тверезому. І поезія воєвничого часу, поезія Запоріжжя, товариства, братства лицарського. І оце ренеґатство ради прекрасних очей, а рядом геройська смерть за рідний край — боже, як то все прекрасно! А оця люлька Тарасова,— так це шедевр! І звідки цей панич Гоголь міг так глибоко зрозуміти психологію українця, котрий справді може працювати цілий вік, не знати спокою, переносити всячину—і потім з-за дурниці, з-за люльки якоїсь позбавитися всього, одразу всього. По-моєму, це глибоко національна риса. Я себе ловив на цьому й на других бачив. Ніколи не забуду, як я вперше хотів побувати на могилі Шевченка. Приїхав парохом, висів на пристані й захотілося мені проїхатися лодкою. Тут же й лодошники. Правда, один всього. Я спитав скільки. Він загадав три рублі. Три рублі, коли там на двадцять копійок діла!.. І це мене так розлютило, що я кинув усе й вернувся на парохом, щоб їхати далі, не побувши навіть на могилі. І тільки згодом я схаменувся. Тю, дурний! Та хіба ж ти тим лодошника покараєш? Ти ж себе, тільки

себе! Приїхати, бути біля самої могили й не бачити тільки через те, що бувають лодошники рвачі—та це ж безумство! Ідіотство!..

І тільки після того, як я сам себе так „роздєлав“, я вернувся назад. А якби підчас моїх міркувань свиснув пароход—так би й поїхав. От!.. Чи це ж не Тарасова люлька? Оце ж вона самісінька. І Никифорович з Івановичем просуджують останню батьківщину через гусака—це та ж сама люлька. І тисячі, десятки тисяч анальоґічних фактів на просторі усїєї України—а поет втілив то в єдиний образ—люльки. І ця люлька стала символом, образом реалізації одної з основних рис українця взагалі.

Зупинився я на „Майській ночі“. Буду читати по-українськи, перемішуючи з російським. Ех, якби Гоголь писав по-українському! Як би він двигнув уперед свою літературу замість того, щоб двигати чужу!

Четвер 12-го. Напившись чаю, пішов у сад. Походив трохи, переплигнув через пліт і вийшов на простір. Не то луки, не то толока. Трава тут тільки іноді росте так, щоб косити, а то більше таке щось.

Вільно, просторо!.. Качки покрикують на воді, коники стрибають, сверщкі цвірінчать, трава пахне... Десь чується дзвін коси. Іду на звук. Дивлюсь—лучка відгороджена, і Йосип Михайлович косить, а Олеся легко й зручно перевертає граблями товсті покоси.

На голівці у Олесі біла хусточка, з-під неї повиляса по спині довга чорна коса. Олеся іноді ставала, ніби спочивала трохи, обіпершись на граблі, а потім знов починала роботу. Спокійно так, певними музикальними рухами.

Я залюбувався.

Лучку кругом обсаджено було невеличкими вербами. В однім кутку, більше затіненім, зарослім високими бур'янами, було розстелено свитку, стояв

гличик, зав'язаний білою ганчірочкою; коло гличика лежало щось завернуте в червону хустку.

Олеся саме підходила до плоту. Я підкрався, переплигнув пліт і крикнув: „Боже поможи“!..

Олеся здригнулася.

— Ох, як же ви мене злякали...

— Хіба я вовк, щоб мене боятися? А що, Олесю, натомилася?

— Ні. Хіба це робота?

— Давай я тобі поможу.

— Ото ще що вигадали!.. Та це ж іграшки.

— Добрі іграшки, що аж піт виступив. Давай, давай.

Але тут я згадав, що ще не привітався з Йосипом Михайловичем. Ще він подумає що...

— Ну як так — піду батькові на тебе пожаліюся.

— З богом, з богом! — сміялася Олеся. Ах так би й обняв!

— Іду вам помагати, Йосипе Михайловичу — крикнув я й пішов до старого. Змусив його дати мені косу, посадив його у холодочку; а сам почав косити.

Як воно гарно дивитися на косаря, коли він легко замахує косою, трава послухно никне під ногами, рівно кладеться покіс за покосом! Стільки гармонії в тому, стільки краси... А от як поспробуєш сам узяти косу та помахати нею, так і в пупі засвербить. Он я кілька сажнів пройшов усього, а вже й руки не мої й поперек перебито, в роті пересохло. Але я давлу фасон і на заклики Йосипа Михайловича перестати відказую, що нехай же хоч ручки дійду.

Дійшов, будь вона трижди неладна, аж очі рогом вилізли. Сів коло Йосипа Михайловича, обтираючи піт.

— А що — не солодка мужицька робота? Це вам не за книжечкою сидіти та перо у чорнило вмочать.

— Правильно ви кажете, Йосипе Михайловичу, і неправильно.

— А чому неправильно?

— А тому, Йосипе Михайловичу, що труд пером важчий вашого.

— Ну-у...

— Ні, не ну, а так воно й єсть. Коли чоловік сидить на однім місці і годину й другу й третю, а може й десяту й шістнадцяту, і так і сьогодні, і завтра, і рік, і два, і десять — ви розумієте, що це значить? У нього вже й кров у тілі не ходить. Дихає він тільки хатнім воздухом, дихає неповно, апетиту у нього нема — і в сорок літ він уже старичок, а в п'ятдесят іде на той світ. А ваша робота — завжди на чистому возду, і рука махне і нога махне. Прийдете додому — тільки що не дають на обід по цілому волові, а то й цілого з'їли-б. Ляжете спати — заснете одразу. Прокинетесь вранці — ех, холодненько, а зате свіжий чоловік, як огірочок. І йому сімдесят-вісімдесят літ, а він косить. А з нашого брата як 60 літ, так і порохня ззаду сиплеться... Ваші сини — як соколи, дочки — як булка хороша, добре випечена. А наші — глевтяки недопечені, очі йому позасмоктувало, у пупі рипить, само й на двір, вибачайте, не сходить.

Йосип Михайлович реготався.

— Та то правда. Ну тільки ж і нам важко приходиться, і вобше я признаю — мужицькая жисть самая важкая.

— Це штука не міряна, Йосипе Михайловичу. Знаєте, як єсть ото баєчка про одного нещасного чоловіка, що він нарікав і скаржився богові — що ж, каже, ти, боже, такий важкий хрест мені дав?.. А господь йому каже — „дозволяю, каже, перемінить. Он печеря, а у тій печері усякі хрести — вибирай любий“. От чоловік обрадувався, пішов у ту печерю, а там хрестів — тьма-тем!

— Є з чого вибрати.

— Хвата!.. Ну він і давай вибирати. Вибира, вибира... і все якось не під масть... Той важкий дуже, той довгий, аж по ногах теліпається, той вугластий якийсь, плечі муляє, той на спину не приходитьсья, той холодить, той гарячить. Словом — нема підходящого. Один тільки і знайшов: і саме по плечах, і на спині лежить вдобно, і не важкий, ну підходящий... Оцей я, каже, візьму, господи. — „Бери, каже... Це ж і єсть той, що ти носив“...

Йосипу Михайловичу це дуже подобалося. Наші селяни взагалі люблять отакі легенди з якоюсь глибокою мораллю в кінці. Але мене бесіда з Йосипом Михайловичем мало задовольняла. Покликати Олесю було неловко, зоставалося дождити, поки Йосип Михайлович сам догадається це зробити.

Нарешті, він догадався.

— Олесю! А кінчай там швидше!

Я піднявся на лікті. Мені видко було, як Олеся легко перевертала сіно, як співали граблі у її руках. Якась млюсть розлилася по моєму тілові... то, певно, від міцних запахів скошеної трави... Якби воля — побіг би до Олесі й цілував би, цілував, цілував її без кінця...

Що за божевільні думки! Мені здавалося, що Йосип Михайлович читає їх, скося поглядаючи на мене і я перевернувся на спину й закрив очі.

Одкрив їх аж тоді, коли почув веселий регіт над собою. То Олеся стояла й сміялася.

— От так косар! Пів ручки пройшов і вже спати захотів!

— Та то я так... то я...

— Ох, як тут і гарно! — промовила Олеся, сідаючи в холодочку.

І справді, тут так гарно, що вік би тут сидів із Олесею. Але старі люди ніколи нічого не розуміють (або занадто багато розуміють), і Йосип Ми-

хайлович вніс, по-моєму, зовсім непідходящу пропозицію.

— Ну що ж, дочко... Це таке діло, що пора йти й обідати.

— Та посидьте, таточку, відпочиньте трохи. Тут же так гарно.

— Та воно то гарно, а тільки мати сердитиметься, що не йдемо.

— Та нічого, ще рано. Посидьте. У вас, бач, помішники, то ви собі відпочивали, а я сама.

— Ну відпочивай і ти. Та не довго! А я піду. Загородиш сама?

— А чому ні?

— Ну приходь же скоренько.

Йосип Михайлович кинув косу на плече і поважною ходою пішов. Ми з Олесею дивилися, як він іде, як нахилився у воротях, підняв кілочок, що лежав на дорозі, кинув на купу хворосту; як переходив глицею канаву, як уступив у тінь високих верб і сховався зовсім.

Ми обоє мовчали. Не знаю, як Олесі, а мені вистарчала просто близькість цієї прекрасної істоти. Говорили наші душі, а уста мовчали.

— Оце би я, Олесечко, сидів та й сидів так вічно з тобою...

— Хороше дело... А хто ж би нас годував?

— А птачки небесні!

Олеся сміялася, а мені нагадувалися срібні звуки крапель, що падають у воду, коли рибинка сплеснеться над рікою.

— Ти читала, Олесю, оту книжечку, що я дав?

— Читала. Тільки сама собі. Чудна дуже книжка.

— Жаль, що я не захватив із собою книжки, а то б я тобі почитав оце.

— Тоді й за обід би забула...

— Ах і книжка ж, Олесю! Ти таких ізроду ще не читала.

— А ви приходьте до нас у суботу. Ви йдете до вечірні?

— Не знаю. А що хіба?

— Та так... Тато з мамою йдуть до церкви, а я зостануся сама...

— От добре! А я принесу оту книжку й прочитаю тобі. А як старі повернуться з церкви, я й їм прочитаю щонебудь з божественного. Олесечко! А чи не пора тобі обідати йти?

— Не хочеться... — сказала вона й потягнулася. І так сказала й так потягнулася, що у мене почало мутитися в голові. Я скоріше устав...

— Уставай, уставай, лінюхо, — і я, схопивши її за руку, тяг. А вона міцно своєю селянською рукою тягла мене і то так, що мені добре треба було напружитись, щоб не впасти. Я сіпнув дуже і Олеся як метелик спурхнула на ноги. Солодка боротьба скінчилася. Ми обоє мовчали...

Олеся взяла глечик і отой вузлик, пішла до воріт. Я все називаю ворота, а там не ворота, а просто трохи розібраного тину. Лучка з усіх боків загороджена, а в міру потреби розгороджується то там то там. Йосип Михайлович мабуть привозив щось сюди чи думав вивозити, бо розгороджено було так, щоб возом проїхати.

Я узяв свиту й теж ішов. От Олеся вийшла з загороди, поставила глечика й скочила на купу хворосту. Нараз безумний крик переляку долетів до мене... Я глянув... Олеся стояла якось неприродно піднявши руки, завмерши усім тілом...

В два скоки я був коло неї. З хворосту прямо під Олесиними босими ногами виповзала, хитаючи головою, чорна, як воронове крило, гадюка...

Одна непомітна мить... я схопив коляку і щосили торохнув по гадині. Голова одскочила в сторону, а толуб в'ючися, бив Олесю по ногах і мазав їх па-

сокою. А вона й не реагувала на те, остовпівши у своїм крайнім переляку.

— Олесечко!..

Я скочив на хворост, узяв її за руку, щоб звести, але рука була холодна... Я взяв тоді Олесю на руки і бережно зніс. Поніс до свити й хотів покласти, але вона сіла...

Вона почала вся дрібно тремтіти. Навіть чув я, як цокала зубами. Я взяв її рученята у свої, грів диханням і... цілував... а вона не пручалася... і не виривала рук... Рум'янець знов заграв у неї на щоках, вона глибоко зідхнула й млосно підняла голівонку.

— Ох... як я... перелякалася...

Я все ще держав її рученьки у своїх, а вона не відбирала їх. Закрила очі й усміх блаженства застиг у неї на обличчі.

А я — я простяг уже руку, щоб тихо обняти її, як побачив, що хтось іде. Ото гарно — дівчину з паничем побачать! Це піде поговор. І я скочив на ноги.

Олеся, мов збуджена, скочила й собі, але видимо ще не зовсім оправилася від переляку.

— Іди, Олесю — я загороджу сам.

Вона тільки кивнула голівонькою й пішла. Взяла й свиту й глечик — усе.

Я взявся загороджувати, але це було моє перше загороджування у житті, коли не рахувати тих плотиків, що городив, ще як повзав по піску. Вже я й придивлявся, як загороджено решту плоту, вже я й туди тикав і сюди тикав — ні чорта не виходить. Кой-як позастромлював і пішов прямо додому. Оце буде сміятися Йосип Михайлович, як розгороджуватиме!

... Де поділася й буйність моя й охота крикливо співати і марити... Мов чую ті милі рученьки у своїх, мов чую те гнучке тіленько, як несу його, і ніс би, ніс так у простори віків, до кінця життя...

Звідкілясь пролізають, як дроти з-під гнилої матері, пролізають гострі шпички критики й аналізи... Якийсь іронічний голос їдовито питає: „А як це називається, Василю Павловичу?..“ Але я жену тих непроханих критиків та аналітиків — мало ще всякого дрантя в нашій психіці!

П'ятниця 13-те. Ще хтось до нас приїхав. І це вже таке діло, що буде до неділі. У нас по-селянському так. Ну, ладно. Візьму вудку і прийду аж увечері.

Субота 14-те. 12-та година ночі. Тільки що вернувся... Якось і думок не зберу... усе неначе в яким рожевім пахучім тумані... Що ж було?.. Ох...

З самого ранку я, взявши в сумку Гоголя й трохи харчів, подався у ліс. І вражінь лісу вистарчило на цілий день. Я навіть не помітив, як той день минув. Ходив, заглядав у дупла, спостерігав вільне життя лісової усякої пташини: потім лежав під дубом, заснув навіть, здається. Заблудив трохи, виблудив назад. Знайшов таку здоровенну комашину купу, якої ще не бачив досі, і довго стежив за розумною метушнею розумного сотворіння. Взагалі якось так, що писати нічого, а день був повний.

І я справді не помітив, як підійшов той час, що на дзвіниці бовкнули у великий дзвін. Широко й велично зазвучав, заколихався гомін, мов прилітав і відлітав, і знову прилітав і відлітав знову.

Я бистро вийшов із лісу, спустився з гори й не пішов вулицею, а горòдами. Любимий прийом селянського жителя, що не хоче, аби його всяке бачило, аби собаки гавкали тощо.

Піти горòдами... Це було щось вроді фрази „загородити пліт“. Насамперед я ніяк не міг знайти Крамаренкового горòду. З вулиці я пізнаю хату, а тут... Усі горòди однакові, усі обкопані канавками, однакові сояшники ростуть, однакові гарбузи повилися і я заплутався у цім горòднім лябіринті.

Але побачив цілу грядку гвоздиків й згадав, що якось Олеся казала мені, що любить гвоздики й що їх у неї ціла грядка. Оце, думаю, тут. І не помилився. Он клуня їхня, а он хати трохи видно.

Сильно билося у мене серце, коли я перескочив канавку. І чим ближче підходив до хати, тим дужче заперало мені дух і навіть аж ніби ноги відмовлялися служити.

Я вже не пам'ятаю, як увійшов до хати, сказав привітання і сів у повнім знеможенні на лаві зараз коло дверей.

Олеся підміталала долівку. Подивилася на мене.

— Що це з вами? Недужиться?

— Ні, Олесю... це я скоро йшов...

— А чого ж це ви так скоро поспішалися?— лукаво запитала вона—і ця лукавість вернула мені сили. Я розсміявся.

— А я й забула подякувати, що ви мене вирятували від наглої смерти. Ох і перелякалась же я, так і не дай мати божа!.. Не пам'ятаю нічого...

Тепер уже моя черга настала лукавити...

— Нічого й не пам'ятаєш?

— Ні...

— І як гадюку я вбив?

Вона зиркнула на мене й знов попустила очі...

— І як я тебе на руки взяв?..

— Ні...

— І як я тебе посадив...

— Ні...

Я відчував, що вся її істота рветься до мене так саме, як і моя до неї... І я перелякався... Тремтучими руками узяв книжку, почав нестямно перегортати.

— Ну що ж... давай, Олесю, я тобі почитаю...

— Почитайте...

— Дай мені води напитися.

Мені й не хотілося зовсім води, але я просто хотів отрястися, звільнитися від того шалу, що почав заволодівати мною. Сама свідомість, що нас тільки двоє, що більше нікого нема, мутила розум. Ти ж інтелігентна людина, ти ж мушиш володіти своїми почуваннями,—твердив я собі, а гарячі хвилі десь аж з-під серця накочувалися і від них горіли щоки, дихання ставало переривистим.

Олеся внесла мені води. Я напився і немов трохи запанував над собою.

Сяк так розпочалося читання. Читав я так, як, мабуть, ніколи до того й ніколи, мабуть, так не читатиму в житті.

Близкість цієї красивої дівчини, що теж уся горіла від стіп до чолонька, надавала тисячебарвности і голосові, і почуттям, і інтонаціям. Я ніколи не знав, що стільки багатства можна вложити в голос людський, що він може так переливатися. Я сам собі дивувався, себе ж слухаючи. А Олесечка сиділа, як зачарована. Підчас читання я узяв її рученьку в своїй і тихо гладив—і чув особливе блаженство. І вона теж, я ясно відчував це. І що би воно було далі, не знаю, але на дворі загавкав собака. Олеся зірвалася до дверей, а я до вікна. Я тепер думаю, що в цім руху сказалася різниця наших натур: вона впрост від вражіння до чину, а я—ще подивитись, що воно таке...

Сусідка прийшла. Олеся їй щось каже, а вона нічого не слухає і йде просто до хати. У мене був один такий момент, що я хотів сховатися під піл.

Але сусідка в хату не увійшла. Сапку чи що хотіла свою взяти, а сапки у сінях стояли. Вибрала свою й пішла. Олеся провела її аж до воріт.

Вечірня, видимо, скінчилася. Он люди вулицею вже йдуть. Зараз старі прийдуть. Треба з ними нудно балакати... Піду...

Я наскоро попрощався з Олесею. Вона якось автоматично подала мені руку, не сказала нічого, що звичайно говориться... Як автомат...

Я побіг вулицею у протилежний бік. Оце як хто з сусідів бачив — гарно про мене подумає. Та про мене ще байдуже, а от про Олесю... Он ба, скажуть: батько-мати з двору, а вона паничів приймає.

Блукав за селом аж до глибокої ночі.

Неділя 15-те. Найщасливіший день у моєму житті! Благословенний будь, дню прекрасний!.. Суточервоно відмічу я тебе у своєму життєвому календарі й тиміям перед тобою розпалю!

Устав я сьогодні рано, не дивлючись на те, що пізно ліг. Пішов, викупався добре, а потім подався на гору. Звідти майже все село видно.

Без тебе, Олесю, сонечко не світить,
Без тебе, голубонько, вітерець не віє.
Як день прийде,
То рве душу,
Я до тебе
Прийти мушу,
Хоча й не раненько,
Олесю серденько!

Ой і пісня ж!.. А слова!.. А мотив!.. і він, отой далекий парубок, що зложив оцю пісню сто-двіста літ тому—і він мав свою Олесю, от як і я свою.

Без тебе, Олесю, пшениченьку жати,
Без тебе, голубонько, цілий день скучати...
Без тебе, Олесю, пшеницю косити,
Без тебе, голубонько, тяжко в світі жити.

І не встиг я проспівати останніх слів, як передо мною мов з-під землі вирнула — Олеся... Жива, усміхненна, і така ж красива, що очей неможна одірвати...

— Олесенько! Ти?...

— Я... батько буркуну... казали нарвати... поки до служби...

Голос не дуже її слухався. Вона стояла передо мною, струнка, пахуча, вся напружена якась... На голівонці був вінок із васильків, нагідок і ромену...

— Олесечко.., яка ти красива сьогодні...

— То ви...— сказала ледве чутно й почала сильно переривисто дихати.

— Ходім... я тобі поможу... буркуну нарвати...

Ми пішли. Сіли під якимось деревом. Нас обох било й тріпало. Я обняв її... притяг до себе... й уста наші злилися... я цілував, як безумний... і для неї і для мене це були перші поцілунки в житті... І щось говорив, і знов цілував, а вона якось застогнала... випростала свої руки... обняла мене ними та так і завмерла... Вся жагуча південна природа виллялася у тім руху...

...Моя ти любачка... моя ти гарна... моя прекрасна...— шепотів я, сам не знаючи що, а вона ще дужче притулялася до мене і я чув гарячий шепіт — мій Василечку... мій дороженький...

І чим би воно все скінчилося, не знаю, але в цей момент бовкнув дзвін на церкві. Та так дуже, що здалося, ніби це над вухом.

Олесю мов відірвало що від мене. Вирвалася й одразу стала на ноги. Я собі скочив.

— Голубонько! Що ти?..

Вона спішно поправила одягу тремтючими руками...
...іти треба, йти... батько лаятимуть...

І до моєї свідомости прийшло, що, окрім поцілунків, існують на світі й обов'язки; окрім Василечків, бувають і батько й мати. Я постарався, струхнути з себе шал і безумство.

— Правда, Олесечко... треба йти... Так дай я хоч разочок іще поцілую тебе на прощання.

Вона тільки вимовила—„голубчику мій“ і кинулася мені на шию... Мабуть і справді немає вищого блаженства на землі...

Потім вона вирвалася й, кинувши пошоптом—„прощай, Василечку,“ побігла. Звинними, граціозними рухами вихилялася поміж деревами, а я стояв, хоч уся душа моя рвалася за нею.

Потім я пішов... просто вперед, сам не знаю куди. Ішов обережно, мов чашу з дарами несучи священними. Душа переповнена була щастям і бажанням усіх людей зробити щасливими. І якби я знав, що так буде—не завагався б ні на хвилину віддати життя.

Перед вечером я не міг витримати й пішов до них. Що подумують старі, коли прийде їм у голову, чи не занадто часто панич почали учащати. Е, та нехай думають, що хочуть!

Мабуть Олеся побачила мене ще здалека, бо як я тільки уступив у сіни—почув її руки коло своєї шиї. Міцно обняла й тричі поцілувала, а потім цілком спокійним голосом крикнула.

— Мамо! Василь Павлович прийшли!

І як вона так може? Я не зумів би. Мене б інтонації зрадили. Я хотів обняти її за стан, а вона вже відчинила двері у хату.

— Пожалуйте...

І я, хоч-не-хоч, мусів жалувать...

Увесь вечір пробалакав із старими. Читав їм з Четї-Міней житіє св. великомученика Пантелеймона, а сам був ще більшим великомучеником, бо мусів видавлювати з себе кожне слово, на Олесю не смів навіть поглянути, хіба тільки, як прохав дати води напиться.

І прощався—думав, хоч проводить до воріт—і того нема. Простягнула свою лапку.

— Прощайте, Василю Павловичу...—тоненьким голосочком з підібраними губками. Та чи це та ж сама Олеся?..

Я вийшов на двір, постояв трохи—може, вибіжить...
Нема й духу! Я аж сплюнув і пішов.

Але тільки що вийшов з двору, як іззаду почув шепіт.

— Василечку.. Василечку..

В два кроки я був коло воріт. Її дороге личко виглядало з-поміж дощок воріт.

— Василечку... приходь завтра увечері... як сонце сяде... Під той самий бересток...

— Голубонько... вийди на хвилиночку...

— Ні, ні, ні, ні, ні...— і вже відходила.

— Дай хоч рученьку поцілувати.

Просунула рученьку поміж дошками, я поцілував кілька разів і укусив. Вона аж скрикнула злегка, потім засміялася й побігла.

Понеділок 16-те. Яюсь чудно сьогодні... Все валиться з рук, нічого не хочеться робити, навіть читати неспроможен. Піду блукати. От чинність підхожа до всяких настроїв: і до великого смутку й до великої радості—до всього.

Де тільки я не був! І у так званім Великім лісі, і на озера ходив, і на гору під отой наш берест незабутній. А день усе тягнеться, тягнеться. І які то літом дні довгі!

Ще й сонце не сідало, я пішов під берест. Ліг і думав. Яюсь, правда, несистематично, хаотично, але з тих думок вирівнялося одно—не давати собі волі. Так можна зайти хто й зна як далеко... Мало чого, що рветься до неї уся душа, і тріпоче кожен фібр тіла! А честь? І її і моя?.. Хіба це пусті слова? Хіба над моє бажання нема нічого вищого на світі?.. І хіба ми сміємо давати волю кожному своєму бажанню? Це тільки хами так мислять.

І тому, коли вона прийшла й кинулась на мене я холодно з нею привітався, посадив коло себе й почав говорити про... а чорт його знає про що я гово-

рив... Про Німеччину, Францію й Англію... про американські небоскреби й економічні кризи в Європі... Міг би говорити, й про древній аорист і про plusquamperfectum в українській мові... Правильно каже російська поговорка—„дуракам закон не писан“...

А вона слухала-слухала, моя голубонька, та як заплаче.

— Чого ти, Олесечко? Чого?...

— Я думала.. ти мене любиш.. а ти...

— Як же, серденько? Та хіба ж я тебе не люблю?

— І не поцілував.. ні разу... і не пригорнув...

Ну... було ж мені роботи—доказати їй, що я ж таки люблю її. Добре, що пішло легко... Словом, доказав, але все ж якась тиха вона пішла додому. Я зводив її з гори, а вона—як черничка перед постригом—іде дрібненькими кроками, очиці попущені й попрощалася зі мною якось тепло, але не гаряче.

Умовилися і завтра зійтися під берестком.

Вівторок 17-те. Мабуть, неможна було вирватися їй, моїй голубонці. Сидів-сидів під берестом—нема. А ніч така тепла та тиха та люба (саме цілуватися...).

Що ти зараз поробляєш, моя пташечко золотенька? Скучно мені без тебе, голубонько.. Припала ти мені до душі так, що не можу я й словами виявити.

Середа 18-те. Прибігла!.. Та вже прохала, прохала вибачити—так наче вона винна... А цілує, як палко! І де воно бере оце вміння витягти всю душу поцілунком... Мабуть так, як ото каченя вміє плавати, ще не вилупившись з яйця. А як притулиться усім тілом і чую, як тремтить у ній кожен мускул—прямо не знаю що зі мною діється... І філософія моя десь уся поділася, і Америка з Європою провалилися к чортовій матері.. і весь світ вмістився в оцьому тріпотливому тілі, що оце я давлю його в обій-

мах, а воно, упррге, відзивається на кожне моє тиснення й просить ще, ще...

Я розпустив їй волосся й укутався в нього, як в прозорчастий пахучий туман... Вона нервово реготалася і обмотувала волосся коло моєї шиї, шепочучи: „задушу, задушу“... я упав навznak, а вона цілувала мене лежачого...

Мов, побитий, я прийшов додому... наче аж мускули всі болять. І одна є на світі постать—вона, і одно єсть на світі ім'я—Олеся.

Четвер 19-те (о 12 ночі). Зараз купався... Ох, що зо мною діється!..

Вона вийшла під берест, але такою я її ще не бачив. Мов визріло в ній якесь велике рішення, а не стає відваги його здійснити. Так ото мабуть самобивці. .

Як сміялася, то якось неприродно; як говорила—дивно ворушила устами; а як цілувала, то пів години не відривалась. Аж задихався я, і буквально і переносно...

— Ходім до річки,—сказав чомусь я.

Вона обхопила мене за шию руками і повисла... так і ніс я її. .

Прийшли до річки. Шукали, де сісти, але нічого не бачили—вогко...

Ось пеньок, сісти тільки одному.

— Я сяду, а ти у мене на колінах.

Вона навіть не відповіла і якось не сіла, а мов би повалилась мені на коліна...

Вона була в одній білій сорочці, без хустки... без нічого... сорочка розпахнулася у неї на грудях... і я... припав до тих грудей... і забув усе на світі... а вона тільки шепотіла... „Василечку... Василечку“...

І нараз—мов обухом ударила мене в голову думка—що це я роблю? Я тремтів увесь від стіп до голови, мене біла нервова пропасниця, але жах, якийсь

невідомий мені жах, опанував мене всього. „Тікай!“ — крикнуло щось у мені—і ото, як у війську, коли хтось перший в панічному перестрахи вимовить слово втечі, воно мов переверне психіку сотень людей, так сталося й тут.. Я перелякався... Щось велике, щось більше мене, більше моєї пристрасти, підійшло і затулило холодною рукою уста.

— Олесечко... прощай... прощай...—ледве вимовив я й побіг. Услід почув повне розпачу:

— Василечку!..

Але я біг, тікав... і прибіг до себе, і вкрив голову подушкою, мов боявся, що й тут мене знайдуть, поволочуть і звелять...

І не спав сьогодні усю ніч.

П'ятниця 20-те. Тепер я знаю, що це... Це показала дійсна моя натура. Панич!.. У нього в крові вже охота бавитися з селянськими дівчатами. Під часи кріпацтва це було простіше й відбувалося навіть при охороні ланових та дворецьких. Було вдобно: сказав—приведи мені сьогодні оту, що гребла сіно третьою від краю—і кришка. Приведуть. Очінь било вдобно... Тепер трохи гірше. Взагалі эта, знаєте-ли, так називаємая крестьянская реформа много унічтожила хороших вещей...

А скоти zostалися скотами й ніякої реформою їх не переробиш. Називаються тільки інакше. Тоді іменувалися дворянськими недорослями, а тепер іменуються студентами, прогресистами, поступовцями, ідеалістами... гордяться могутністю свого інтелекта, силою своєї волі, а у самих пробігає таємна думка: „А що, як обійтись без усяких скрупулів? Дело ясное: я її хочу, вона мене хоче—от і все. А скандальчик можна звести до мінімуму: слава богу, ми ж у XIX віці живемо, медицина в нас стоїть високо“...

А будь ти прокляте, інтелігентське кодло! І благословенний буде той, хто вирве тебе геть із життя

разом із твоїм розхлябаним корінням, а на твоє місце посадить здорові ростки!

...Вечір... Вона, може, й зараз там, під берестом. Наражається на запит батька: „А деж ти була так довго, дочко“... А я тут...

Може, піти? Ні, ні, нізачо в світі!..

Субота 21-ше. А що, як я її не люблю? А що, як це тільки звірячий інстинкт, плотське бажання?.. І я цілував дівчину, обіймав, тривожив її дівочий спокій, бентежив її фізичну природу й духовну... І це робив я, я!.. Ох, як мені важко!..

Сьогодні субота—піду до церкви. А доти? Невже валятимусь отак на ліжку, як оце зараз?

Я піднявся на лікті, виглянув у вікно і... побачив Олесю. Вона стояла в рожевенькій хусточці й дивилась на моє вікно. В руках у неї був глечик.

Я відхитнувся від вікна й упав на ліжку... Моя голубонька... схудла неначе... личенько таке сумне... Боже мій! що мені робити?.. Навіщо я зламав дівочий спокій? Вона ж мене любить!.. А я її? Невже ні? А чому ж я так тремчу увесь? Чому не сплю ночами? Чому бачу тільки її, думаю тільки про неї, хочу тільки її?

— А далі?

— Женитися?

— А далі?

— А далі я нічого собі не уявляю. Учитися будучи жонатим... це якось... А кинути університет і взятися за хазяйство—це смерть. Де ж вихід?

— Виходу нема, хоч я її й кохаю.

Був у церкві. Став у такім кутку, де не тільки мене ніхто, а й я нікого й нічого не бачив. Там десь возгласи священика, селянський спів на своєрідні мотиви, так непохожі на усяких Веделів та Бортнянських. А тут—самий тихий спокій від того, еманациї, випромінення... І не дивуюся я віруючим лю-

дям, що вони знаходять спокій у свого Христа, коли от навіть я, людина безвірна, виходжу звідси примиреним і заспокоєним.

Неділя 22-ге. Твердо кажучи, краса, тільки дівоча краса мене привабила. Михайло... Він теж полюбив свою Катрю спочатку так, за красу. Але він все ж хотів одружитися із своєю Дзвонарівною, розвинути її, підняти до себе — а я? Я вже зразу сказав собі, що одружитися не зможу, що вона не підходить до того ідеалу жінки-друга, що я собі вимарив. А як так — то нічого дівчині й голову морочити.

Отже й не морочу.

А поцілунки? Та ще в розкриту грудочку?.. Ну що ж... каюся... А зрештою

Все это вздор и чепуха
И в поцелуе нет греха.

Понеділок 23-тє. Ні — я люблю її! Я не можу без неї жити, я місця собі не знахожу ні вдень ні вночі... Я на все готовий, вона мені буде подругою на все життя. І нехай буде що буде — а піду сьогодні до неї. Як я вимучив її, бідненьку! Моя ти зоре!

Вона голубонька, мабуть щовечора виходила до берестка, а я, кретин недоношений, філософував тут та копався у своїх почуваннях. Голубонько моя дорога! Втіхо моя радісна!.. Я сьогодні ще прилину до тебе й поцілую кріпко-кріпко й на колінах благодатиму прощення...

Над-вечір я пішов до Крамаренків. Як вона? Що вона? Що пережила, передумала?.. Може розлюбила?

Увійшов у двері — нема нікого. Увійшов у хату — нема нікого. Постояв — нема нікого. Вийшов — нема нікого. Іду на вгород — Олесья... Несла миску, руки затремтіли, миска впала і розбилася...

— Олесечко!.. Рідна!

І в голосі моїм було все. І радість побачення, і прохання вибачити, і обіцянка ніколи більш так не робити, і безмежність кохання, і безумне прагнення близькості, любови, поцілунку, дотику...

Сльози бризнули у неї з очей. Вона припала до мого плеча.

— Василечку... Василечку... Василечку... і не гріх?

— Зозуленько моя мила... я сам трохи з ума не зійшов.

І я покрив поцілунками її чоло, руки, шию, заплакані очиці... Я підняв її на руки й цілував усе, що було близьке уст, що міг дістати.

— Василечку... Василечку... батько... мати... пусти... серденько...

— Голубко... вибіжи до берестка...

— Не можу, голубчику... не можу, серденько... Завтра Івана... батько й мати їдуть на ярмарок... приїдуть пізно... я сама.. приходь... прощай..

І обпалила мене поцілунком, як приском, і побігла... Я скоренько вийшов на вулицю...

Це ж зараз „ніч під Івана Купала“! Це ж хто не має що робити, може йти шукати всеблагословящого цвіту папороті! А мені нетреба. Я знайшов свою квітку життєдайну, ховаю її на грудях і пронесу через усе життя!

24... Що писати? Як писати?.. І пощо?.. не зберу думок... і не знаю на якому я світі..

Чи писати мені, як я прийшов до неї легким присмерком, як вона вся кинулась до мене... як ми цілувалися безумно... скриплячи зубами — просто їли одно одне!..

В хаті було душно... я розстібнув ковнір, а вона стрибнула, як кішка, мені на коліна і впилася губами в шию, висмоктуючи з мене душу всю... Її губи палили мене... я не зміг більше... я устав — а вона

висіла, мов п'явка, у мене на грудях... так я і поніс її до ліжка...

... і от досі весь світ крутиться передо мною... я нічого не знаю, нічого не хочу, тільки її, її, її... сто раз, тисячу раз, усе життя безпереривно!..

25.— Сьогодні були під берестом... І я ще міг так довго філософувати! Дур-рак.

26.— Сьогодні були під берестом...

27... я прийшов, а її нема. Так і не прийшла, проклята. Я ліг на траву її дождати та так і заснув... Прокинувся, весь перемерз.

28. Нездоровиться мені... Але я все ж піду під берест... ..був, але не міг. Вона перелякалася...

* * *

13-тє липня. Вівторок. Аж ось коли я зміг знову взятися за перо!.. А пощо?

Боже мій! Що я наробив!

.....
Де мені подітись? Де мені заховатись від сорому, що пече мою душу? Як мені позбавитися думок, від яких розколюється моя голова!?

.....
Думка, що це зробив я, я, що так ганьбив других, що так заносився із своїм розумом, із своєю витриманістю,—ця думка свердлує мені мозок. Коли падає той, хто не аналізує, хто не підіймається над загалом, хто не наслідуюється осуджувати,—це так просто рішається. Це все одно, що помилився рядовий. Яка там у нього може бути помилка? Ступив правою, а не лівою, „на краул“ неправильно зробив.. А коли помиляється воєначальник, і коли результатом його помилки є погибель відділу, полку, кількох полків, то такому воєначальникові зостається одно — пустити собі кулю в лоб.

Я не воєначальник, але я розтоптав людську душу, я пустив на поневір'яння дівчину-селянку, я знущався з росточка, з пуп'яшка молодого, що тільки воно виглянуло на світ, хотіло красуватися й радіти сонечкові, а я замість того, щоб допомогти їй, щоб розкрити очі, дати змогу критично поставитися до всякої отакої сволоти, як я,— я скористав із дівочої, дитячої скоріше, слабости і „употребил“... Не підійшов, як старший брат до молодшої сестрички, не підійшов, як інтелігентна людина, як чесний чоловік, а використав фізіологічне розпалення і позбавив дівчину честі, щастя, будучини... Батька й матір старих обезвічив, сльозами наповнив решту їх трудового життя, а Олесечку, мою бідну ласкаву Олесечку, підтяв, як травину, на самім порозі існування. Хто її візьме тепер? А як і візьме... в яку муку обернеться її життя, щодня повне докорів, їдких, як кислота, слів призирства й ганьби... віковичної ганьби...

І чи я поправлю що, коли візьму її за себе? Ні... Моральні підвалини життя зруйнувалися — то що ж уже на тім місці можна побудувати? Нічого... Це все одно, що безнадійно хворий туберкулік або хорий на рак задумає женитися... Не шлюб то, а... „жертва вечерня“, тільки що цею жертвою стає жіноча істота...

В душі пуста — от що... Без віри в себе жити неможна... Підла людина може жити остільки лише, оскільки вона несвідома своєї підлости. Я свою собі освідомив, і тому кінчаю...

Матусечко... Тобі останній мій привіт і остання моя думка — про тебе. Може, я погано зробив, що уходжу зі світу, не побалакавши з тобою, але я однаково боюся двох речей: і того, що ти осудиш мене і до мого призирства додаси ще своє, і того, що ти попробуєш збагателізувати те все, скажеш:

сотні молодих людей виходять якось із таких же становищ — чому ж тільки ти не потрафиш? Давай я тобі поможу...

Мамусю — я цього більш усього боюся. Ти попроси, як і твої прабабки, допомогти ділу грошима, сяк-так залатати... Але тої рани, що я сам собі завдав у душі, ти не залатаєш, Мамусю, а тому — прощай!

.
.
.

Я скінчив читати...

Признаюся — ввесь тремтів, дочитуючи кінця. Хотілося крикнути — Коллего! Стій! Подожди!...

Але... припустім, що він, почувши мене, відхилив би револьвер від виска. Далі що? Що я йому міг сказати такого, чого він не передбачив? Що я йому сказав би, ну що, що?

Все, що я міг би йому сказати, — таке банальне, таке безцвітне, таке заялозене... Ні, єсть речі, яких не забувають. Не міг і він забути, що сам спроневірився своєму ідеалові чесности, сам себе втоптав у багно. Не знаю, дорогий хлопче, чи й я зробив би так на твоєму місці, але розуміти тебе я розумію...

БЛУДНИЙ СИН

I

Був осінній хмарний день. Зрана ще заволокло небо сизими хмарами, що обіцяли не сходити з місця доти, доки не схочеться їм зійти. Не було ні великого вітру ні дощу, а так собі щось таке, як не раз буває чоловік: ні він тобі добрий, ні він тобі злий — не розбереш.

Дерева ще одягнені стоять, ще не загубили своєї літньої окраси, але вже видно, що готуються стрінути зиму з її метелицями та бурями; тільки топольки, що ними обсаджено оцю аллею, давненько вже поскидали з себе своє жовте маленьке листя, а вітер підхопив і заніс його бог зна куди... Лише на верхів'ях, на самих тоненьких гілечках подекуди позоставались самотні листочки і тріпочуться і тремтять; бояться, чекаючи кожної хвилини, що ось-ось міцніше дуне вітер, відірве їх від рідного дерева і понесе...

На лавочці в одному з міських садів сиділо двоє. Він був у досить поношеному зимовому студентському пальті, що в додатку сиділо на ньому, як на жердці, на голові старенька фуражка, котрої краску годі були означити; на ногах нові, мабуть учора або навіть сьогодні куплені калоші — то все його верхнє убрання. А вона — який різкий контраст! Модний

осінній капелюшок, напівприкритий вуалем, прикрашував вродливу головку; тепла кавказька біла пелерина, дороге боа, що змією обвивало шию й спадало аж додолу, все те показувало не лише достаток, але розкіш. Вона сиділа, виставивши манерно свої маленькі ніжки, і щось виписувала на піску кінцем дорогої парасольки.

З якоюсь гіркою, сумною задумою дивився студент на жовте листя, що гнав його вітер по придорожнім рівчачку. Несподівано обізвався:

— Подивіться, Віро Павлівно, на оце листячко, що волею вітру летить не знає куди. Он, бач, отой листочок вітер кинув, а його супутників, може товаришів, поніс далі; а он знову підхопив і, дивіться, як він його крутить на однім місці... А потім понесе далеко-далеко й кине або в чистий, тільки холодний потік або в багно яке... Чи не схожі і ми, люди, на цей листочок, а наша доля, наше життя — на оцей сліпий вітер?.. Чи не несе вона іноді нас також кудись вперед, вперед, зриваючи всі перепони, топчучи ногами все, що впаде під них; а потім кине, лишить на місці — і мусиш лежати, конати в безділлю, аж поки не прийде смерть... А іноді хіба не крутить нас життя, не даючи ні виходу ні навіть іншого бажання? І тільки потім, уже вимотавши всі сили, витріпавши молоду міць, рвоне воно й понесе тебе, безпомічного і безпорадного, куди само знає... А де ж наша сила? Де та прославлена воля людська що, кажуть, і світ сотворила?.. Вона зосталась у книжках філософів; а ми лишилися пустою іграшкою в руках сліпих стихійних сил...

Студент замовк. Тихо було округи; тільки листя шелестіло свою передсмертну лебедину пісню. Віра Павлівна, розсміялася. Чи то справді весело, чи лише бажаючи такою здаватись — хто знає... Потім сказала:

— Ви, Миколо Івановичу, непоправний ідеаліст-мислитель. Кожна дрібниця наводить вас на якісь високі гадки; все, що ви бачите, викликає у вас журливо-сентиментальні мислі, а через те на всьому, що так або інакше вас тичиться, лежить печать якоїсь млосної одностайности і, вибачайте мені, — вона весело прищулилася — нудьги... А так, так — нудьги! І, знаєте, нудьги не від безділля, не простої хандри, як кажуть, а нудьги в оцих завсігди тверезих, благочестивих мислях, в оцих філософічних гадках, що, як моральні сентенції, страшать мене. Знаєте, я мов норовистий кінь: чим більше натягайте ви йому вузду, чим більше кричить на нього, зупиняйте, тим він все швидше і швидше несеться вперед, не хочючи навіть дивитися під ноги, хоч би там було провалля... Цим він показує всю вашу безсилість... А на мене моральні сентенції впливають зовсім так само: найбільше тоді хочеться мені життя, вільної воленьки і — прощай тоді ваша сентиментальна тверезість, ваше патріархальне благочестя! Живу я тоді повним життям, несуся вітром вперед, хоч напевно знаю, що мене в будучині чекає провалля... І брудне ще таке, погане провалля...

І вона на хвилину замовкла, але зараз же вже справді весело розсміялася і сказала:

— Он бач, ви, сентиментальні натури, які заразливі — і я почала вже філософувати! Не стає тільки тепер, щоб я, смутно зіклавши руки на колінах, або, ще краще, підперши кулаком підборіддя, почала журливо зідхати та, піднявши очі горі, роздумувати про порожнечу та мізерність нашого земного життя! Ах, ви ідеалісти, ідеалісти! Та годі вам, Миколо Івановичу! Вдарте лихом об землю і ходім краще пити каву до якоїсь першої-ліпшої каварні, бо я, правду кажучи, змерзла трохи від холодних філософічних роздумувань. Чогось гарячішого треба мені...

Студент устав і промовив:

— Що ж? Я радо прислужуся вам, чим треба.

Віра Павлівна встала також і з веселим усміхом дивилась на молодого хлопця.

— Що ж ви? Не знаєте свого обов'язку яко кавалера? Давайте вашу руку!

— Ні, я знаю, але я думаю, що вам буде ніяково іти поруч з таким... обідранцем, про котрого вже аж ніяк не можна сказати *comme il faut*. Подивіться тільки на моє пальто! — вже весело додав він. — Це ж пародія на пальто! Не по сезону — раз! Ну, це ще нічого, але кольор! Ах, боже, що за кольор! *Fi donc!*

— Давайте, давайте руку, і я вам раз назавжди скажу, що не беріть собі в голову такої дурниці. Ви ж знаєте мене досить і знаєте, мабуть, що моя мати була... А як би ви думали, хто була моя мати?..

Студент мовчав.

— Та ну бо, скажіть, не встидайтесь. Цікаво, що ви скажете... Ну, хто вона, по-вашому, була! Чим вона могла бути щодо суспільного її становища? Та ну ж, ну!..

Річенко мовчав і тільки згодом промовив:

— Нащо вам така еквілібристика?

Вона ніби трохи змішалась, але, скоро опам'ягавшись, почала знов:

— Не хочете сказати? Боїтесь і стидаєтесь? Може думаєте: я скажу дочка кухарки, а вона дочка якогонебудь генерала, цебто з „бідної та благородної“ родини. Не бійтесь, не вразите... Хіба так і бувають з генеральських дочок? Прачка була моя мати, прачка — не більше, не менше...

Тепер молодий студент уже не втерпів; він за неї болів душею в ці хвилини.

— Нащо, — почав він зрушено й чуло, — ну нащо знати мені, хто ви і що ви? Я вас.. про мене хоч би ви були бог знає чим — все ж я не перестав би...

Він замовк, ніби хто затулив йому рота. А на обличчі Віри Павлівни грала усмішка, незнати тільки чи вдана чи правдива...

— Ну, що ж? Чого ж ви „не перестали б?“ О непоправний ідеалісте! А хочете я за вас докажу! Хочете?.. Ні, нехай коли небудь... А тільки ось що скажу я вам, — говорила вона далі. — Не малюйте собі, що згадка про матір справляє мені неприємність. Невже ви не признаєте мені хоч стільки розуму, щоби не дивитись на походження поглядами 17-го віку? Моя мати була прачкою, а я...

Але вона не договорила. Подивившись якимось ненароком на свого товариша, вона стільки внутрішньої муки побачила на його молодому обличчі, що замовкла. Мовчки вони підходили до якоїсь каварні.

Увійшовши, роздягшись й сівши за столиком, вона знову почала:

— От тільки таким чернечим ідеалістам і може прийти в голову божевільна ідея: іти на прогулянку в таку слоту. Брр... холодно! А тут ще філософія в душі якогонебудь протопопа Йоанна. Гаразд ще, що я розіграла себе трохи своїм цинізмом, — і вона засміялась.

Принесли гарячу каву. І справді, дуже приємно було напитися паруючого напитку, що немов життєвий елексир розливався по жилах. З обличчя молодого студента не сходив вираз якогось болю, терпіння.

Але Віра Павлівна, мабуть, постановила собі не давати своєму компаньйонові задуматись і знов загомніла:

— Ну чого ж ви сидите мовчки? Хіба так можна робити порядному кавалерові? Ну, їй-богу, ці ідеалісти нікуди не годяться! Не п'ють, в карти не грають, не зроблять ні одного божевільного вчинку, котрий показав би, що вони живуть, а не лише їдять та думають. Це ж рослинне життя! На мій погляд, тим-то

і недвижні рослини, що багато думають, життя в них нема. А про мене, нехай кобила думає — в неї здорова голова, кажуть ті люди, між котрих я зросла.

І вона тепер уже справді розреготалася.

Але студент сидів мовчки і якимось машинально пив каву.

— Ну чого ж ви, чого ж ви, мій голубчику, такі сумні та невеселі? Може гніваєтесь на мене? Так хіба ж вам можна мати таке чорне почуття? Ви ж таки в ангельському чині, — і веселий сміх залунав по залі. — А правда: мені здається, що ви, панове ідеалісти, дійсно неначе ченці. Того вам неможна робити, а того неможна думати, те треба ширити і розповсюджувати, хоч би воно було й не до смаку, а оце треба, навпаки, нівечити. Тимчасом можна іноді напевно сказати, що такого ідеаліста щось таки невиразно тягне до цього забороненого. Хоч би, наприклад, наше життя. Боже, які громові філіпіки кидаєте ви на нас! Які вогненні промови, які добрі поради не перестають злітати з ваших уст на нашу адресу! А той чисто ангельський жаль, з котрим ви дивитесь на нас, загинувші сотворіння!.. А між тим 98 відсотків з вас бувають у нас.. І підленько воно в них виходить...

Студент мовчав.

— Ну, їй богу з боку можна подумати, що ми помінялися ролями: що тепер ви — дама, а я — ваш кавалер. Ай-ай-ай — який сором! Та що ж пак я? Ви, ідеалісти, узброєні в свій ідеалізм, як черепаха в щит — вас не вколоти таким соромленням. Як би я вам сказала: от ви йшли і у вас у жмені був єдиний срібний карбованець, на котрий треба було купити чаю та цукру старій матері або, скажімо, дитині. Та зустрівся вам жебрак і ви відмовили йому: „Пробач, дядьку, нема... дрібних...“ Нащо ви сказали „нема“, а потім уже додали „дрібних“? Хіба

неоднаково і то брехня і то брехня? Чому як є „великі“, не дати милостині? А чому не віддати всіх, бо це ж менший брат, йому похмелитись ні за що? Чому, чому? А? Я вас питаю, чому? — і вона, весело регочучи, сіпала його за рукав.

— Ну, досить, — сказала вона, раптово встаючи. — А то ви й справді розсердитесь. Я бачу вже у вас на губах усміх ображеної гідності і з них готове зірватись „слово правди“; слово, що повинне зараз мене, богохульницю, або спалити, або наставити на шлях правий, шлях істини і святої любови! О, бога ради, не починайте говорити! Я вже знаю з досвіду, що воно значить дати ідеалістові змогу балакати: не переслухаєш тоді його й до вечора.

Коли вони вийшли з каварні, вона зупинилась на пішоході й промовила:

— Ну, у мене буде сьогодні мій добрий геній, мій шостидесятилітній амур. І я біжу, лечу, щоби приготувитись його стрінати. Тому я сяду на фіякра. Властиво ви, як кавалер, повинні були би проводити мене аж до дверей, але... сісти зо мною на фіякра — значить, яко кавалерові, і заплатити за мене, бо не дозволить же вам ваш кавалерський гонор їхати на мій кошт. Ну... а платити вам треба і за інше дещо, а не за фіякри для якоїсь... гм...

І зараз же, ніби схаменувшись, вона взяла його за руку й, ласкаво дивлючись йому в очі, сказала:

— Та ви не прийміть цього, чого доброго, собі за образу. Боже мене спаси, щоб я хотіла вас образити! Ви не сердитесь? Ну от і гаразд! Так прощайте, поки що. Чекаю вас у себе щодня і щохвилини; звичайно, тії, в яку мене можна застати дома.

Вона кивнула пальцем на модний фіякер, що потиху їхав серед вулиці; той зараз же підскочив до неї; вона сіла, сказавши візникові „здрастуй, Семен“! Семен підобрав віжки і після приказу „додому“ жваво

ляснув ними, а кінь мірно відбиваючи ногами, понісся вперед. На закруті вулиці Віра Павлівна оглянулася, кивнула студентові головою, а Річенко, потупивши голову, пішов, ледве передвигаючи ногами.

Але не пройшов він і трьох десятків кроків, як побіля нього знову застукотів фіякер, почулось „тпру-у“ і шелест шовку. Він підняв голову і побачив Віру Павлівну; вона вискочила вже з фіякра й підбігла до нього.

— Мені захотілося подивитись на ваше обличчя,— сказала вона. — Чи нема на ньому слідів образи моїми словами...

Сяючими очима дивився юнак на жінчину, а вона казала.

— Ні, нема, здається... Так ви не сердитесь? Ну, спасибі, — і завернулася іти. А студент, забувши, що він на вулиці, забувши, що перед ним „дама“, ухопив її за рукав і, мало не задихаючись, щось хотів казати, але тільки бурмотів: „Віро Павлівно, Віро Павлівно...“ Вона розреготалась, шуткуючи висмикнула у нього свій рукав і, сказавши „mauwais ton“ сіла, все сміючись до коляси. Фіякер рушив, зоставивши серед пішоходу бідно вдягненого студента з розставленими руками й з щасливим виразом на лиці...

II

Річенко пішов додому, але чим ближче підходив, до хати, тим помітніше радість щезала з його обличчя і замість неї з'являлася якась журба; якась гадка, видимо, починала муляти його душу, свердлила мозок. Сьогодні ж був перший день коли він задумався над своїм почуттям. Нічого з ним не сталося, ніщо не скоїлося такого, що могло би навести його на ці думки, але чомусь вийшло так, що тільки сьогодні

він так про це замислився. До цієї пори йому все здавалося, що якось минеться, перемелеться; він вірив, що якісь добрі духи візьмуть на себе обов'язок примирити його внутрішні почування з його родинним життям, що вони погодять якимись невідомими способами його обов'язок з його бажаннями — і все піде своєю чергою, своїм веселим щасливим шляхом. Але проходили дні, тижні — і добрі духи не з'являлись, а він все більше й більше заплутувався у своїх почуваннях і своїх гадках. Та проте серйозного питання він ще не задавав собі, серйозно роздумувати над своїм становищем він ще не роздумував. І от тільки сьогодні, чомусь саме сьогодні нараз перед ним стало те питання, від якого він так ніби тікав досі, хоч і передчував, що воно колись прийде, прийде і змусить дати відповідь. І страшно йому ставало, коли він прозирає ту хвилину, в яку немов гора, насунеться на нього це суворе питання і зажадає зараз відповіді. От, нарешті, й прийшла ця хвилинка. Він не тікав від неї і не відкладав, він чесно чекав на неї.

„Що я їй і що вона мені?“ — огненними буквами написане стояло перед ним. І на те і на друге він не міг дати аніякісінької відповіді. Одно тільки ясно було йому, що це треба якось порвати, якось скінчити, бо не на цьому він має будувати своє життя, своє щастя. Але далі в цім напрямку думка не йшла; не знаходилось ані одного практичного шляху для виконання цієї теоретичної гадки, цього рішення.

А тимчасом уява малювала йому картини тихого родинного щастя, тихої, а тому вічної, любови, невтомної праці.

Йому марилося: ось маленька світла кімнаточка; по стінах картини в простеньких рямцях, стіл з купою книжок на ньому, невеличкий каламар, годинник, рукописи, аркуші писані, друковані, білі — все ніби в якомусь

неладі розкинуте по столі, але на всьому видко дбалу, люблячу жіночу руку. І тихо-тихо так у кімнаті; тільки годинник цокає та іноді скрипне перо по папері...

...А ось вечір. Тихо скотився присмерк на цю веселу маленьку оселю; годі вже читати, і він сперся на спинку свого крісла. Положивши голову на обидві руки і дивлячись кудись далеко-далеко, він замислився Про що? Чи ціниш ти, як слід, тепершні свої щасливі хвилини? Так, ціню... А за стіною, тут же, в другій кімнаті чути тихі-тихі звуки фортепіяна; меланхолійна, журлива мелодія наповняє душу невиразним щастям, щастям життя існування...

...Звуки ледве чутно, а потім немов замерли в далечині, затихли. Скрипнули легенько двері і, як мрія, як чиста, свята поетична думка, схилилася вона над ним і тихо поцілувала в чоло...

— Не скучно тобі?..

— Ні, ні — не скучно! З тобою мені не скучно! — крикнув Річенко і...

Де він є?.. Та ось же недалеко його помешкання, ось тут же він живе, і ось зараз же вибіжить до нього вона, його мила маленька Любка. Дарма, що живе він в підвалі, дарма, що не світла, а скоріше темна його кімната: вона ж тут, вона освітить, вона скрасить усе — і тепло, весело житиметься тоді і в цьому брудному, звичайному дворі великого міста!..

III

Але Любка не вибігла. Коли Річенко увійшов до свого помешкання, вона сиділа біля вікна і щось шила. Тихо піднявши голову, глибоко подивилась вона на нього — і радісне, щасливе почуття десь зародилось у неї... Тепер перед нею стояв її давній милий, любий Микола; той, задля котрого вона живе тут, задля

котрого вона всім, усім готова пожертвувати, а не лише тим так званим „дівочим соромом“, який вона радо йому віддала. Що з того, що донебудь „добра знайома“ розповідає своїй знайомій, що панна Любка кинула батька і матір і живе з якимсь студентом, не повінчавшись, а так, забувши дівочу честь? Що з того, що у них тепер нема грошей, навіть щоб перевінчатись і справити весілля? Гроші будуть, весілля справимо. Що з того, що батько й мати, хоч і відпустили дочку на життя з будучим чоловіком, але дорого дали б, щоби не відпускати? За те у неї спільні ідеї, спільні засоби праці з її коханим Миколою, а це ж і єсть основа будучого вічного життя.

А все ж якось... неприємно було їй руйнувати спокій батька-матері. Вона ж „чесною“ вийшла з їх дому, вони це знають... І що з того, що вона перейшла до свого чоловіка не після вінчання, а перед вінчанням?..

Та коли казати правду й сусідські пересуди теж не проходили так, без сліду. Вона ж жила в певних умовах, ці умови поклали вже свою печать і трудно тепер відразу так порвати з привичним ладом гадок. Та про те щож?.. Треба ж мати й кумонькам теми для розмов та для перелущування кісточок своїм знайомим, для передавання всіляких нових вістей і таємних проступків, чужих, звичайно. І коли тепер темою служить вона — то що ж? Треба ж комусь служити.

Та хоча б вони й не подружилися... То що ж? Не подружилися, ну і... не подружилися... Життя її було б розбите, правда, зовсім розбите, але сказати і взагалі говорити щонебудь, просити або роз'яснювати — крий боже! Її Микола повинен сам усе бачити, сам усе розуміти, він не потребує вказівок..

Але... боже!.. Останніми часами... Хіба вона не бачить, не розуміє? Вона, що знає найменшу думку його, що відчуває найменше його бажання? І вона бачить же, що не було ще кризи, що ще не ставив він на вагу її і.. ту, і не готовий ще рішити це питання цілого життя, питання людського щастя. Хочеться іноді їй дати імпульс, приневолити його задуматися, хоч він і так мов темною хмарою завсігди оповитий... Але вона цього не зробить... Він сам, сам повинен зрозуміти... Але зараз... зараз... Це ж щастя, це ж та давно бажана хвилина! Він, щасливий, з усміхом на милім обличчі, з-готовими розкритись обіймами, з серцем, повним почуття, схилився над нею... щось тихо шепоче на вухо, і гаряча, мабуть почервоніла щока доторкається до її холодного блідого личка...

Довго, допізна сиділи вони й балакали. Любка, і оповідаючи і слухаючи, не переставала приглядатись і спостерігати; за останній місяць звикла вона до цього німого оглядання, продумування. Але нічого не могла помітити й тільки, коли вже лежала в постелі, нараз обхопила її жорстока думка: „Що як це все тільки вибух добрих гадок? Що як ці гадки засновані не на почутті, а на доказах мислі? Він же ані разу не звернув бесіди на ту... Чому це, чому?.. І що як, може, завтра ж почнеться знов те саме конання, неперестанна мука з ранку до ночі? Та яку ж, яку жертву й кому принести, щоби те все минулося, щоби знову найти щастя? Чи є над людьми чия вища власть, котру можна б умолити віддати щастя? Чому в мене нема стільки віри, щоби зараз тут, серед тиші ночі, під завивання вітру надворі, впасти на коліна й молити, благаючи щастя, забуття?.. Все ж, усе, що треба і що можу я—віддам, віддам без жалю, не нарікаючи, тільки верни мені його, верни спокій душі!“ І голосно серед тиші хруснули її пальці на руках...

IV

Другого ранку, коли вже в кімнаті було більш-менш прибрано й на столі шумів самовар, неждано блиснув у віконечко сонячний промінь, нечастий осінній гість.

— Це ж наше сонце,—сказав Микола, усміхаючись. Він хотів власне сказати „знов засяло“, але зупинився...

Пішов потім до університету й не був дома навіть в обід, зоставляючи Любку в крайній непевності. Задля неї цей день був не першим днем нової щасливої ери, як хотілось би їй думати й почувати, а просто продовженням тих важких, повних муки днів, що так багато пережила вона їх за цей місяць. До найдрібніших дрібниць згадувала вона перші дні цього нещасного місяця, коли Микола тільки що познайомився з... тією, як він із своїм звичайним ентузіазмом розповідав їй, Любці, про всю ексцентричність Віри Павлівни, про її розум, про її розкішну обстановку. Пам'ятає, о, дуже гарно пам'ятає вона, як з кожним його словом впливалось їй в душу передчуття чогось гіркого, чогось темного і нещасливого. І тепер, коли вона питає себе, чи повинна була остерігати чоловіка, чи повинна була, хоч, може, не словом, так чимнебудь відвернути те, що мало насунутись і роздавити їх обох — тепер вона не знає що відповісти собі. Розум їй каже, що ні; Микола сам повинен був це бачити, не дитина ж він; але почуття, жіноча натура десь з глибини кажуть, що треба було мати в руках якінебудь віжки, що треба, треба було зупиняти його, показувати... Коли б питання: Любов чи Віра зразу повстало перед ним, то, звичайно, зі сміхом відкинув би він Віру і зоставив би собі Любов, але це зробилося так повільно, крок за кроком... Кожний день бачити ту, бувати так довго на самоті, серед її напів темного запашного

сальону, мати змогу любитись так близько, може, справді дивною красою... І як знати чи далеко зайшло у них... Може вона обнімала вже його своїми рожевими руками, може, вже розлягались попід екзотичними деревами, на м'яких меблях гарячі поцілунки, і таємні шепти ледве розводили гарячі уста... І при тій думці Любка чула, як палало її обличчя, і біль, тупий, скажений біль стискав груди...

І що ж? Коли це все минеться—треба все забути... А як не минеться? Що ж тоді? Але на це вона давно вже мала відповідь: вона чекатиме, аж поки сам, він сам не зробить рішучого кроку. Знести все, всю щоденну, щохвилинну муку стане в неї сил, стане їх і надалі... А коли він вернеться, схаменеться... що ж—треба простити його і... забути... О, хіба ж це можна забути?..

І він... Яким він вернеться? Блудним сином... Та на це ж треба вже нелюдського терпіння, на це треба Христового всепрощення, щоби блудний син став за вірного, щоби бувший богохульник і святотат став за праведника!.. Правда, вона прийме його і його покуту, але... але одна вона буде знати що це її коштує...

А ось і він вернувся... Просто, своєю особою вернувся, а не морально... Він сумний і небагато можна побачити на його потемнілому обличчі...

— Обідав ти денебудь?

— Обідав...

І, переодягшись, темний і ніби засоромлений вийшов. Куди ж це він?

На долівці лежав якийсь лист... на рожевому папері... Мабуть при переодяганні випав... Що ж?.. і не думаючи ні про що, не мавши навіть часу подумати, вона, нервово дрижучи, підняла цей лист і почала читати... Рука тремтіла й ледве можна було розібрати...

„Милий ідеалісте! Коли маєте змогу, приходьте до мене сьогодні о 8-ій годині вечером. Я буду сама й обіцяю Вам чудовий tête-à-tête в теїстичному дусі. Репрезентантка сотворінь, що загинули, але бажають весело каятися — В. П.“

Так от куди пішов він!.. Що ж? Вона це знала, передчувала в глибині душі, але все ж це болюче... Нащо ж було учора прикидуватись таким?.. Прикидуватись!.. Як це підло з мого боку!.. А може, він тепер пішов востаннє до неї, пішов, щоби сказати про свої обов'язки, про свою честь?.. Це тільки я досить свобідно дивлюсь на обов'язки порядної людини. Читати чужий лист, хоч би він був і загублений — це підло, підло! Коли б він хотів, щоби я знала що там написано, він не ховав би так його...

Що ж? Сказати йому про це, чи не казати нічого? Не знаю... Нехай буде так, як бог на душу положить. Так кажуть ті, що вірять...

Правда, вона не звикла робити після вказівок такого непевного рішення та проте рішити якось стало не могла вона зараз... Думка мовчала, почуття образи запанувало всією її істотою, і вона, вже забувши клясти свою слабовитість і нервовість, кинулася головою в подушки й заридала.

.
Північ. Ще нема його, а тимчасом біль, мука дійшли до найвищого напруження. Кожна частина, кожна фібра тіла були напружені незвичайно, серце билось, руки інколи стискались, тремтіли і вся істота її виявила пекучу думку, одно бажання: прийди, прийди, прийди!.. Але він не приходив... Найогидніші сцени малювались тепер в її уяві; найобридливіші розмови, чулося їй, лились тепер з уст щасливої, закоханої, страсної пари!.. Розум зі своїми розумними доказами кудись зник і зосталися лише інстинкти. Нараз їй схотілося бігти, знайти їх, замучити такими ж

пекельними муками, якими вони мучили її... Вона встала...

Простягнені вперед руки, закинута назад голова, очі, вся істота — все було напружене до крайности. Здавалось от ще, ще трохи — і натура не витримає, тіло зломиться...

...І несподівано по східцях почулися спішні знайомі кроки, розчинилися двері й у хату майже вбіг Річенко ..

— Миколо! — роздираючим душу голосом крикнула вона й кинулась до нього...

Безпорадні слова, що переливались риданнями, слова кохання, прощення, забуття полились з її уст; вона обіймала його, але...

Але він був у неменшому зворушенні... Він не бачив ні що з нею ні яка вона, не бачив як випав гребінь з її голови, і розпустилось біляве шовковисте волосся, не бачив цієї мольби, що виявлялась її істотою, і тільки, несамовито якимось відпихаючи її руками, твердив: „Де гроші? Де гроші? Давай гроші, гроші!..“

Нараз усе стихло в неї. Широко розкритими очима подивилась вона на нього, на його шапку, що з'їхала на бік і, підійшовши до столу, витягла з якоїсь книжки п'ять карбованців, останні п'ять карбованців... Вона навіть спокійною здавалася в ту хвилину, як подавала йому гроші...

Він вибіг, не зачинивши дверей... Надворі знову піднявся вітер і сумно завив у суточках на подвір'ї... Вона лягла ниць на ліжку, одна рука її безсило впала аж додолу... В кімнаті стало холодно, хоч десь цвірінкав цвіркун...

V

Коли Річенко, одержав записку, прочитав її, якесь дивне почуття заволоділо ним. То була якась мішанина радості, сорому, задоволення і разом з тим

передчуття чогось... чогось такого, про що він не міг і думати... „Що буде, що буде?“ — тислось йому в голову, і він пішов до неї під впливом того сподівання, того невідступного питання — „що буде?“ Не маючи мети, не маючи ясного, визначеного рішення, немов віддаючи знов себе на волю все тим же таємним силам, він подзвонив біля дверей знайомого дому, увійшов у сіни і, спитавши „дома бариня“? пішов наверх. Гадка про „кінець“, „покласти кінець“ якимись кусниками носилась у нього в голові, але він був перейнятий одним почуттям — скласти в ясну форму все, що миготить зараз у нього в голові.

Він увійшов до маленької вітальні, відомої під назвою „для добрих друзів“. Нога тонула в м'якім дорогій килимі, блідо-рожеве світло м'яко лилося з ліхтаря, покриваючи всю кімнату якоюсь таємною напівтемрявою. Віра Павлівна встала назустріч гостеві...

На ній було чорне плаття, і білий ковнір, що виднівся коло шиї, ефективно відтіняв білість пещеного запашного тіла. Якимсь милим, пориваючим запахом віяло від її гарного стану, від цих білих-білих рук, від волосся, від убрання, від усіх цих отаманок, кріселець, соф, від великих важких завіс, що навіть шуму не пропускали з вулиці, і взагалі від усієї тієї чарівної обстановки. Коли би треба було зробити жіночу красу принадною, щоби когось затуманити, задурити, то неможна було б і вигадати кращої для цього обстановки.

— А, здорові були! От гарно, що прийшли! Сідайте ж, сідайте! Боже! Як треба просити його, щоби він сів!

Річенко, привітавшись, сів на якийсь пуф і... не знав, що далі робити. Та, правда, Віра Павлівна не давала йому й думати.

— Знаєте, — казала вона теж сівши, — я сьогодні в мелянхолійному настрою: мені моя покоївка пропала краще моє плаття...

Це сказала вона так комічно-жалібно, що й сама не видержала й розреготалась.

— Так от, з причини такого дійсно сумного випадку, я і зосталася сьогодні дома й нікуди не поїхала. А щоб мені не було нудно, я покликала вас; таким способом ви виходите тепер в новій зовсім ролі — об'єкта для забави пустої кокетки. О, яка низька роля для того, хто пізнав величні ідеали правди, добра й усього такого іншого! І знаєте: стережіться своїх фанатичних товаришів, бо вони вас, як перекінчика, підстрелять з-за вугла, або втоплять, надівши залізну маску на обличчя. Ну, а поки вони зберуть на це генеральну воєнну раду — давайте пити какао, — і вона надала кнопку дзвоника.

Чисто, навіть дуже чисто одягнений льокай увійшов і поставив на стіл якийсь прилад, чашки, солодоці і тихо автоматично зник.

— Ось дивіться, який хитрий механічний прилад для варіння какао. Як би ви думали, скільки він коштує? О, дорого, дуже дорого!.. А скільки нещасних родин можна місяць прогодувати на ці гроші! Скільки науково-популярних книжок, що піднесли би нарід, державу, людство можна видати на цю суму! О, горе мені, горе! Легше верблюдові пройти крізь вухо голки, ніж мені потрапити в царство небесне, — і вона розреготалась.

— Ну, та й щасливий ви чоловік, — не зважаючи ні на що, казала вона далі. — У вас є чудовий талант: розвеселяти молодих примхуватих, скажимо, дівчат, що з причин грошових або, може, й моральних мали нещастя впасти в „чорну мелянхолію“. Знаєте, ви надаремно не вдаєтесь в експлуатацію цього таланту: великі гроші могли б мати, великі... Та, пак, — я й забула: ви і-де-а-ліст! — І знов веселий, незневолений регіт.

— Та яка ж я, справді, пуста! Але це нічого — я вже перестала. Хіба не бачите? Я почуваю, що

я вас уже обурила до дна душі, із уст у вас готове зірватись: „Поважна пані! Мені здається, що можна було б знайти інші теми для розмови. Не на саме ж лише кепкування покликали ви мене сюди?“ — і до цього серйозний погляд, серйозний голос... Боже мій? Як я боюсь всіляких серйозностей. Мені краще з мосту та в воду, ніж годинку побалакати серйозно!.. Але щоб ви знали, що й серед пропащих сотворінь існують великі душі, що і там, серед мряки й морального холоду, зустрічаються гарячі серця, готові віддати весь свій вогонь за щастя ближнього — я жертвую собою задля вас і... давайте балакати поважно і на поважну тему.. Ви смієтеся в душі: як то така пуста особа може балакати серйозно та ще живучи серед зовсім невідповідних обставин. Але неможливого, правда ж? нема нічого на світі, і я зараз починаю, бо ви, видно по всьому, дали своїй Дульч... дали взагалі обіцянку мовчати хоч на цей вечір.

Вона, вигідніше сівши в невеличке кріселко і простягнувши свої маленькі ніжки, обуті в шовкові пантофлі, здобулася на журливо-поважний вигляд і, доповнюючи свою річ округлими рухами, почала:

— Насамперед, приступаючи до всякої розмови, треба починати аж із самісінького початку. А як початок усіх початків не виявлено ще конкретно в науці й не розсліджено, то найцікавішою темою, на мій погляд, є ця. Відомо вам, як фанатичному проповідникові релігійно-ідеалістичних ідей, що видів атеїзму існує стільки ж, скільки було волосинок на голові патлатого якогонебудь „міннезінгера“ середніх віків. Основою нашого спору нехай буде на цей страшенний час атеїзм... атеїзм, ну, хоч би сказати, космологічний, котрий, як вам повинно бути відомо, каже: „Раніше від усього був атом; він існував сам собою і був першим творцем світу“. Дивіться, як під впливом такої ясної формули падають храми,

несучи з собою в безодню тисячолітню людську темноту; дивіться, як летять, смішно перекидаючись, всілякі атрибути упокорення людей, засади абсолютної віри, безпідставної надії і комічної вічної любови! Дивіться...

Але вона не скінчила, бо Річенко, що сидів увесь цей час потупивши голову, підняв її і з якоюсь мольбою в голосі й погляді сказав:

— Нащо, нащо це?..

Вона мов би чекала на цей запит, щоби зупинитись. А Річенко, також тихо і з тією ж інтонацією в голосі казав далі:

— Мене, ви знаєте, цим не зачепите, а собі ніякого задоволення не принесете... Так нащо ж воно?.. Краще заграйте щонебудь мені... Коли вже не поїхали ви сьогодні нікуди, пропав у вас вечір, так нехай пропадає до кінця, нехай буде чорною плямою на тлі всіх веселих, бучних ваших вечерів...

Вона якось сумно й ніби зверху подивилась на нього і з тим самим усміхом промовила тільки: „Ех, Микола Івановичу“... Що вона хотіла цим сказати — не зрозумів Річенко, але тон цієї фрази здався йому таким милим і симпатичним, що якось навіть відживив його. А Віра Павлівна, зідхнувши встала й промовила:

— Ну, ходім, коли так, до залі, мій лицарю ідеальний...

В залі було трохи холодніше. Вона, підійшовши до фортепіяна, стала над ним, і кілька хвилин пройшло в незвичайній якійсь мовчанці. Потім вона відкрила віко, притягла стільчик і сіла. Безмірно любив Річенко, коли вона, провівши легко-легко рукою по волоссю, сідала грати. Коли ж перші вступні акорди починали розлягатися у великій просторій залі, йому здавалося, що все віддав би він тоді за те, щоб вік оттак просидіти, щоби без кінця слухати, слухати,

не віддихаючи, і все дивитись на ці чудові білі руки, що перебирають клявіші.

От і тепер: вона сідає за фортепіяно — і передчуття естетичного задоволення наповняє душу молодого студента. Він ніби готується розкрити своє серце назустріч чудовим звукам, ніби потиху колишеться перед ним готова підвестися важка завіса, за котрою криється інший світ, інше життя...

Ось перший сумний мінорний акорд. Якийсь мороз пробіг по всій істоті Миколи, він здригнувся навіть... Ось другий, третій... Що це?.. Щось знайоме-знайоме пролинуло перед очима; щось давно забуте почулося в цих журливих звуках, що наповнюють кімнату, доторкаються серця... Що це? Старається пригадати, де чув мелодію раніше, чому вона йому знайома, — і не може, загубив... А звуки не ростуть, не ширяться, а все так само тихо, тужливо летять у повітря і, мов ножем, крають душу... Тиха така вона, нехитра ця мелодія, і видко відразу, що написана тим великим композитором, ім'я которому — нарід. Просто скомбіновані акорди, без хитрих модуляцій, а тимчасом скільки почуття, скільки „душі“ в ній, в цій простій, простенькій пісні!..

А все ж, де, де чув він цю пісню раніше, чому вона близька, рідна йому? І не знав, не пам'ятав... Хотів подивитись на ноти, але бачив, що Віра Павлівна грала без нот: це була її фантазія. Це мотив, котрий довго носився в душі, довго нудив, поривав і вилився тепер на клявіші й запанував тут...

Ах!.. Стій!.. Він пригадав, пригадав, пригадав... Тиха малесенька річка. Навколо, мов сторожі, поставали стеблини очерету. Блищить сонце, грає в крапельках води, що розлітаються від сплесків риби, пригріває голівоньку, прикриту солом'яним капелюшком. Тихо навкруги. У саду, що через нього протікає ця річка, хтось майструє, і далеко чутно сту-

котіння сокири по сирому дереві... І він тут, маленький Микола, гімназист іще. Вибіг потай від мамуні до річки і ловить рибу вудкою. Гарно так і страшно, що от-от побачить його хтонебудь, от-от почується крик матері: „Синку? Де ти? Іди чай пити“! А у нього он бач сіпати почало. Утопив він оченята на поплавцець, і, ледве переводячи віддих, стежить, як рибка смикає, як від поплавця розходяться маленькі хвилькі... А на тім боці річки десь далеко за вербами розлягається пісня; стогне, плаче вона звуками, але маленький Микола ще не розуміє цього: рибка он сіпає...

Та не пропала ця пісня. Правда, таїлась вона довго-довго на дні душі, не спливала тоді, як він був на перших курсах і кричав на товариських зборах; не пригадувалась і тоді, як почав він заробляти гроші і жити так, день до вечора; не знав він її й тоді, як покохав Любку; не знав тоді, як перекликав Любку жити до себе; не знав учора і аж до сьогодні не знав... А тепер... тепер зринула вона десь зі дна, з невимовною силою викинула все з душі — сама там запанувала...

О, Боже! Яка туга, яка страшенна туга! Все, все життя його стало перед ним німим докором. Він же не жив, не милувався красою, поезією, коханням, а лише існував, обідав, чай пив... І от тепер, коли душа його розкрита назустріч усьому прекрасному; коли серце, повне кохання, готове все віддати, всіх зробити щасливими; коли хочеться жертвувати собою, жити для другого, — кого він кохає?.. Її... Віру Павлівну...

Глухі ридання розляглись у кімнаті... Нараз Віра Павлівна перестала грати і обернулася до Річенка; він стояв навколішках, уткнувши обличчя в подушку крісла, і ридав, ридав, як дитина...

Вона не сказала йому нічого. Та й що вона, вона могла сказати йому? І сама вона не знає, чого треба їй. Хотілось би кохання і щастя „хоч у куріні“, але

хотілось би і розкошей і багатства. Хотілось би одного кохати, одному бути надією, красою життя — але хотілось би мати і тисячі поклонників та улесників. Хотілось би бути матір'ю, жити родинним тихим, супокійним життям, — але хотілось би і на балях та виставах блищати красою одягу, фігури. Хочеться читати і грати — але хочеться й їздити в кареті й пустословити зі своїми прихвоснями... І не знала вона що сказати Річенкові, чим потішити цю наболілу душу. А, бачить бог, хотілось їй це зробити зараз та тільки... чесність помішала. Вона пригадала, що вже „потурчилась, побусурменилась задля лакомства нещасного“, що наплив „гарних“ почувань розлетиться на кусні при першому звуку модного вальса — і не хотіла говорити „гарних“ слів.

А Річенко ридав. Аж нараз він почав говорити, і глухо доносилося до Віри Павлівни, іноді переривана риданнями, його мова, бо він не підняв обличчя від подушки: йому легше було не дивитись нікуди. Він казав:

— Куди, куди ви закопали свій талант? Нащо занехаяли ви цей дар величний, нащо зміняли його на бренькіт модного мазура та кадрилі? Скільки щастя, скільки неземних хвилин могли ви дати людям — і замість того що? Пікнік, баль, маскарад, наруга над собою, над своїм людським образом... Невже ви не відчуваєте всієї пустоти, всієї нікчемности такого низького, недостойного розумної людини, існування? Може скажете ви, що віддали усе за радості власного життя, що лише усолодам служили? Але скажіть мені по правді — і Річенко підняв голову з крісла і простягнув до неї руки, — скажіть, ради самого Христа: чи були ви щасливі хоч раз? Чи дало вам щастя це ваше життя і це ваше плюгаве оточення?

Віра Павлівна мовчала. І без його запиту повставало не раз у неї це питання; повстало й тепер — і все,

вся істота була відповіддю „ні“!.. Микола відчув цю відповідь і, вставши з колін, якимсь навіть грізним голосом казав далі:

— Так чому ж ви не кинете отого вашого старчачого життя? Чий у вас смілости не стає чи може... не було людини, що дала б вам руку й провела б вас через довге життєве море?.. Так... тепер... тепер є вона, ця людина. Обіпріться на мене, дайте мені руку, руку хоч брата... сестри — і ми сміливо підемо назустріч мізерії життя, цьому найстрашнішому ворогові чоловіка...

Річенко випростався, вогнем горіло його обличчя, і на все був він тепер готовий. Бідний! Йому і в голову не приходило зараз, що йому двох прийдеться вести через те саме „життєве море“...

Чекав на відповідь.. Віра Павлівна підняла голову й сказала: „Нехай я подумаю... Прощайте!“ Але ця відповідь немов важкий камінь упала на голову Миколи. Він вийшов, гірку зневаги несучи в грудях...

VI

Надворі було темно, хоч і не дуже пізно. От якийсь садок. Річенко, зайшовши в якусь темну алею, важко сів на ослін.

Немов від фізичного болю він іноді тихо стогнав, а голова працювала інтенсивно, в страшнім напруженні... Йому хотілося когось клясти, когось обвинувачувати, але кого і в чому і за що — не знав, не розумів. В якійсь чудній мішанині неслися перед ним уривки гадок, незв'язані, роз'єднані, і сказати зараз цільну фразу, висловити якенебудь поняття навряд чи зміг би він...

Чи довго сидів він так — не міг сказати, але нараз схопився і пішов геть із саду. Потроху вечірній холод робив своє; думки упорядковувались, кроки робились певнішими, але все ж Річенко йшов, не

знаючи куди й не дивлячись уперед. Питання нащо вона його кликала сьогодні, розрішене перше в тому смислі, що їй просто скучно було, тепер здавалося не таким легким до рішення.

— Правда, вона кепкувала з мене, але це звичайна її маніра. Та про те, коли я попросив її грати, вона без вагання згодилась... А може вона мене кохає? Тоді... О, тоді я міг би бути щасливим сьогодні і — не був... На що я пішов? Чому я не попросився? Чому я не пішов за нею?

Почуття якогось каяття запанувало в душі. Йому захотілося щастя, близькості, хоч би купленої ціною жертви, хоч би самому прийшлося бути тією жертвою.

І він, піддаючись тому бажанню, хотів уже повернутись і бігти назад, дзвонити, стукати, кричати, поки не відчинять, поки не дадуть йому крихти, крапельки його щастя — як нараз зупинився. Знайомий, дуже знайомий голос крикнув: — „Stop!“

Глянув — фіякр, а в ньому Віра Павлівна, а коло неї якийсь сухорлявий нечистий паничик.

— Ей, ви, Миколо Івановичу! Хочете зі мною їхати? Хочете? Не дивіться на цього мого товариша — я його можу прогнати задля вас.

Річенко стояв стовпом, а вона нетерпляче казала далі:

— Та ну ж бо, рішайте швидше! Тільки кажу вам наперед: я буду жорстока сьогодні. Ви... ну, та це потім... Так що ж: їдемо чи ні? А-а правда, у вас грошей нема...

Річенко глянув округ себе і побачив, що стоїть саме біля своїх воріт. Несамовито скрикнувши: „Їдемо! Я зараз!“ — він кинувся до своєї кімнати, взяв оті п'ять карбованців і в якісь божевіллі, розмахуючи банкнотом, кричав: „Ось! Ось!“...

Віра Павлівна, побачивши його, крикнула:

— Є? Ну, то й гаразд! Так ви, monsieur, прошу, уступіть своє місце панови Ікс, а з вами ще колись проїдемося.

Панич розтягаючи рота, солодко говорив:

— Я є рабом бажань моєї дами, моєї цариці.

Тимчасом Річенко сів у фіякра, а Віра Павлівна глянула, що він тримає у руці. Несподівано, розреготавшись якимось злим сухим сміхом, вона скрикнула:

— Тільки це! Ну, недалеко ж ви з цими грішми заїхали б! Це от одному Семенові на чай мало. Правда, Семене? — звернулася вона до візника.

Той, мабуть усміхнувшись, промовив: „А правда, правда, Віра Павлівна: я вже вашу душеньку потішу“ і скрикнувши: „Е-ей, бережись!“ — ляснув віжками.

Фіякр понісся. Річенко сидів, мов приголомшений. Віра Павлівна, взявши його за руку, вже весело казала:

— Та ну бо, не журіться! Я вас буду частувати! В мене гроші є: вони мені легко достаються. Ех ви! Я ж наперед вам казала, що буду жорстокою, бо сьогодні ви примусили мене... Ну, та то нехай колись. А ви першого ж нападу не видержали. А ще лицар!

Тимчасом фіякер нісся кудись у темряву; іноді ляскала підкова об підкову, фіякер підскакував на вибоїнах, і Семен гнівно покрикуючи, ляскав віжками. Ось уже головні вулиці позаду; впереді темна площа з якимись невеличкими будівлями. Семен уже не кричить, бо нема на кого, і тільки кінь фіркає та плюскають гумові колеса в калюжах та ямках.

Нараз із середини майдану, немов із темної якої ями, почувся довгий протяжливий жіночий крик. Немов кого придавили, і нещасна жертва кричить, не надіючись на поміч, а просто тому, що неможна більше терпіти. Уже замовк крик, уже знову тільки грудки болота розлітаються від коліс, а Річенкові

все чується він в ухах, мов стоїть там, і все рве душу своїм стогнучим плачем...

Віра Павлівна обізвалася:

— А що, Миколо Івановичу! Може років через п'ять, а багато як через десять, і я буду оттут кричати? Тоді ви, бідні та сухі й ситі людці, і не подивитесь на мене: гидко вам буде... Так дайте ж хоч тепер я доволі насміюся з вас, щоб хоч згадати було що! Ех! Живи, поки живеться! Правда, Семене?

— А правда, правда! Кажуть: їж, поки рот свіж, зів'яне — ніхто не загляне.

— Так, так! А ви, Миколо Івановичу, про мене не турбуйтеся: я собі грошенят поназбираю з вас, дурних, і буду собі жити, не журитись. Сама відкрию, „модний магазин“... Ну, ну, не буду, не буду... Сховаю свій цинізм до „Ельдорадо“... Ну, Семене, піддай!

І Семен „піддав“. Духом доїхали вони до заміського веселого шинку з окремими кабінетами, що звався „Ельдорадо“. Назустріч вийшов сам хазяїн цих веселих палат, бувший льокай в цьому ж самому „заведенію“. Вийшов у „люди“ після того, як обікрав одного купчика, що заснув тут же в кімнаті. А тепер цей пан господар їздить „на гумах“, і сам губернатор стискає йому ручку.

Віра Павлівна, як своя, пішла прямісінько до „свого“ кабінету, крикнувши на ходу комусь: *Воп соїг, топ шег сомте.* Митець-татарин вислухав меню вечер і стрімголов полетів до кухні, а Віра Павлівна, увійшовши до кабінету, роздяглась. На ній було вже не те просте убрання, а шовкове, пишне, що закривало лише половину тіла. Вона розвалилась на софі, чекаючи вечері, а Річенко стояв біля порога все у своїм зимовім пальті, котре брудною плямою здавалось на тлі цієї розкішної обстановки.

— Що ж ви не роздягаєтесь? Ой, який же ви чудний у цьому своєму балахоні. Ну, тепер сідайте

тут, — і вона показала йому місце біля своїх ніг. Він притягнув низенький пуф і сів, задуманий, на показаному місці, ніби чекаючи щò буде далі.

— Можна вам ноги положити на коліна? — спитала вона, — а то так не вигідно мені, — і не дожидаючи відповіді, вона поклала свої ніжки в рожевих ажурних панчішках йому на коліна. А Річенко, немов не чуючи цього, дивився кудись у просторінь.

— Що ж ви, милий чернечуку, мовчите? Я тепер почуваю дуже велику прихильність до вас. Знаєте, що? Дайте мені слово, що не будете ходити до церкви цілий рік — і тоді просіть у мене чого хочете. Чого хочете! Один же рік, один маленький рочок, а потім знову щоденним постом та молитвою заслужите собі царство небесне. Зате не будете каятись! Я таким дурманом обпою вас у цю темну осінню ніч, що ви на другий рік і самі не підете. А мене буде дуже радувати моя роля злого демона-спокусителя. Ви знаєте, — образ жінки, це найвідповідніша форма для сатани. Ми ж — сосуд диявольський: так нас звали колись. Ну що ж, згоджуєтесь?

Річенко мовчав.

— Ех, ви! Кисіль молочний! Якби на вашому місці був хто інший, то він за змогу отак сидіти, як ви сидите, віддав би душу. Хіба часто вам приходиться бачити таку ніженьку, хіба часто, питаю? А таку руку? — і вона, трохи піднявшись на софі, піднесла свою руку йому до губів.

Але Річенко не поворухнувся: сидів, як приголомшений. Почуття його були всі притуплені; якась думка свердлила йому мозок, але він ніяк не міг упіймати її, ніяк не міг ухопити, а Віра Павлівна все балакає.

— Ви мене образили, — сказала вона, здіймаючи ноги з його колін і знов прилягаючи на софу... — Навіть руки не захотіли поцілувати. Ех, ви!.. Вам у монастир би швидше! Тепер мені жаль. Ви краще зро-

били би, коли б відмовились їхати зі мною і zostались би спочивати на лоні своєї білявої Гретхен...

З мукою якоюсь, тихо промовив Річенко:

— Останні п'ять рублів!.. Останні... І ані найменшого докору, ані найменшого слова...

Тільки перші слова вимовлялися трудно.

— Гретхен, сказали ви... Ні, не Гретхен пуста й наївна, а розумна, з дивною силою характеру жінка... Вам, що зросли, або коли не зросли, так хоч живете серед повного виконання всіх своїх бажань; вам, що поставили собі завданням — не мати перегородок перед своїм „я хочу“; вам не зрозуміти тієї жінчини. Прощайте! — Річенко встав. — Я піду до неї, до своєї Гретхен... Не життя для своїх забаганок, не сито і п'яно проведені ночі чекають нас, а праця, праця до кінця... А за нею тільки й зосталась правда на світі. Прощайте!..

— А за мною нема хіба ані крихітки правди? — спитала Віра Павлівна. Але це була не вона... не та Віра Павлівна. Це не та, що дивилась так глумливо на людей і не хотіла їм показати хоч маленької рани своєї душі; це не та висока, струнка й огрядна, ні... це низенька якась, ніби зморщена істота, що з палаючим болем розкриває перед чоловіком всю свою страшенну хворобу й чекає на відповідь...

І Річенко почув жаль у серці... Хотілось йому, по молодості, кинутись до неї, розпочати лікування. Страшно йому здалось піти зараз звідси, з цього місця безумних радощів і залишити її тут, на поталу. Але нараз гадка, що все те, може, нав'яне хвилиною і потім навіть певність у цьому, відразу повернули думки його на що інше. Так часто буває з ними, з цими милосердними людьми.

— Прощайте! — сказав Річенко і взяв її руку. — І слухайте, Віра Павлівно! Коли захочеться вам побачити душу людську, коли вам захочеться тихої бесіди,

спокійного вечора — приїжджайте без вагань до нас, приїжджайте!

І він скорою ходою, надіваючи пальто, пішов із кімнати. Не оглянувшись навіть тоді, коли почув за собою щось похуже на тихе ридання...

• • • • •
Коли він добіг до свого дому, далеко вже перейшло за північ. Кімната його була відчинена, і вітер набризкав на долівку води. Лямпа горіла, освічуючи вбогу обстановку, ліжко, а на нім худе тіло, біляву голівоньку з розпущеним волоссям. Річенко у нестямі прискочив і припав до ліжка. Обіймав свою Любку, називав щонайласкавішими йменнями, але вона все тремтіла, і чутно було, як цокотіли її зуби. Микола післав дворника за лікарем, запалив у печі, поклав Любу, як міг краще, на постелю і сам сів біля неї. Вона не повертала й голови й усе тремтіла, хоч на ній було все, що найшлося теплого в кімнаті. Вона не вірила йому, вона не вірила...

Прийшов лікар, щось дав, але поставити правдивої діагнози не зміг; сказав, що аж завтра можна буде пізнати недугу.

Усю довгу осінню ніч Річенко не спав, сидячи коло хворої. Ранком знов прийшов лікар і порадив Миколі везти недужу в больницу. А коли сонце, розігнавши хмари, глянуло в низеньке вікно кімнати, воно бачило Миколу, як стояв на колінах, уткнувши голову в покривало і плакав. Люба, лежачи навznak, дивилась своїми великими очима кудись далеко уверх. На оченятах її блищали сльози; одна рука потиху перебирала шовкове Миколине волосся, а уста ледве чутно шепотіли: „Блудний син... Блудний син...“

РАДІСТЬ

Сьогодні ми бачили людську радість.

Не знаю оскільки це звичайний гість взагалі на землі, але щодо нашої сім'ї, нашого смітничка, то це явище надприродне, дивне й тому аж лякає.

Він прийшов до нас.

Властиво не прийшов, а вбіг, а влетів, як гураган.

Він і раніше приходив, за честь вважав знайомство з нами, а тому робив нам масу всяких дрібних послуг, за які ми йому навіть добрим словом платити не вміли. Сіренький він такий був, а ми себе вважали безмірно вищими від нього.

Ми звалися інтелігентами, але жили по-свинському. У нас були досить великі кімнати й було їх більше, ніж нас, але в кімнатах було завжди брудно, запаскуджено, увечері невиносимо смерділи лампи, а в стінах гніздилися клопи. Дві наші служниці збивалися, як вони казали, з ніг за цілий день, перероблюючи тисячі всяких справ, але то була робота Данаїд, безплідна й безконечна. І такою вона мусіла бути, бо не було в домі господині, нікому було, як то співають у піснях, „порядок давати“. Моя жінка довго валялася ранком у ліжку, а коли вставала, то насамперед напускалася на служниць із лайкою; ті їй грубо відповідали, здіймався крик; діти, чуючи таке, починали собі кричати — і з самого ранку дім обертався у якесь пекло. Жінка гнала служниць із дому, ті починали

вже навсправжки лаятись, жінка „закатывала“ істерику, а я мелянхолійно дивився на порожній гак у стелі і думав — чи видержить?

Потім між жінкою і служницями наступало примирення, далі знова лайка—і так цілий день. А в домі все так само брудно; в кімнаті для дітей, котрих ми неначе любили, важко було дихать і сама думка про те вивірчувала мені нерви. В селянській убогій хаті, де й поросята ночують зимою й телятко,—як там чепурно й ясно, коли є господиня. „В хаті, як у віночку“... яке гарне, яке миле порівняння...

І отаке ж брудне було й життя у нас. Коли я приходив додому трохи пізніше, жінка кидала поганим підозрінням; коли бачила мене в розмові з якою особою жіночого пола — затроювала мені життя на цілі місяці. І це вона називала любов'ю. В'їстися пальцями в обличчя, обпоганити тобі душу брудною лайкою, а потім уночі приходити й просити живої ласки — це називалося любити. А наранок знову крики, знову бруд — і так без кінця.

Нас ніхто не любив. Люди неохоче до нас ходили, хоч ми й запрохували їх, майже нав'язуючися. Коли я згадував минуле — не бачив ні єдиного світлого образу; коли заглядав у будуче—воно було ще безвідрадіше, ще темніше. Якими будуть мої діти? Що за характери з них повиростають? Нічого світлого, нічого відрядного, бо що вони можуть побачити дококола? Мені вити, як голодному вовкові, вити хочеться від болю. Я ж дійшов до того, що міг ударити жінку! Ударити жінку! А тут за стіною діти — діти, квіти землі... о-о!.. Над іншими колисками віють тихі пісні та ласкаві слова, а над колисками моїх дітей висне брудна лайка й зміїне шипіння — „щоб діти не чули“. А вони чують, усіма своїми порами вбирають родинний бруд і ростуть у тім...

... І хотілося голову собі розбити об стіну...

•

* * *

Згадуються надії... Красота вплітається в кожний прожитий день... дружні й щирі відносини до людей... книга-приятель, і картина, і музики звуки—і ширшає душа, хочеться жити. А замість того...

Я вже ненавиджу людей. Я вже нічого не бачу, окрім їхньої підлоти, і до кожного їх учинку придумую поганеньку підкладку. І знаю сам, що я неправий, що в мені розливається жовч, але роздратована уява не примиряється ні з чим і хочеться всім плюнути в лице.

Так от він прийшов. В перший момент ми подумали, що він п'яний, і це нас здивувало, бо ми знали його за непитущого. Очі йому горіли, обличчя теж, він дуже часто й дуже голосно сміявся й не міг довго всидіти на місці.

— Поздоровляйте мене!.. Поздоровляйте мене! — кричав він ще на порозі.

— Що таке? З чим? — рівнодушно й милостиво, з усмішечкою питали ми.

— Син у мене!—бовкнув він, як у дзвін, і зареготався.

Ми здивувалися. Ми знали його жінку, смирну соромливу жінчину, засуджену на безплідність. Він сам не раз оповідав, як ще вісім літ тому, в першому ж році їх побрання, дружину його перелякали коні, як вона привела дитину серед базарю й дитина була з перекошеним ротом і покрюченими пальцями.

— П'ять місяців після того лежала. Потім щось витягли у неї лікарі з середини й сказали, що дітей вже не буде,—сумно закінчував він.

І от тепер каже — син. Звідки ж він міг узятися?

— Підкинули! — і його лице розцвіло й дихало непереможною радістю. — Це нам сам бог дав! Ми ж

так хотіли! Думаємо, ось і копійка єсть про чорний день, а кому воно все достанеться? А тепер? го-го-го!

І він якось кумедно ляпнув себе долонями по бедрах і зареготався.

— Та як же це сталося? Коли? Де?

— Та вчора вночі. Вийшов я, знаєте, той... Ну, вийшов, значить, увечері. Зирк — щось біжить, ляпаючи по калюжах. Я хотів крикнути, коли чую — щось пискнуло у мене під ногами. Я похилився — дитина. Господи!.. У мене і руки й ноги затрусилися, і не знаю, що робити... Прямо остовпів. А дощ! А дощ — як з відра. А воно, бідненьке, в калюжі лежить. Бо мати, видимо, несла в сіни, а як побачила, що я йду, то кинула куди попадає та тікати.

— Нарешті я схаменувся. Зараз його під чинарку, в хату. Жінка, як побачила — аж затрусилася вся. І-і-і — що там робилося у нас!.. Зараз роздивилися — хлопчик. Що ж йому робить? Змерзло ж воно — аж синє. Давай жінка самовар ставить, а я побіг за молоком. Як заторохтю до сусідів у двері — перелякав на смерть. Лаються сусіди, а молока нема. Насилу в четвертій хаті роздобув.

— Біжу — землі під собою не чую. Дивлюся на свою жінку — і вона й не вона. Гарна така зробилася, наче аж повищала. Давай я молоко на лямпі гріти, а вона коло дитини пореється. Тут самувар уже шумить. А хлоп'ятко, як ангольчик!.. Кучерявеньке таке, даром що мале.

— Грію я молоко й нараз надумав — а як же поїти? Жінка каже — треба соску. Де ж її взяти? Невже вп'ять сусідів колошкати? Ну, каже жінка — це треба до аптеки бігти.

— До аптеки, так до аптеки. Побіг я. Дарма що аптека, а насилу достукався. Купив соску, біжу додому. Молоко вже нагрілося. Налили ми його в пляшечку, давай годувати. Не бере!.. Ми вже й так,

ми вже й так — не бере хоч ти що хоч. А кричить, а кричить — аж розривається. Тільки як на мене так я кращої музики, їй-богу, не чув зроду.

— Що ж воно за знак, жінко? А ну давай я потягну Смокчу-смочку — не тягнеться. Хі-і-і!.. Коли до соски — аж там дірочки нема.

— „Це ж треба було дірку продовбати“, кричить жінка, а сама сміється. І я сміюся.

— Давай я дірку проштрикувати. Та як проколунув — так дитина замалим не захлинулася.

— „Та хіба ж можна таку діромаху? Треба, мабуть голочкою!“ кричить жінка. „Біжи по другу соску“.

— Дременув я знову до аптеки. Купив уже зразу аж п'ять сосок: думка така, що, може, ще зіпсую, так щоб не бігти утретє. Давай ми його годувать.

-- Сирим молоком? — не втерпіла моя жінка.

-- Еге. А хіба що?

-- І суцільним? Нерозведеним?

-- А чим же його розводить?

Ми сміялися. Розказували йому, як треба годувати дітей. Показалося, що вони з жінкою цілу ніч годували дитину.

— Як тільки воно заплаче — ми йому зараз соску. Дірочка вже маленька.

Ми дуже сміялися, і він з нами.

— Та хіба ж можна так? Це ж треба регулярно. А то воно тому й кричало, що ви йому животик розперли сирим молоком.

— Та чого ж воно їло? Коли б не хотіло, то не їло б.

— А скільки йому?

— Десять день. А — я й забув розказати. До нього ж записочку приколото було. Ми як читали, то так плакали з жінкою обоє.

— Мати з сином прощається, просить скоріше його охристити, просить, щоб ми його любили, не обижали... Та так же жалібно написано, що й тепер без сліз

згадати не можу... То ж вона, бідна, від своєї рідної дитини тікала... Як воно так можна?..—і він задумався. Але радости у нього було так багато, що вона над усім брала верх, і за хвилину він уже знов реготав на все горло.

— А як почали ми його купать—от сміху було!.. Налили води гарячої-гарячої, щоб воно зразу зігрилося, а то ж кажу, аж посиніло.

— Так ви ж його ошпарили мабуть?

— Та невже! От тобі й раз!.. А ми думаємо—чого воно так закричало дуже? Та ні ж, хіба можна ошпаритися? Ну, може там трохи гаряченька була вода, так то нічого. За те ми його двічі купали.

— Як двічі?.. В одну ніч?

— Та в одну ж. Викупали раз, сповили, погодували, а воно все кричить. Жінка каже—може ми його погано викупали? Давай ще раз.—Давай! Так ми його ще раз викупали. А славнюсеньке яке! Кулачатами отак, отак побіля очей водить.

— Ну, знаєте—так же неможна! Купання ж ослаблює дитину. Його раз на добу треба купати, а ви двічі за ніч його шпарили окропом.

— Та то нічого! От повивати ми, здається, справді не вміємо.

— А як ви його сповивали?

— Та як? Руки навхрест зложили, скрутили тугенько, щоб не розплуталося. Потім як розв'язали, так у нього, бідненького, аж смужки по тілі.

Ми реготали трохи не падали.

— Тут уже я сам бачу, що поганувато. Ну, та нічого—навчимося. А яку я йому колиску зроблю! На гвинтах!

А коли ми йому почали роз'яснювати, що дитину взагалі не треба колихати, то він спочатку здивувався, але потім згодився і вже почав плянувати коляску, в якій він возитиме сина.

— І до вас привезу!—викликав він угору і сміявся. Здорово, гарно. Ми теж сміялися, але не так.

— І-їх! Як я тепер додому біжу зі служби, так швидше всіх! Як прибіг, так і оддохатися не можу. Син же ж!.. Син!.. Син!..

І він почав стрибати по хаті. Потім упав на канапу і довго реготав.

— Тепер у нас війна із жінкою. Я хочу, щоб був Серьожка, бо як ще ми побралися, так я сказав, щоб був Серьожка. А жінка хоче, щоб Альошка.

— Ану хто з вас кого подужає.

— А їй-богу, не знаю, ха-ха-ха!.. Я йому ванну сам зроблю! На колесах!..

Потім жінка почала його вчити, як ходити біля дитини, на що звертати увагу. Він слухав уважно, але нараз думка його перестрибувала кудись, і він ні з того ні сього заявляв.

— Ой, бач, як у вас діти сплять—із нянькою. А він зі мною спить.

— Та ви ж іще й не спали цю ніч! Ви ж усе годували та купали його.

— Так що ж, що не спав. А все ж таки він зо мною.

— От вам доведеться молоком його годувати. Так ви ж дивиться, щоб молоко від одної якої корови було. А то як почнуть вам носити молошниці хто й зна яке.

— Оце правда! Може ще від недужої корови якої... Оце ваша правда, треба корову купити.

І він задумався. Ми переглядалися з жінкою.

— А де ж її пасти?—нараз він серйозно спитав нас, і це було так смішно, так смішно...

Він просив нас у куми. Або мене або жінку. Так просив, що йому неможна було відмовити—і ми великодушно згодилися ошчасливити чоловіка.

— Побіжу ж я розкажу їй, що й як треба робити. Ох і бігтиму ж... Прощайте! Спасибі вам!..

І він побіг. Прямо в дощ і в сіру мряку осінньої ночі. А у нас в хаті стало ще брудніше й наче потемнішало.

Я пішов до своєї кімнати, жінка до своєї.

Радість... Чиста людська радість... Значить, єсть іще люди, що вміють нею радіти, що не виїло у них ще дике життя того вміння щиро, непідроблено радуватись. Устануть вони вранці, схиляться обоє над дитинкою і будуть сміятись одно до одного. І поцілуються щиро від радості й дитину поцілують.

А ми?.. Не було дітей, думка була така, що, як з'являться—все зміниться й до нашої „світлиці“ сонце загляне. Очистимося й щирими устами притулимося до чола дитини. І от є діти, аж двоє і—удвоє побільшилося бруду, і в хатах і в стосунках, і вже тепер видно, що не вибратися звідти во віки віків.

І я заплакав... І гіркі були мої сльози й солоні й не приносили полекші.

Закричали діти. Я пішов до них. Хотілося впасти на коліна коло їх маленьких ніжок і помолитися уночі, щоб ніхто не бачив. Помолитися, як селяни моляться, просто, щиро, з великою вірою.

Коли, йдучи назад, я проходив мимо жінчиної кімнати, я прочинив трохи двері. Жінка лежала на ліжку, уткнувши обличчя в подушку, й ридала, стріпуючи плечима.

Я хотів підійти до неї, підняти, поцілувати. Або просто заключити договір: такі й такі пункти твої, а такі й такі мої. Але демон сказав мені.

— Чи раз ви вже плакали і разом і нарізно? А на другий день знову гризлися як собаки.

І він сказав правду.

(Писано в Галичині).

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ НОЧІ

Мене збудив Семен саме під рано, коли так солодко й міцно спитьсья. Не можу сказати, щоб це мені дало велику приємність, але... Колись серйозним тоном, „раз назавше“, я звелів своєму Семенові, щоби він не смів казати „доктора немає дома“, коли цей доктор дома,—і от тепер мушу покутувати за той сентиментальний наказ, а відкликувати мені його стидно. А коли сказати правду, то й видано було того наказу не з яких благородних почувань, а з почуття огидливости. Так, так!.. Мені гидко було наслідувати колеґ, що своїм Семенам велять говорити— „доктор тільки-тільки що виїхав до хорого“, або читають цілі лекції на предмет розпізнання „в яких випадках будити, а в яких ні“. І все те ради того, щоб трохи поніжити свою „пані стару“, щоб не підняти її трохи вчасніше та не натягати штанів на її повний „лік“.

Ні, це таки справді гидота, й тому мій наказ Семенові нехай застається. Віднесемо це до рубрики „невигід професії“ та на тім і заспокоїмося. Зате ж нам, лікарям, частіше, ніж кому іншому, трапляються нагоди внести спокій в людську душу, реально допомогти. Це вже „вигоди професії“ й ради них, право, варто пожертвувати своєю приємністю. Ну, а як трапиться, що мене закличуть із примхи, без потреби— що ж... кажу в таких випадках собі грубо заплатити

та й вже. А що на такі примхи дозволяють собі лише багаті люди, то я тим нікого не кривджу, і обом сторонам воно виходить на користь: мені тим, що я маю добру заплату, а необережним пацієнтам тим, що вони стають обережнішими й не викликають другий раз лікаря ради капризу. Словом, Семен точно виконував мій наказ і безжалісно будив мене ніч-північ, хоч іноді, каюся, хотілося, аби він не був таким ретельним.

Так було й тепер. Вчора у мене було багато роботи, я вернувся додому пізно, був утомлений, заснув не одразу—і от маєш...

— Хто там?—питав я одвічним лікарським запитом—Од кого?..

Кожному лікареві здається, що його Семен відповість: „Карета від Його Найяснішої Величності короля Біармії“!..

Але, щиро чухаючися й позіхаючи немилосердно, Ричардо моє відповіло:

„А я знаю? Баба якась... чи жінщина... Носить їх нечиста сила по ночах“.

Ах, як хочеться в такі хвилини впасти на ліжко, натягнути ковдру на отой трикутничок між лопатками і солодко закрити очі. Але що ж... *poblesse oblige*, і кленучи всіх баб чи жінщин на світі, я почав одягатися.

Семен пішов. Я з цікавістю глянув на свій кабінет і... засміявся. Як ми розуміємо один одного! Та це ще не диво, але як вона, оця „*nature morte*“ уміє міняти настрої і, що ще дивніше — вміє показувати це! От хоч би оцей мій кабінет. Це ж прямо, шельма, а не кабінет! Ви подивитесь на нього вранці, коли сонце вдарило у вікно, місто шумить, життя пульсує вже повно — погляньте тоді на оцю пику, іменно пику оцього жартуна кабінета. Ну сміється, видимо сміється. Аж пирскає сміхом. Виставляє наперед розки-

дані речі, нелад і наче аж просить: „Умийте мене причепуріть мене“...

Приходить Семен із своїми атрибутами; сильно сопучи носом, починає мити, оправляти, підмітати — і гляньте ви потім на оцю пику, на оцей кабінет. Задоволений, причісаний, спокійний.

А вдень — печать серйозної діловитости. Все на місці, все саме просить під руки. А коли й починаєш чого шукати, то мало не від кожної речі чуєш „та ось же, дурню! Куди поліз“. І кабінет напускає на себе солідність: крісло, книжки і усякі ковальські та коновальські причандали — все це якесь рухоме, мов напружене до роботи.

Увечері коло звичайної, не медичинської лампи під зеленим абажуром робиться так тихо, уютно. Кутки кабінету то один, то другий відходять до сну і, лягаючи в п'ятьму, говорять „добраніч... добраніч... лягай і ти... вже пізно... годі читати“... Чим далі, стає все тихше, тихше. Всі, навіть суєтливі речі, як оті пінцети, щіточки й інший дріб'язок, навіть вони присмиріли. Погляну на кабінет — а він уже зовсім спить. Тихенько дрімають усі предмети, навіть годинник спить і тільки з привички ото цокає та й то якось особливо, не по денному.

А оце вночі — так він зовсім чужий, — оцей кабінет. Сердитий якийсь, незадоволений... „чорти вас розмордували серед ночі“... І ховає усі потрібні речі в закутки, глушить усі звуки й усім підкреслює своє невдоволення, своє настирливе бажання вернутися знов до спокою. Як Семен. І вони обоє одверто показують те, що я ховаю перед ними й перед собою навіть. Але бридня!.. Я таки поставлю на своєму й будете ви обоє мене слухатися!..

От я й готов. Вихожу до передпокою.

На дерев'яному диванчику сидить закутана в теплу хустку бабія. Вона теж сердита й з тої ж самої

причини, що й ми троє, але вона вже цілком не соромиться й починає це показувати занадто ясно. На мій трафаретовий запит: „ну, що скажете доброго?.. схоплюється з дивана і суєтливо, з роздратованими нотками в голосі многословно починає мені щось доказувати. А що власне—не можу зрозуміти. Думки переганяють одна одну, фрази підставляють одна одній ногу (якщо бувають у фраз ноги), спотикаються, падають, знов підіймаються — а моя сонна увага не в стані стежити за всіма тими елюкубраціями, й я думаю зовсім про що інше. От думаю, чи далеко хорий живе, чи ми будемо йти чи їхати. Мадам торочить, що вона „від неї“ не має жадної користі, що тільки через своє добре серце вона її держить, а оце попленталася серед ночі по лікаря. І то сама, по власній охоті, бо „вона“ нічого не казала про лікаря.

— А я от сама... Друга б на моїм місці—та що й казати!.. Ні, плохо на світі жити у кого добре серце.

І вона ото все меле, меле, а я похитуюся з носків на каблуки, вложивши руки до кешень і думаю: „говори, голубочко, говори довше. А я буду отак стояти та похитуватися. Це теж вроді сну неначе... А потім тут тепло, а надворі бр... р... Я такий маненький, щупленький, а світ такий великий і порожній. І вулиці в нашій місті чортівсько-довгі“...

Але я прогнав цього еґоїста на саме дно мого пекла, а до світлого раю моєї мислі покликав лише найшляхетніші свої почування. З прибільшеною ласкою в голосі, навіть (ах ти, сукин син!..) привітно усміхаючись, я спитав:

— А хто ж власне хорий? Мамаша ваша?

-- Та яка мамаша? При чому тут мамаша? Я навіть вас не розумію... При чому тут надсмешки?..

— Вот іменно: при чому тут надсмешки? Я й не думав ні про які надсмешки, а просто чую — „вона, вона“, ну й думав, що то мамаша ваша.

— Мамаша... То вони мене мамашею звать, тому що я іменно їм єсть вроді как родная мать. Вот накажи мене бог, правда. Можете сами даже спитать. А моя маменька, царство їм небесне, вже восім літ, як померли. Недовго, сказать, і боліли...

Мене признаюся, почало це потроху дратувати (серед ночі людина легко приходить до стану роздратовання).

— Та хто ж нарешті хворий?

— Та вона ж, Тамара!..

— Це дочка ваша так називається.

Мадам аж порскнула зо сміху, і цей сміх розкрив мені все. Моментально я сопоставив усе, що нарізно пробігало через мої вуха, подивився уважно на „мамашу“—ну, ясно, тип бандурші. Сальне якесь обличчя, золоті серги в ухах, персні, браслетів аж два і... діловитість у рухах („в кожного своя спеціальность“...) Уявляю собі, як вона покрикує на своїх рабинь.

— Ей, дівчата, дівчата! Годі вам, годі! Роботать надо! работать...

І так мені якось бридко стало. Учився в університеті, дістав вищу освіту, проходив практику, за малим не поїхав за кордон—і от тебе будять серед ночі, зривають з постелі, відбирають законний твій спочинок, тягнуть—і куди? До якоїсь проститутки, що занадто багато „работала“ й оце їй щось трапилось. І я свої знання, свій інтелект мушу тратити на те, аби їй допомогти, щоб ото вона й далі могла „работать“.

І я вже зі злістю запитав:

— У чім же там річ? Може й лікаря нетреба?

— Як же нетреба? Треба. Вона, правда, мені нічого не казала, але я сама.

— Так чому ви не подождали до ранку? Ви ж мене збудили зі сну, розумієте? Розумієте ви це?

— Я очінь ізвіняюсь, ну мені сграшно стало... Вона каже, що вмре, і я сама бачу... А воно, знаєте, при нашій роботі покойник у домі...

— Так ви більше за репутацію свого заведенія боялись... Ну, а що ж з нею, з тою самою Тамарою чи як там вона у вас зветься. Мабуть Акуліна?

— Ні, господин доктор.. Вона справжня Тамара. І образована. Вона курсистка, була на курсах...

— На підготовчих до вашого заведенія?

— Тобто як?.. не понимаю... Ну, що вона була на курсах, так ето верно.

Починало бути цікавим. Я одягався під безперестанне дудіння мадами.

— Конешно я нерозпитувала, наше діло маленькое. Нам— аби дівиця була чистінькая, потому што я всякой дрянї не держу. У меня гость чистой, благородной, всьо равно как у симейном домі. У меня есть такіі гості, что он уже не можить, ну приїзжаїть просто провести врем'я з хорошенькими баришнями. Конфект їм привозить, на коленка посадить, ну а вони там його балують...

Я вже не слухав що вона молола. Мої думки були там, коло тієї „курсистки“. Невже справді? Невже дійсно людина була далеко впереді багатьох тисяч, далеко вище — і потім кинула все і впала так низько, що нижче вже нікуди? Як могло це статися? „Как дошла ты до жизни такой“?..

Я пріспішував кроки, аж бандурша запихкалася. Нараз мені прійшло в голову: „а як же оця мадама буде зі мною розплачуватися? Невже „натурою“? А дуже може статися. Це ж такі типи... І що я тоді вдію?

Серце якось забилося. Близькість женщины завжди хвилює. Мабуть, це хвилює тайна зародження нового життя.

Ось ми й прійшли. Мадам сується, хвилюється.

— Ви ж мені скажете в случаї чого, правда? Потому што самі помімаїте — ну кака я ж работа при покойнику?

Признаюся, що я ні до одного пацієнта не входив так стривожено, як в оцей „окремий кабінет“. І коли увійшов, моє схвилювання не зменшилося. Впливала вже сама „обстановка“.

Звичайно в таких кабінетах все тільки показне, основна лінія — показати! „Показати“ кружево прости́ні, „показати“ золото зеркальних рам і т. д., і т. д. Все тільки показати. Коли що й ховалося, то було тільки брудне, полама́не або старе.

А тут... як би вам сказати... Тут ніби й не бачив нічого також особливого, але чулося, що тут основна тенденція — сховати. Сховати щось цільне, щось чисте, не заплямлене. Сховати, щоб уберегти. Он визи́рає кінець книжки, але її прикрито якоюсь накривкою — накривка зсунулася й тому тільки видно книжку. Он шуфлядка стоїть, а в ній мабуть листи, чисті дівочі листи, а може й не самі дівочі, тільки в усякім разі чисті. І взагалі на всьому лежала невидима печать якоїсь чистоти, якоїсь порядности. Не було видно нічого крикливого, намазаного, підсушеного, залапаного, показного. І за виїмком деяких деталей, ознак „професії“, справді ця кімнатка нагадувала більше покоїк... ну, курсистки не курсистки, але в усякім разі не повії.

Я наблизився до ліжка. Мадам суєтливо, тоненьким голосочком запобігала.

— Ти не сердься, Тамарочко... Це не гость, це доктор, хоч може... хі-хі-хі... Вони б тебе зразу оживили. О!.. Доктори — вони майстера!.. Як установить шприц та зделаїть подкожное спрісківаніє, так зразу оживляїть, хі-хі-хі...

Хора лежала і ні один мускул лица її не двигнувся, слухаючи оту гидоту. А може й не чула? А може, чула

та це така звичайна річ, що смішно було й звертати увагу? Але мене коробило, й я попросив мамашу вийти.

— Што—ви думаєте, што вона будеть стісняться? На обсле́дуваніє? Хм... У нас каждой вечер тобі таке обсле́дуваніє зделають, што й сорочку порвуть. А впрочім, я й пойду, наше дело малінькоє. А ти, Тармарочка, будь повежлівей із гостем: може вони тебе й справді одразу вилічать, хі-хі-хі...

Мадам вийшла. Я присунув крісло й сів коло хорої, але звичайні лікарські питання якось не йшли мені з горла. Я чув, якось інстинктивно чув, що переді мною і людина незвичайна, й переживання її незвичайні й хоро́ба також.

Почати з того, що вона лежала одягнута. Світле якесь убрання, світлі туфельки на ногах і сама блондинка, білий гребінь у волоссі—все в ясных кольорах. І це було гарно. І лежала вона в гарній позі. І що ще було помітно—не тому, що чекала на мене чи на кого, а просто тому, це було привично, що мабуть і рухи її були гарні і, певне, голос. Ну, голос то я зараз почую.

— Так ми хорі. На що ж ми жалуємося?

Вона знов не ворухнулася й мускулом. Я чекав терпеливо. Нарешті вона вимовила крізь зуби, як ті, що терплять пекельні болі, але стуляють зуби, щоб того не показати.

— Пане докторе. Я вас не кликала й ви мені не потрібні.

Тут я, автоматично навіть, поклав руку на її чоло, але в цей рух мимоволі вложи́лася якась... як би це сказати, чисто братська якась ласка. Іменно братська. І хора відчувала, що це не „гость“ і навіть не лікар, лице офіційальне, а просто людина.

Цей рух проломив льоди між нами, і дівчина сказала мені свою передсмертну сповідь. Це було справді щось страшне.

Свого часу все наше місто було потрясене вбивством. Вбивство було дике, мерзенне, іменно чисто людське, бо ніяка звірина на таке нездібна. Вбивцю щось дуже скоро впіймали — це було заслугою поліції; суд присудив до кари смерти — це було заслугою суду; вбійника повісили — це було торжеством людської справедливості. Оце́ повішення відбулося недавно, кілька день тому. Словом — усе в порядку „в этом лучшем из миров“. Але газети, як оце я довідався з уст цієї пацієнтки, не сповістили суспільність про одну річ.

Тюремний лікар, — то був ще молодий чоловік (я ж і знаю його), готовив якусь роботу й йому потрібен був один досвід досить небезпечного характеру. Провести його на собі чи на кому зі своїх пацієнтів він не рішався, — і от надумав те зробити з отим засудженим (все одно ж помирати)...

Якось там увійшов у стосунки з адміністрацією і добівся дозволу (ми теж не проти науки... ми завжди готові допомогти). Тепер треба згоди засудженого.

Доктор прийшов до нього, діловито виклав йому своє пропозиція, закінчивши приблизно так:

— Вам все одно післязавтраго кінець. Болю не буде ніякого, за це я вам ручу і даю в тім лікарське слово. Мені це потрібно для досвіду, який може ошчасливити не тільки мене самого, а й усе людство, отже ви можете прислужитися багатьом тисячам людей і цим змазати свою провину. Потомність буде згадувати вас і буде благословляти ваше ім'я, як людини, що не задумалася пожертвувати собою...

Засуджений, мабуть, перервав цю патетику сміхом.

— Годі, пане докторе, молоти дурниці. На якого чорта здалася мені ваша суспільність, потомність з її вдякою чи невдячністю? Можете ви мене уряту-

вати від смерти? Ні. Ну й ушивайтесь к... або й далі. Решта все єрунда.

Але доктор мав молоду упертість і провадив своє:

— Урятувати вас від смерти я не можу, як ви справедливо були ласкаві зауважити, але уприємнити вам ті години, що вам зосталося провести з нами, я можу— а це теж чогось варте. Уявіть собі ці три ночі й два дні. Не думаю, щоб ви спали їх спокійно. Вас буде гризти ввесь час думка, що от ви гинете— а це почуття не з приємних. Навіть з дуже неприємних. Ви попросту місця собі не будете знаходити. А я би міг вас того всього позбавити.

— Яким чином?

— Дуже просто. Я увійшов з адміністрацією в контакт, щоб мені було дозволено за вашу згоду зробити вам деякі приємності.

— А які саме?

— Звичайні людські— ми ж люди й особливого нічого вигадати не можемо. Ви дістанете багато смачних річей, гарного вина і...

— І?

— І жінчину. Красиву молоду жінчину. Хіба це нічого не варте?

Лице засудженого перекривилося.

— А ви, докторе, з молодих та ранній. Знаєте, чим таких людей, як я, підманювати. Згода. Ще сьогодні ви мені, от зараз, цю хвилину, пришлете вина, горілки, пива, закусок усяких і жінчину, жінчину найголовніше. І щоб іменно була молода й гарна. Ох-ти ёлкі палкі!.. Ух і залезем же на катлєтки!..

І він почав дико ухкати й сичати.

... і от цією жінчиною була я... Докторє!.. Ох, який жах!.. Я ж не знала куди мене ведуть і до кого: ми ж не вибираємо своїх клієнтів. І мене привели в тюрму, упхнули в камеру й замкнули. Тільки у віконечко заглядав хтось і хихотів...

— Докторе... Я похололола вся... Я вдарилася усім тілом у двері, я била руками, ногами, кричала, а він, отой мертвий, прискочив до мене, повалив і знущався наді мною так, як я ніколи і не думала і не уявляла і не чула й не могла людська мисль того вигадати... Він, мертвець!.. О, докторе, докторе!..

— Я ж гадала, що я для життя і для живих. Нехай я в бруді вся, в гидоті життєвій, але й вона для життя, для Великого Життя. Люди зіпхнули мене зі своїх стежок кудись униз, люди зробили з мене „відсоток“, як ото у них у статистиці: такий а такий відсоток женщин іде в проституцію. Я віддавала їм своє тіло, як звірям м'ясо на поживу дають—але в той же час була вищою них, бо вони, як тічка псів, гонені інстинктом, забували і приличність свою і честь, і дітей своїх і жінок, а я нічого не забувала, не тратила свідомости ніколи, ні на хвилину й повторяла собі: значить, так треба... Значить, так треба, щоб у житті ніс хтось і найтяжчий хрест. Нехай це буду й я. Але потім, там, на суді, я скажу Ісусові Христові: „не гордись!.. Твій хрест не був тяжчий від мого“... І це мене рятувало від смерти.

— І от... о докторе!.. Мене віддали мерцеві, викиненому з життя. Це ж убило весь змісл моєї жертви, й я побачила, що нема нічого—ні хреста, ні Христа, а єсть тільки щось, чому не існує ні назви ні імени. Як?! Образований, інтелігентний чоловік бере на дослід живу, подібну собі людину й усе це во ім'я науки, во ім'я блага людей—о-о-о!..

— І це мене убило, докторе, і я умру. І нічим ви мені не допоможете. Я холод смерти чула на собі, по мені лазив труп, використовуючи найменчий вигиб тіла. Після того жити неварто. Людей нема, є тільки потвори — для чого ж жити?

Даремне я вжив усієї своєї красномовности, даремне я доводив, доказував, радив—все це на неї не впливало,

бо... було нещире. Мені просто, як то кажуть, нічим було кривити. Що ж — факт залишився фактом. А що десь там в Індії є один благородний чоловік, то це діла не міняло. Так як склалися обставини для цієї бідної дівчини — так справді виходу не було. Воно й був, може, вихід. В казках на цей предмет царевичі завжди існували: попаде красавиця в пере-пльот, здавалось би вже й кінці у воді — а тут царевич і з'являється. Молодий, гарний і, само собою, багатий. І робить дуже просто: бере красавицю за руку й виводить із халепи прямо під вінець. Коли немає ізвозчиків поблизу, сідають на сірого вовка й катерять..

Так це ж у казках.

Воно, правда, якби й тут з'явився царевич не царевич, а просто „молодой человек приятной наружности“ й з матримоніальними ухилами й з невеликим бажанням заглянути у минуле — то, може, й тут діло наладилося б і без сірого вовка. Але — де ж таких молодих людей узяти? Не самому ж мені, нарешті, розиграти цю дурацьку ролю! Ні, красенько дякую. Воно, конешно, і хрест і Христос — це дуже поетично і даже трогательно, но к етому хресту можуть бути добавленія в виді язв на деяких частинах тіла і прочее. Ні, жаль мені вас, милая девица, очінь, ну согласітесь самі — коло кладовища живучи, всіх не оплачеш. А тому — аи гевоіг, коли не на цім, то в усякім разі на тім світі. Хоч я вашої адреси тамошньої й не знаю, але якось люди, що ото обіцяють не то що побачитись, а й розквитатись на тім світі — якось вони про адресу не пеклюються. Видима річ, що там буде якась комуна, де всякому всякого легко буде знайти.

Такі ідіотські гадки пересовувалися у мене в голові, поки не глянув я на це біле худе лице. А як глянув та як побачив, скільки там муки, справжньої,

живої, людської лютої муки — серце в мене перевернулося.

— Слухайте... я зараз піду до того тюремного доктора, він вяснить вам... Може, це все не так іще й трагічно. Може, тому є нормальне пояснення.

Смертельний жах відбився в її очах. Мов удруге побачила вона труп над собою.

— Докторе! Ради всього для вас святого — не робіть так! Докторе!..

— Алеж я нічого не зроблю проти вашої волі — не бійтеся. Я тільки хочу ужити всіх засобів, щоби вас zostавити при житті.

— Пощо?

— Мм... то інша справа, але...

— Ні, докторе, я вмираю.

— Алеж бо люди так не вмирають ні з того ні з сього. Хороби смертельної я в вас не бачу. Значить, ви хочете скінчити самогубством?

— Я нічого вам не скажу, але ви ж не будете сидіти коло мене вічно... А зрештою й сидіть — все одно я вмру на ваших очах.

— Ні, ви не вмрете. При мені зараз нічого немає, але я за двадцять хвилин вернуся з усім, що мені буде потрібне при всіх можливих випадках і тоді побачимо, чи зумієте ви вмерти на моїх очах. Все ж і ми дещо знаємо.

— Можете йти, можете й не йти — все одно я вмру.

— Я можу тільки думати, що ви вже проковтнули якусь отрую й сподіваєтеся, що вона вже діє й що ви вже на дорозі до смерті. Але ми й тут поборемося!

Я вибіг з кімнати, сильно одчинивши двері. Мадам підслухувала під дверима й дістала здоровенну гулю на лобі. Аж зарепетувала.

Я крикнув на бігу: „Я зараз прийду“, й побіг за інструментами. Ми ж не можемо без інструментів.

Узяти отак мертвого отрока за руку, сказати — „встань і ходи“ — і він піде. Це не в нашій компетенції.

Я забрав усе для викачування шлунку, дещо з хірургічних інструментів, дещо з медикаментів і побіг. Це було недалеко. Але коли я прибіг у „заведеніє“, бандурша стріла мене, як роз'ярена тигриця:

— Я ж вас просила, как порядошного человека, щоб ви міне сказали. А ви поступілі, как последняя сволоч, подлец, нігодяй! Вон із мого дому, сукин син, а то я тібе глаза повіцарапіваю!

Я взяв мадаму за ручку й злегенка здавив прийомом джіу-джітсу, а при цім додав.

— Якщо ви, мадам, не замовчите зараз же і то так, щоб ні пари з уст, то вам буде нехорошо. Понялі?— і трошки надавив.

Пані засичала, але замовкла і я більше не чув її голосу.

Я пішов до кімнати тої бувшої хорої. Там лежав уже труп. Правда ще теплий, але безнадійний. Дівчина понесла з собою тайну своєї смерти. Певно, при вскритті можна буде оприділити причину, але що з того?

Я вийшов хитаючись із заведенія. Мадама була, певно, дуже рада, що не довелося платити (вона й скандалить почала, видимо, тільки для того).

Я був схвильований. Мов стратив дуже близьку людину. Як би я не біг за отими дурацькими інструментами, а сидів би коло неї неодлучно, вона би не вмерла. Очевидно, вона мала якусь отрую, якої зажила підчас моєї відсутности, а сподівалася зажити навіть якби я був при ній невідлучно. Але ні, я не дав би.:

А може навіть тоді, коли я балакав із нею, може вже тоді вона була безнадійною? Оті зціплені зуби на початках нашої розмови—чи не свідчили про те, що у неї горіло всередині, що вона терпіла нелюдські

муки? Тоді якого ж напруження сили волі треба було, щоби балакати зі мною — і лежати спокійно, а не витися від пекельного болю! Взагалі зійшла зі світу якась цікава індивідуальність. Пішла мірятися хрестами із своїм Христом. Ах, як жаль!.. Як безконечно жаль! Коли згадаєш — скільки то банальних, ординарних, штампових, беззмістовних людей живе й благоденствує, а от така, видимо обдарована, думаюча істота — гине в розквіті літ, не розвивши всіх своїх здібностей... І навіщо, навіщо я кинув її? Навіщо я пішов за отими проклятими інструментами?

І чим більше я думав, тим жальчіше мені ставало. Якби я знав, що ціною якоїсь великої жертви можна вернути її до життя — я би не задумався тую жертву принести.

Я пробував гнати від себе і той жаль і ті думи. І чого я так розсентиментальничався? „Что мне она? Ни жена, ни любовница, и не родная мне дочь“... Звичайна собі повія, може трохи більше інтелігентна, але тепер трапляється й такий ґатунок. Вимоги підвищилися й ринок пристосовується.

Але скільки я не старався думати про щось інше, думка уперто верталася до тієї нещасливої дівчини. Треба буде хоч поховати її гарно. Завтра піду розпоряджуся. А отому тюремному колезі..

Властиво що я йому скажу? І справді — ну що я йому скажу? Що він негідник? Але в чому, де?.. Що він зробив негідного? Що працює над якоюсь роботою, якою мріє ніби ошчасливити світ? То всі ми свого часу носилися з тими мріями, тільки мочишки не стало, (це я чув одне прислів'я — „задерішка єсть, а мочишки нема“...) Що він для експерименту послуговувався людським матеріалом? Можливо, що то з суворо-ригористичного погляду й є річ гідна догани, але от я якось не можу його за те осудити. Може тому, що я сам лікар, не знаю, але мушу

признатися, що коли б мені трапився такий випадок, я, мабуть, зробив би так само. Робити так, як ото дехто з нашого брата — прививати завідомо здоровій людині якусь невилічиму хворобу „для блага науки“ — це й я осуджую й осудить усяка нормальна людина. Але за згодою об'єкта зробити декілька дослідів, які не причиняють мук, а особливо, маючи на увазі, що цей самий об'єкт все одно, що труп, над яким вівісекцію робити вже ж ніхто нам не забороняє — ні, я тут не бачу нічого неморального.

Так в чім же річ? В тім, що він, даючи тому „об'єктові“ усякі приємності, включив туди й жінчину? Так, це неморально, але постільки, поскільки існує проституція взагалі. Не він вигдав продажність (чи продаваємість? чи товарність? чи як?) жіночого тіла й не він перший зробив жінчину продажною. Його вина, значить, тільки в тім, що він був сином своєї епохи й не міг її опередити. Ну, а це все одно, що винуватити мене в тім, що я не взяв призу на останніх велосипедних перегонах.

І те ще сказати: всяка інша проститутка, в усякім разі 99%, нічого особливого в тім не побачила б. Заплатили їй, певно, добре — щож іще? Незвичність обстановки? Так це, пожалуй, пікантно, як що є можливість відчувати пікантність взагалі. Може цей самий об'єкт чи суб'єкт попався з садистичними ухилами? Так професія зводила мабуть не раз кожную з тих жриць із усякими добродіями. Інша, спеціалістка свого діла, сама ще піддавала б жару. Значить, все діло в тому, що той доктор випадково попав на неспеціалістку, на людину, що взялася не за своє діло, має підвищену чутливість там, де якраз професія вимагає найменшої. Це все одно, що взятися за прачешне ремесло, маючи екзему. Ні, вже як берешся за яку роботу, яка б вона не була, то знай і невігоди, що приносить професія. Як я йду на війну —

мушу мати на увазі, що мене можуть убити, і образатись тут нічого.

Я піймав себе на тім, що висловлюю (властиво я ж не висловлював, не користав зі слова. То як же? Видумую? Так це має інше значіння: Взагалі бідна людська мова)—словом, у мене в голові фабрикуються дикі думки. Треба отрястися з того. А ще краще—треба піти додому та поспробувати заснути. Правда, це не вдасться зразу, але може хоч трохи засну: переді мною день повний праці.

Я прийшов додому з тими своїми інструментами, поклав їх, а сам сів у крісло, щоб посидіти трохи з закритими очима. Це для мене найкращий спочивок.

І от коли я тільки що почав приводити до порядку свої нерви й думати про буденщину, як нараз почувся сильний дзвінок. Зразу щез увесь спокій, в душі піднялася злоба, злоба на увесь світ, у якому так багато неспокійних людей. Захотілось крикнути офіцерським покриком: „Жени в шию!..“ але стало соромно. Нехай буде, що буде. Трапляються ж нещасливі дні—чому ж би не бути й нещасливим ночам?

Являється мій Семен. Думає собі певно: чорт мене надав найнятися до доктора. Жив би собі у купця якого—разлюбезное дело...

— Хто там ще?—ліниво питаю я.

— Уп'ять баба якась. От розносила їх лиха година!

— Що ж вона каже?

— А що вона каже? Нічого не каже. Плаче та в одну душу „доктора“ просить. Щоб ув один сікунт.

Я здвигнув плечима, що мало означати—„пропала ніч“—і вийшов.

До мене буквально кинулася якась, видимо, інтелігентна, але дуже бідно одягнена жінщина.

— Докторе! Ради бога!..

Перестарілий якийсь заклик. Ні один лікар не їде до пацієнта „ради бога“, а більше „ради десятки“.

— Мій чоловік...—і від сліз не могла говорити. Спазми давили їй горло. Семен—і він чомусь вийшов— людина досвідчена в цих справах: не хапаючись, повагом наляв води й дав жінчині пити. Все це майже машинально. Потім глянув на мене. Це мало означати короткий запит: „спирт“? Я ледве помітно заперечуючи кивнув головою.

Жінчина потроху заспокоїлася, але говорити ледве могла.

— Мій чоловік... це напад божевілля чи що... говорить про смерть... п'ятеро дітей... рятуйте...

Жовчні слова вертілися у мене на язиці—мовляв, лікарі не рятують своїх пацієнтів від бідности і це ви, добродійко, помилилися адресою. Але я стримався. Жінка була така бита життям, що бити її ще й словами було б не по-людському.

— Будьте ласкаві, заспокойтеся й розкажіть мені, чим я можу вам допомогти.

— Я не знаю... Я не знаю, що з ним... Він взагалі нервовий, а тепер... я втратила голову... Ради бога, скоріше... Я залишила його самого, а він... хіба я знаю, що він може зробити?... Там же малі діти...

І ця думка, що вона залишила півбожевільну людину на одинці з малими дітьми—відбирала у неї найменшу дрібку спокою. Вона вся була порив. Якби могла—летіла б крізь стіни, стелю, щоб не тратити часу на відчиняння дверей.

— Так ви думаєте, що це... вища форма нервового розстрою?

— Я не знаю... я нічого не знаю...

— А об'явив якого фізичного захворювання нема? Ви не помічали?

— Ні... здається ні...

— Може, перестудився, кашляє?.. Може внутрішня яка хвороба?

— Я не знаю... я нічого не знаю... Здається, ні...

— Це я питаю для того аби знати — чи брати мені які інструменти чи ні...

— Я не знаю... здається, ні...

— На підставі того, що я чую від вас, мені теж здається, що ні. Отже я не беру інструментів. Але мушу вас попередити, що коли захворювання є психічного порядку — я навряд чи зможу що зробити. Це вже діло систематичного й довгого лікування.

— Я знаю... Але... словом — ради бога, скоріше!

Ми вийшли. Я ледве встигав іти за тою жінкою. Вона буквально летіла, видимо ще не задовольняючися тим темпом: воліла б у п'ять, у десять разів швидше. Ми буквально мчалися по вулицях, і як би нам зустрівся поліцейський, він би конче нас затримав, думаючи що ми тікаємо, поповнивши якийсь злочин.

От двір. Жінка влетіла в нього, пробігла по якихось скрипучих сходах, одчинила двері, оббиті задрипаною „клеїонкою“, і ми одразу опинилися в малій зі спертим повітрям кімнатці.

Ціла симфонія дитячих голосів прозвучала в однім слові — „Мама“! Інтенації були найріжнородніші, але найбільше чулося радості увільнення від крайнього перестрашу. Видимо, діти були чимось дуже налякані.

— Діти!.. Вітю...

Женщина з тривожною блискавичністю оглядала дітей і в ту ж саму хвилину чоловіка; видимо розривалася, хотіла бути усією увагою і там і там. І рада була, що вона, нарешті, тут, коло дітей, і неловко їй було, що чужа людина бачить таку неприкровенну бідність і вся суміш тих складних почувань хвилювала її, вилазила наверх, як подертий черевик, як болючий зуб.

На ліжку лежав хворий. Він був цілком одягнений і лежав у позі, мов би приліг на одну-однісіньку хвилинку, поки йому принесуть стакан води напиться.

— А-а!.. Доктор? Здрастуйте, здрастуйте, господин доктор. Тільки майте на увазі, що я вас не кликав, отже і платити не буду.

— Та ми вже якось... з вашою добродійкою столкуємося.

— Може ви з нею й ще відносно чогось столкуєтесь, я не знаю, але я лікарів не потрібую і, коли хочете, гордю вашим ремеслом.

— Чого ж то так? — питав я, сідаючи ближче, щоби пильніше придивитись.

— Бридка професія. Вриваєтесь у чужу хату, в чужу сім'ю, бачите всю, так би сказати, подноготную.

— Алеж ми не використовуємо того.

— Хто вас там знає... В усякім разі я не хотів би бути лікарем, як не хотів би й не хочу бути тим, що я єсть, хоч я й не лікар.

Це було ще не божевілля, але грань його, крайній ступінь нервового розстрою. Я тут був майже безсилий; хвороба потребувала клінічного лікування. І я вже хотів сказати це жінчині, як деякі нотки в голосі хорого зупинили мою увагу на собі.

— Я ненавиджу лікарів, але ще більше ненавиджу самого себе, оцю бідність, оцих дітей, оцю нужденну прокляту кімнату, оцю жінчину, що випила з мене всі соки — все я ненавиджу, і тому рішив закінчити.

Я здригнувся. Я почув ті самі нотки в тих самих словах, що чув їх годину тому. Там теж була змістом смерть — і смерть прийшла, я не міг устерегти.

Прийнявши найбільше недбайливий вигляд, я немов ліниво питав.

— А чому ж ви повні такою ненавистю? Це дивно. Такі малі й такі милі діти, дружина...

Хорий бистро піднявся на лікоть.

— Дружина? Не хто, як дружина, й жене мене в могилу. Ви знаєте, що все приходить у світ через жінчину, а тому, коли ви хочете чогось досягти, то можете це зробити тільки відмовившись від спільності з жінчиною. Чернець, коли хотів досягти свого бога, зрікався жінчини. Рицарський орден мислив себе тільки без жінчин. Навіть цирковий борець, аби мати до розпорядимости всі свої сили, мусить зрікатися жінчини або на все, або принаймні на дуже довгі періоди. І так в усьому. Коли ваш мозок працює над великим твором—вам не в голові жінчини; і навпаки: коли ваша голова повна гадками про жінчину — вам не утворити нічого великого, це аксіома. І от я вмираю, не створивши нічого великого, власне тому, що я все мав коло себе оцю-о, бачите? оцю прокляту жінчину.

Я поглянув на ту „прокляту жінчину“. Вона стояла в кутку скорбною тихою постаттю й видно було, як вона вся дрібно-дрібно тремтить.

— От!.. Бачите її?.. Бачите? От вона стоїть і плаче... А хто винен у тому, що я не создав нічого великого? Вона! Хто винен у тому, що я оце гину й залишаю п'ятеро дрібних дітей на голодну смерть? Вона! Не будь її коло мене — я був би творець. Моє ім'я греміло б з краю вселенної до другого краю її. Я дав би людям... хіба я знаю, що я дав би людям?

А вона витравила з моєї голови навіть самі думки про велике! Не будь її — не було б оцієї галастри, оцих п'яťох нещасливих будучих люмпен-пролетарів, кандидатів на больничні ліжка й тюремні камери.

— Ну, це ви лайте вже природний інстинкт розмноження, заложений в кожний живий організм...

— Ідіть ви к чорту з вашим інстинктом розмноження! Якби не було жінчини, не було б і інстинкту. А хоч би й був він, то я зумів би його подужати. А то як прикотиться вона до боку, як притулиться, як загляне масними очима в очі, прилащиться — ну,

людина ж не камінь. Я, було, кажу їй: „Бійся бога, жінко! Та дивись скільки їх у нас! Що ж ми будемо робити?“... А вона, знаєте, таким шепотком гарячим: „Та якось воно буде. А може й нічого не буде...“ А через дев'ять місяців появляється нова дитина, нова обуза, новий тягар на шию.

Мені ніяково було дивитися на ту бідну жінчину, але я чув, як вона вся попеліє від сорому. А хорий, нервуючися все більше й більше, казав далі.

— За півгодини мене не буде на світі, й мені тоді нетреба буде ні жінчини ні докторів-собакорізів. Буду лежати голий, синій на столі, а ви будете мене краяти та заглядати туди, куди я сам не міг за життя. Що ж — заглядайте... чорт з вами! Шукайте! Може знайдете діамант проковтнений. Або душу! Наплювать. От тільки оці п'ятеро... Вони ж підуть по вулицях... Вони ж шукатимуть їжі в помийних ямах і битимуться одно з одним за собачу кістку.

Жінчина не витримала й заридала. Найменше з дітей і собі заплакало, а решта, вкрай стомлені безперестанним страхом, вже не могли й плакати.

Хорий скочив і сів. І грозив кістлявим кулаком.

— Плачеш, проклята? Стрива-ай! Іще не так заплачеш, як припече тебе горе й нужда, а я теж. Бо я не кину тебе, ні!.. Я вовкулакою буду приходити до тебе щоночі, вишкирятиму зелені зуби й гризтиму по шматочку, по дріб'язочку! Я привидом стоятиму над твоєю постелею й душитиму тебе кошмарами. Щоб знала! Щоб знала, будь ти трижди проклята!

— Вітю! — переповненим болем голосом закричала жінчина, простягаючи руки. Діти одні заплакали, другі завили від страху. Я скочив і що було сили штовхнув хорого на ліжку. Він упав на спину аж клацнув зубами, але я помилився, думаючи, що ця зовнішня встряска перерве нитку хорих його мірку-

вань. Ні. Він навіть не помітив, що тепер лежить, а перед тим сидів.

— Сто, тисяча, десять тисяч приходять людей, великих проповідників, філософів, учителів життя, які говорять, пишуть, проповідують, що жінчина — посуд дияволів, що від неї все зло на світі, — а вона все тут і ніколи, здається, не щезне. Мабуть вічно будуть аматори соблазняти модистончиків у номерах, мабуть вічно будуть продаватися етуалі, вічно будуть старенькі багачі женитися на молоденьких сирітках. І хочеться сказати тоді усім отим учителям життя — плюньте!.. А коли подивишся, що всі ці філософи приходять до своєї філософії в поважнім віці, коли вони вже фізично не можуть мати жінчини, то хочеться хіхікнути й сказати — „завидуєш, дядю... Охоче проміняв би усю свою філософію за можливість отак по дон-жуанському тішитися тим посудом диявольським...“ А він мені: „Неправда! Я людина ідеї! Я проповідую свою ідею, бо кожна ідея хоче бути проповіданою. І тільки! І задніх думок у мене нема!“ — А я йому: — „І паки брехня! Ти пустельник, правда, і плоть свою умучив і притоптав — а согрішиш. От їй богу согрішиш!.. От нехай так складуться обставини, щоб блиснула перед тобою порядна жіноча литка — согрішиш, ха-ха!..“

Починалося щось таке, що при дітях набирало ще особливого значіння. Потрібна ізоляція. Я підійшов до бідної змученої жінчини.

— Ви розумієте, що його тут зоставити неможна?

Вона кивнула головою, а сльози струхнулися на одежу.

— Було би добре, якби ви пішли й за моїми вказівками переговорили із психіатричною лікарнею.

Вона відмовно похитала головою.

— Я нікуди не піду від дітей, — ледве дочув я шепіт.

— То підіть хоч приведіть візника. Ви розумісте — я боюся...— вчасно я вкусив язик. Я хотів їй сказати, що боюся залишити хорого, що у мене сьогодні вже був випадок, коли я залишив хору на кілька хвилин, а вернувши застав уже трупа. Цей хорий теж говорить про смерть — і я боюся, що він спричинить її собі в мою відсутність. Все це я хотів сказати їй, але встиг утриматися. А потім подумав: то ж говорила людина будьщобудь не божевільна, яка мала передвзяту мету, а це ж, може, сказано так, під впливом певного моменту. Зрештою — тут же зостанеться жінка, вона не допустить.

— Так я піду сам. Але прошу вас дивитися, щоб хорий сам собі чого не зробив... Може він намагатиметься проковтнути щонебудь, так ви запобіжить, не давайте...

Але це була сама рана, роз'ятрена рана, а не жінщина. Вона вже втратила можливість навіть реагувати на щобудь. Її б можна було зараз пекти залізом, а вона, може б, й не почула того.

Я бистро вийшов із хати. Зідхнув свобідно на вільному повітрі. Яка безодня горя!

Машиналино йшов темними порожніми вулицями. Сподіватися знайти візника було даремною надією. А потім — ну добре, я приїду з візником. А що як хорий забунтує, не захоче виходити? Хіба стане у мене сили запровадити його до екіпажу? Правда візник pomoже. Як захоче... А як не захоче? Або буде старий, немічний. Або, зрештою, і вдвох ми не справимося — це ж буває. Що тоді? Ні, треба обставити як слід.

І я зайшов додому, збудив свого злощасного Семена й послав його з листом до психіатричної лікарні, щоб зараз же вислали карету й людей, а сам побіг, іменно побіг назад до тої нещасної сім'ї.

Чим далі я біг, тим більший неспокій мене тривожив, і я прискорював, прискорював свій біг. Захе-

кався порядно, коли підбігав до того двору, що аж мусів стати й перевести дух.

Увійшов у двір, підійшов до помешкання і... серце в мені впало; двері були одчинені навстіж. Можна було й не йти...

Знявши шапку, я увійшов до кімнати й побачив там сім непорушних тіл. Одне — то був труп, що лежав. А решта — то були півтрупи, що застигли в тих позах, в яких застало їх це. Ніхто не плакав, не голосив, але й не ворухився. Бездонне горе придавило їх.

Я підійшов до трупа, помацав — така ж картина, що й годину тому. Ще теплий.

Але як? Чим?

Питатися жінки чи пив він що чи ковтав — це було все одно, що питатися стіни. Та зрештою хоч би й пив, то де взяти такої отруї, яка звела би зі світу за кілька хвилин? Ні, це щось незрозуміле для мене. Анатомування покаже... Але два однакових випадки в одну ніч — це переходить моє поняття. Заповіли собі смерть — і вмерли. Може тут діло і не в отруті зовсім, а в якімось психічним акті? Звеліли самі собі вмерти. Хіба це неможливо? А коли це можливо, то треба вважати за можливе й приказання самому собі ожити. Стою на порозі пізнання якоїсь тайни. Завтра, завтра, в анатомічному театрі.

БІЛЯ ВІКНА

Етюд

I

Він уступив у свою кімнату, і тихий усміх освітив блідувате з прозорчистою шкірою обличчя, рівне, чисте й високе чоло; просвічувалися на висках жилки. Це був Сергій Гельферіх, син не дуже заможної пари дідичів, що мали маєток недалеко від губерніального міста Р.

Батько й мати Сергія були люди не дуже освічені, жили як живеться, не роздумуючи багато, чому одна любить чистоту, а другий не звертає на неї ніякої уваги; одна кохається в музиці, а другий каже, що у нього, як він слухає музику, у вусі завжди наче починає вити собака; один трохи не спить із телятами, лошатами, ягнятами, а друга боїться навіть пройти мимо корови. Ні в чому не зіходились вони. Поїдуть куди на конях—ото й дивись, що Марія Степанівна приїде уся в сльозах: вона жахається, як тільки кінь трусне трохи швидше; а Михаїл Артёмович не витримує, коли коні йдуть шагом—його марудить від тихої ходи.

Поки хлопець був малим він не бачив того, хоч батько й мати не стіснялися й при дитині виказувати одно одному деталі свого сірого життя. Сидять, наприклад, за чаєм. Михаїл Артёмович, як завжди, заверне скатертину біля свого краю, „щоб можна

було по-свинському їсти", як він каже. Марію Степанівну це дратує й вона розривається, як граната, осипаючи Михаїла Артьомовича цілим градом доказів його невмілості, недбалості.

— І вічно ти, вічно із своїми... дурними примхами, — скипає вона. — І люди приїдуть, ти теж так будеш?

— А що ж? — скептично одмовляє Михаїл Артьомович. — Що ж тут такого?

— Тобі завжди нічого. Тим то тебе й наймити так поважають.

— Дурна ти була, дурна й зісталася, — трохи сердиться Михаїл Артьомович, бо це його половина зачепила найчужшу струну: він хоч і поводився просто і багато дозволяв челяді, не роблючи себе недосяжно високим паном, але не любив, дуже не любив, як йому виставляли перед очі фаміліярність слуг.

— Сам ти дурень, от що! — відпалює Марія Степановна і штурляє чашку рукою. — Посоромився б: он дитина, челядь.

— Аджеж ти не соромишся чорт зна що верзти.

— З божевільним як балакать — краще перестати... Серьоженко, — ласкаво-ласкаво звертається вона до сина. — Ще дати чайку?

— Не хочу, — зідхаючи відповідає дитина, бо чує душею, що тут щось не так.

І хлопець якимось рано усамотнився. Прокинеться, було, серед темної ночі; нянька похропує біля ліжечка, в їдальні розмірно цокає годинник, чутно калатало нічного сторожа... Очі тонуть у темряві. Придивляється — а в ухах починає якимось чудно шуміти, а стеля немов довго-довго падає на нього й ніяк не впаде... У серці чогось починає холонуть... Холоне, холоне — і якимось просторо стане маленькому тільцеві під ковдрою... Але хропне дужче нянька, простукотить віз побіля вікон — і щось ніби впаде з дитинячої душі, глибоке зідхання підійме маненькі груди, і кра-

ска залле обличчя. Тоді думки за думками починають товпитися в голові. Хлопцеві пригадається, як дуже верескливо кричала сьогодні мати, коли побачила, як папа подержав за підборіддя наймичку; згадає, як у нього лящало в ухах від тих плаксивих нервових скриків, і тут же чомусь стане перед очима старий сліпець бандуриста, що жив біля їх дворища. Старий Гнат, як його звало усе село, вже не ходив нікуди, не прохав милостині, а жив так, у якогось свого родича, котрому віддав усе, що зміг назбирати за довге, темне життя. Цей сліпець ніколи не грав веселих, вважав за гріх. Граючи, завжди здіймав шапку, і по часту можна було бачити, як із сліпих очей котиться сльоза й висне на довгому вусі. От і сьогодні, Серьожа пішов у дідів „закуток“ (маненький горбик під вишнями за хатою), щоб полежати там, як бачить — з хати, потиху дивлячись старими ногами, виходить дід Гнат із бандурою. Хлопець хотів, було, не відізватись, але потім йому стало чогось соромно і він промовив: „Здрастуйте, дідусю“.

— Це ти, паничу?

— Я, я, дідусю.

— А!.. Ну, здрастуй, здрастуй, — сказав дід і сів на горбку. Але от він підняв уверх незрячі очі й немов застиг у цій позі. Маленький Гельферіх знав цей звичай дідів — продумувати те, що співатиме, — і мовчав, дожидаючи. Тихо-тихо старечим голосом почав дід:

Ісусе мой,
Прелюбезной,
Серцю сла...
Серцю сладости.
А єдиномоя
Од скорбі
Утіха мо...
Моєй радости.

Ірци душі
Моєї і твоєї
О, спасе...
О, спасенія,
Очищенія
І од гріхов
Моїх у рай
В рай селенія...

Не дуже розумів сам дід Гнат що він співав, але ця незрозуміла псальма його душі казала багато; а ще більше, ніж самого співака, торкала нехитра мелодія малого дідича, що лежав і глухо плакав у траву, щоб дідусь не почув і не перестав грати. А дідусь, скінчивши одну псальму, починав другу: він не випустить тепер бандури з рук аж доти, доки Оляна, жінка його родича, не відніме її, докликаючись діда вечеряти.

Отця-мать не почитал,
А все старался роздражать
О, горе
Мні великоє.

Огонь, смолу жарко п'ю
Серед каміню стою
О, горе
Мні великоє.

А хлопець все плаче, плаче, і глибоко западають у душу звуки народньої пісні.

Дитинство скінчилося, нічого не давши молодому Гельферіхові, окрім нахилу до всяких гатунків простудних хвороб, високої, не по літах, стрункої постаті й тьми нерозгаданих загадок і питань. Роки пансіонного мешкання в гімназії, перебування більше з самим собою, безпорядне читання великого числа самих ріжнородних книжок, часописів, статей — усе це дуже рано поклато смугу на блідий, рівний лоб гімназиста. Він не був першим з учнів, хоч був дуже здібний; а в учителя „русского языка“ він завжди мав не більш, як три, хоч знав предмет, можна було з певністю сказати, краще багатьох, а його „письменні“ були найкращими в класі. Гельферіх, або краще сказати, „учитель русского языка г-н Фарафонов“ ворогував зі своїм учнем. Вийшло це ось із чого.

Було задано додому роботу на тему: „Великі люди“. Звісна річ, кожний з учнів написав твір за виробленим трафаретом, як і тисячі їх кожен рік пишуть:

насамперед розповідав, кого взагалі треба узнавати великим чоловіком, далі йшли приклади, причім, звичайно, виводилися Петро Великий, Олександр Македонський, Пушкін, Колюмб і т. ін. Перший учень, поляк Кержановський, умістив навіть, як протилежність, Герострата, ввічливенько обізвавши його, „божевільним дурнем“.

Гельферіх подав цілком оригінальну роботу. Це був перший письменний і навіть взагалі перший вираз найтаємніших думок юнацьких, рожевих, щасливих бажань; це був перший прояв сили, котру хочеться віддати кудись, кудинебудь витратити, тільки з умовою, щоби вона пішла на користь людям. Гельферіх писав, що, на його думку, найвеличніші люди, це ті, що улекшили чоловікові фізичну працю, що дали йому спромогу виправити зігнуту спину, підняти вгору очі й вільно зідхнути грудьми. „Якби хто міг знати, — писав гімназист, — що то за невимовно важке почуття, коли ніє поперек, ноги підгинаються під вагою власного тіла, руки не підіймаються навіть хреста зложити. А як до того душа ще болить! Як, окрім усього того, гнітить думка, що ця праця, цей важкий нелюдський труд не спасає дітей зимою від протягу в хаті, від дифтеритів, тифів і... смерті. Це щось пекельне! Це надто, над сили людські. Правда?..“

При кінці Гельферіх написав: „Я не можу назвати імен великих людей, що зрозуміли все це; я не можу дати прикладів до твору, бо гімназіяльне моє життя стискає і меле мене, не даючи розвитку й забороняючи самому розвинутиись. Але все ж я гадаю, що мені вдасться дістати якунебудь відповідну книжку, прочитати її й дати потім, коли треба буде, кілька прикладів. Такі книжки є...“

Це було вже надто для д. Фарафонова. Так писати, так нищити утворений самим д. Фарафоновим плян до творів! Два, два не інакше!..

І от із цього почалася ворожнеча. На лекції через кожну хвилину чути: „Гельферіх, слухайте уважніше! Гельферіх, сидіть рівніше! Гельферіх, не балакайте з товаришем! Гельферіх, дивіться у книжку!“ і т. д. і т. д. То д. Фарафонову здається, що Гельферіх нахабно здвигнув плечима — і учитель летить до директора; то змушує стояти по цілих годинах, щонебудь списувати непотрібне. Раз таки Гельферіх не витримав. Приніс д. Фарафонов диктат і, вказуючи на помилки, показав, між іншим, і Гельферіхові на помилку в „Ъ“. Гельферіх подивився й сказав, що помилки тут нема, що це він так „Ъ“ пише. Але д. Фарафонов не хотів нічого слухати і поставив за працю два. Дуже образило це Гельферіха; він не стерпів і сказав:

— Я мушу дати цей диктат директорові — хай хоч він подивиться, що помилки тут ніякої не було.

Ого!.. Треба було бачити, що сталося з д. Фарафоновим. Запінівшись і почорнівши, кричав він:

— Га?.. Ви думаєте, що це вам допоможе? Ви думаете, що мені, як якомунебудь шевчикові, дадуть десять карбованців та й скажуть: на тобі, братіку, та тікай на всі чотири вітри? Помиляєтеся!.. Наш високоповажаний директор уміє цінити добрих педагогів... І не якомунебудь мужикові підірвати мою репутацію... — і вийшов з класу, не скінчивши й лекції...

Гельферіха оступили учні.

— Дурень ти, — каже один. — Я йому за мужика таке загнув би, що він знав би...

— Сам він мужик.

— Братця! Давайте йому щонебудь устругнемо!

— Листа йому послати! Листа! А в листі написати, що він дурень.

Гельферіх не чув гомону своїх товаришів. Він сидів, схиливши голову на руки; його свердлила думка: „А де ж правда? Де ж правда?“... Від внутрішнього

болю здавлював голову долонями, а сльози просилися на очі.

Потім йому захотілося нараз навчити цій правді своїх товаришів, усіх людей, увесь світ!.. І він, піднявши голову, захльобуючися почав говорити:

— Братіки!.. Братіки!.. Шукайте правди!.. Тільки її одної... Не пецьтеся об утрей... ни на сыны человеческія... яко тать...—і впав ридаючи на долівку.

Усі стихли, немов зацікавилися на кілька хвилин. Потім почулися голоси: „Що з ним?.. Що з ним“?..

— Води! Несіть швидше води..

Кілька хлопців кинулися по воду, але у дверях вони зіткнулися з д. Фарафоновим, котрий, прохолодившись й перелютившись, увіходив похмурий до кляси.

— Куди це?—спитав він.

— По воду... Гельферіхові погано...

Фарафонов подивився на зомлілого гімназиста і крикнув:

— Марш назад! Очумається!—і знов почав перерваний виклад.

Взагалі невесело було Гельферіхові в гімназії. Єдиною його втіхою була скрипка. Він учився грати в одного з гімназіяльних надзирателів, на прізвище „Аршин“. Дуже мало доводилось грати у будень, бо начальство пансіона не дозволяло, та все ж Гельферіх робив великі успіхи. Він ніколи не чув нічиєї гри, окрім свого вчителя, але природа сама вложила в нього стільки почуття, „душі“, як кажуть музиканти, що його не лякало зовсім фразування найтрудніших п'єс. Було, устане вночі, якийнебудь мотив йому пригадається—вийме скрипку з футералу і почне грати *con sordino*... І такими милими йому здаються ті звуки, що він плаче над яким небудь нехитрим мотивом, піснею.

Але „все йде, все минає“... Минуло і гімназіяльне життя Гельферіхове. По матурі йому дали срібний

медаль, товариші чуло стискали руки на розставанні, він плакав, бо жаль йому було кидати своїх товаришів, учителів, сторожів при гімназії, ці темні коридори, пописані стіни й гомін учнів...

Він поїхав додому, але матура — та й не одна матура — так підорвала йому здоров'я, що він ще в вагоні занедужав і сливе нетямним привезли його до хати.

Півтора місяці він вилежав, бредив матурою, іспитами. То нараз скрикував: „Геть!.. Гетьте!.. Розкидайте вашу будову й збудуйте нову, бо ця на неправді заснована! На неправді заснована!..“ Потім тихо питав: „А ви чули, як плаче скрипка? Боже, як вона плаче... Тільки ви не чули“...

Коли встав з ліжка, виглядав дуже мізерно. Та не тільки виглядав, а й дійсно був таким.

Першим його виходом була візита до старого бандуриста Гната, але тут тільки він дізнався, що старий дід давненько вже як помер. Гельферіх узяв скрипку й пішов на кладовище; там він найшов могилу свого „дідуся“ і сів на неї, схиливши голову до хреста...

— Чому нема ніяких зносин з „тим світом“? Може, було би краще, коли б ми дійсно знали, що нас жде. А „вони“ знають...

І безмірно вищими здавались йому тепер ті, що лежали отут, під цими похнюпленими хрестами, під цими порослими травою могилами.

— Вони вже збулись тіла, і тіло їх тепер — дух. Вони вже кинули персть землі й носяться десь у просторонях. Навіщо їм повітря, коли вони безтілесні? Нащо їм час, коли вони вічні? Нащо їм наші п'ять органів, коли вони знають вищі почуття? Вони не вухом, а всією своєю просвітчастою істотою слухають небесну музику і... скрипіння райських воріт... І... і... і вони не мають вуха, бо вся істота їх — вухо... во-

ни не мають потреби строїти скрипку за камертоном, бо... у них порвані земні струни... а скрипка розбита...

Він сам піймав себе на якимось безладді думки. Раптом схопився, витяг скрипку з футералу і, нервово дрижучи, повів смиком по струнах. М'який стогін-звук пронісся над кладовищем... другий — і чудова мелодія залунала над височенними тополями, понеслась понад порослими мохом могилами, полетіла в поле і далі-далі у степ. Колихнувся ранок під могутнім впливом людського генія, колихнувся і—завмер, прислухаючись до кожного чарівного звуку, що вилітав з кладовища, з могил. Притих степ, перестав коливати усім обширом своїм, замовкли тополі, перервали свою нескінченну бесіду листочки, і далека степова могила принишкла, відчуваючи в тій розкішній мелодії свою давнину, своє зародження...

А Гельферіх усе грав. Сцілющим бальзамом лилась музика на його хвору душу, у висках перестало боліти, неначе аж нерви заспокоїлись, затихли. Йому захотілося плакати, сльози наповнили очі, рука почала тремтіти, але вцю мить він побачив дідуся, сторожа при кладовищі, котрий, вилискуючи на сонці сивиною свого колись буйного волосся, потиху плентався поміж могилками в напрямі до Гельферіха.

Сергій перестав грати й дивився на знайомого дідуся, немов не пізнавав його.

— Здрастуйте, паничу.

Гельферіх мовчав і якимось здивовано глядів по могилках. Нараз він згадав, що треба ж відповісти й спішно промовив:

— Здрастуйте, здрастуйте, дідусю.

— Пограти прийшли?— сказав сторож, сідаючи на могилку.— На чию ж це ви? А— на Гнатову! Добре, добре...

Гельферіх нічого не сказав, а дідок, усе промовляючи: „добре, добре“, хитав сивою головою.

— А у свого дядька були?

— У якого дядька?

— А у Миколая Артьомовича, царство їм небесне. Великого ума був чоловік, великого ума... Та не дав тільки господь пожити, не подержав на світі. Самому такі потрібні...

Гельферіх наморщив лоба, згадуючи що він знає про цього дядька. Чув ще дитиною про нього, знав, що батько чомусь його не любив і не хотів про нього навіть згадувати. Чув іще, що ніби той дядько помер якось незвичайно... Тепер це все чомусь зацікавило Сергія і він постановив, прийшовши додому, розпитати матір. Поклав скрипку до футералу, попрощався з дідом і скорою ходою пішов додому. Чомусь йому захотілося яко-мога швидше, зараз же дізнатися про свого дядька що то була за людина.

Матір він застав дома вельми розсердженою; вона лаяла свою куховарку за те, що не мис глечиків на молоко. Докірливі слова так і сипалися з уст розгніваної господині: пані Гельферіхова напружувала всю міць свого розуму; щоби вишукати найдощкульніше слово, прикласти яку образливішу характеристику. Але ніщо, як було видко, не могло порушити величного Олениного стоїцизму, з яким вона вислухувала лайку своєї пані, перемиваючи ті ж таки самі глечики, за котрі господиня й наймичка розбили знов таки глечика.

Гельферіх викликав матір із куховарні. Марія Степановна довго не могла заспокоїтись і все нагадувала ще якийнебудь приклад поганої вдачі Оленої.

— Мамо! Годі! Я хотів у вас спитати, хотів попрохати... розповісти мені про дядю.

— Про якого там дядю?

— А про того, що похований на кладовищі.

— Он ба, з якою дурницею... Ніколи мені з тобою тут патякати,—сказала Марія Степановна і хотіла йти знов на кухню.

— Та ну бо, мамо, розкажіть. Ну що вам таке?..

— Та геть ти... Хай другим разом.

— Чого там другим разом. Ну, що вам варт?

— Так ото ж і дядько твій був такий же дурний, як і батько.

Гельферіх перемовчав, бо знав, що скажи він зараз щонебудь, то й до вечора не добився б товку за дядька. Марія Степановна помовчавши сказала:

— Що ж тобі про нього розказувати?

— Та все, все... З самого початку.

— Бач—із самого початку. Та хіба я була у нього на хрестинах? І я знаю тільки те, що мені розказували. Знаю, що він у гімназії ще заговорювався.

— Як це „заговорювався“?—спитав Гельферіх, і щось холодне-холодне проповзло у нього по грудях та там і зосталось.

— Та так, як і всі такі заговорюються. Почне, почне щонебудь одно, а зверне зовсім на інше... А літом, як приїде додому, на село, то по цілих днях, як мені розказував твій батько, бігає, було, по лісах, по полях, по ярах. Ну яке з такого могло вийти пуття? Так і сталося. З гімназії його попрохав директор узяти, як хорого. Ну, батько й мати були люди прості, думали, що дома то й так виходиться. А він от і не виходився, затоскував. А потім їздити, бач, захотілося йому по всяких країнах, так батько-мати вже повинні були дати йому грошей, паспорт та й їдь куди хоч. Так він ото й тинявся там, поки батько й мати померли. А потім приїхав сюди, взяв свою частку; з братом завжди сперечався, обзивав його і кулаком і мироїдом, а потім на тому скінчив, що назначив усім мужикам своїм такий оброк, що сором і сказати, та й подався знов кудись, не ска-

завши навіть старості, куди той оброк висилати. Староста тут поживився добре, добре поживився.

— І кілька років не було про нього чутно нічого. Аж ось дивимось раз — ми вже тоді побралися — привозять з городу листа. Від кого ж би воно, думаємо? Розгорнули, почали читати... Господи, боже мій!.. І чого там тільки не було!.. Я, каже, цар, я бог. Я, каже, зроблю усім щастя, бо сльози печуть гірше вогню. А далі, що у нього й батько, і прадід, і прапрадід були все царі; виписував, які вони битви вигравали, які суди у них були, які податки. А в кінці підписався: „Государ, Цар і патріярх усієї землі, і видимая, і невидимая“ — і Марія Степановна зайшлася реготом.

— Ох, боже-ж мій!.. Що ми попореготалися тоді. Просто кишки порвали. Ну, а трошки згодом прийшла телеграма, що він помер, царст... Що він помер негарною смертю: кинувся вниз головою з третього чи четвертого поверху. Кажуть, що книжок, книжок було у нього в кімнаті, так хто й зна скільки. І на столі лежала розгорнена книжка; та як прочитали ту книжку, то й побачили, що там як раз писано про те, як один такий же дурень теж кинувся сторч головою.

Марія Степановна задумалася.

— І навіщо такі книжки дозволяють писати?.. От якби він не прочитав тієї книжки, то може б іще жив на світі, а то...

Щось гупнуло у куховарні об землю і розлетілося, мабуть на тисячу-тисяч черепків.

— А сто бісів твоїй матері у печінки! — почулося гнівне бажання Олени, а Марія Степановна навіть з лица зблідла.

— Знов! Знов! — казала вона, не при собі наче і, крикнувши несамовито: „Ах ти ж анахтема проклята“, прожогом кинулась до куховарні.

Молодий Гельферіх пішов у сад. „Правду казав дядько, що сльози печуть гірше вогню... Отже треба піклуватись, щоби охолодити ці сльози. А у золотих щурів кращий голос, ніж у оперових артисток... А у мене не вивчений ще етюд *A moll*“...

* * *

Раз якось приїхав до Гельферіхів у гості один дідич, сусіда. Він був музикант або, краще сказати, мав себе за такого; бо передплачував один музичний часопис, ходив на концерти, що давались у місті, триндикав трошки на гитарі, свистів на флейті й мав багато всіляких нот. Почувши, що молодий Гельферіх грає на скрипці, забажав притьмом познайомитись.

— Часто ви буваєте в опері? — спитав гість якось у розмові.

— Зовсім не буваю.

— Як?.. Ви?.. Такий музикант і не буваєте в опері?.. Чому?..

— Та тому, що не розумію її,—якось із жалем промовив Гельферіх.—Не розумію її всю, так наприклад, як я розумію якийнебудь літературний твір. Ну, от це мене й відштовхує...

Гість посміхнувся.

— Це, знаєте, ви... той... дуже багато хочете. Хіба можливе таке розуміння? По своїй засаді—хіба можливе таке розуміння? По своїй засаді хіба можливе?..

— А чому ж ні?..

— Та тому, що музика не має... не може мати в собі... удержати в собі стільки гадок, як літературний твір.

— Виходить, ви хочете сказати, що музикою не можна нічого виявити?

— Так, але... не зовсім так. Я розумію, що музикою можна виявити радість, тугу, від цього й музика матиме веселий чи там сумний кольорит.

— Та й тільки?..

— Та й тільки.

— Дивно. Ви кажете, що музика може виявити радість, горе. Чому ж не йти далі? Чому не сказати, що музика може виявити все, всяку гадку людську?

Дідич знов усміхнувся.

— Ну, дивіться! Та хіба ж можливо сказати на скрипці: „Я пішов на прохід і дістав собі нежить...“ Ну, ну... це просто абсурд!

— А на мій погляд можна.

— Так яка ж нота виявлятиме „не“, а яка „жить“?

— Я не знаю, але твердо вірю, що як би чоловік з початку свого існування замість роздільної мови виявляв свої почуття музикою, то напевне ми тепер музику розуміли б так, як розуміємо літературу, а в літературі були б як у лісі. Напевне так, бо не музика винна в тому, що ми не розуміємо її, а ми винні, що не розвинулись остільки, оскільки треба задля такого розуміння. І я тепер вірю, що можна утворити й філософію вуха, як існує...

Гельферіх не доказав і спішними кроками, белькочучи щось про себе, відійшов геть.

— Куди ж ви? — крикнув гість, але Гельферіх тільки відмахнувся рукою. Дідич постояв, постояв, подумав щось про неввічливість сучасних молодих людей і пішов до вітальні.

А Гельферіх спішно вийшов у сад. Бродячи там без шапки по зарослих доріжках, він усе розробляв ту гадку, що так раптово прийшла йому до голови— це про філософію вуха.

— Чому ж, чому не можна утворити її? Адже музика — таке ж поле задля розвитку думки, як і мова, і коли ми не вміємо користати з тих засобів для

виявлення своїх гадок, то лише через свою недбалість, тільки через те, що ми якось залишили цю методу. Але все ж ми вже були на справедливій дорозі: греки, навіть китайці грали на майданах свої закони... Виходить було ж, було вже!..— і Гельферіх радісно відіззався усією своєю істотою на цю гадку.

— А ми, людя дев'ятнадцятого віку, маючи себе за верх сотворення, упустили з рук такий спосіб, такий гарний спосіб!.. Це все одно, що викинути за вікно твір, де говориться про можливість добування нового горючого матеріалу, або про таємницю скорого і гарного рощіння лісу... Так, так... це все одно, все одно... Але й ми, навіть ми, короткозорі, що так багато про себе думаємо — навіть ми вже, здається, починаємо ворущитись. Скільки було сказано і писано про неможливість теорії музичного виразу, але таки знайшовся чоловік, знайшовся піонер цього діла — і утворив початок теорії. Чому ж не матиме і філософія вуха свого Люсі, свого ініціатора?

— Я буду ним! Я почну класти ту величну будову, на котру нащадки дивитимуться, як на чудо-чудес світу!.. Я почну перший виплітати ту пліть, що введе увесь світ на дорогу щастя!.. Я!.. Я невтомними трудами знайду те, що було сховане тисячі років, тисячі віків під тяжиною Гімалаяів, у страшеному проваллі на дні моря!.. Я знайду ту іскру, заронену богом на землю, котру темнота й усі чорні сили пригнобили, задушили, але не знівечили. Я знайду її і роздую в великий, страшений вогонь! Той вогонь спалахне серед землі й освітить собою усе, усі найтаємніші кутки й захоронки зла й неправди, засліпить очі нечистому духу землі і спалить його! Я сам!.. Сам!.. Мені нетреба співробітників, нетреба товаришів, бо у них, мабуть, нема того вогню в серці, який палає в мені. Вони уб'ють мене, нерозумінням уб'ють... Я сам... сам... я все сам...

Гельферіх побіг до своєї кімнати. Волосся розкуйовдилося й падало на очі; він змахом голови відкидав його, а сам усе біг, біг додому, до своєї кімнати, до книжок, до теорії.

З того часу він не відходив від своїх книжок, і найближчою метою його стало — жити самому, в окремій мешканні, де ніхто не перешкоджав би йому працювати, де ніхто не мав би права увіходити до його кімнати й питати: „Чи здоров?.. Чи гарно спав?..“

І от він уже студент філологічного факультету, увіходить до своєї власної кімнати, де чекає праця, праця без кінця, без перерви...

II

Тихий присмерок. Уже лягли довгі тіні на землю, вже темніє небо, і вже стихає на вулиці невпинний денний гомін. А у Гельферіха весело й щасливо на душі. Він вийняв скрипку і тихо-тихо грає щось тужливе. Імпровізує. М'які, чисті звуки блукали по маленькій кімнатці, так що навіть стара німкеня, газдиня Гельферіхова, почасти підходила до дверей і з задоволенням слухала, як грає новий її мешканець.

Зовсім потемніло. Впала ніч на велике місто, забігали ліхтарники, засвітилися вікна великих магазинів, але на тій вулиці, де жив Гельферіх, магазинів не було, отже тут було досить темно.

Гельферіх поклав скрипку, сів біля вікна і замислився. Про що думав він? Чи думав про своє будуче життя, як то воно тягтиметься далі? Чи заволоділи сумніви щодо свого завдання? Ні, сумніви не приходили йому навіть до голови; він був певен, що безнастанною працею, недоспаними ночами й невпинним бажанням усе можна подолати. Він, хоч не скоро, хоч під кінець життя, а все ж знайде філософію вуха, і тим завінчає своє існування. І не бажання

славнозвісности штовхало його на цю дорогу, а бажав він тільки послужити вічній правді.

Вікно, єдине вікно в Гельферіховій кімнаті, виходило на вулицю. З нього видко було тільки куток, яким закінчувався провулок, протилежний сірий дім на два поверхи, паркан, рядок тополь і більш нічого. В протилежнім домі на першій поверсі було засвічено, але всі вікна були закриті завісками; у верхній поверсі було темно. Але ось і там засвітилось. Гельферіхові все було видно. Він бачив, як дівчина у рожевенькому вбранні засвічувала висячу лампу, як вона потім почала накривати стіл, розставляти чашки, стакани і вийшла з їдальні. Гельферіх з цікавістю дивився на чужу кімнату; он-де стоїть шафа, шкло завішене чимось синім, рядки чорних стільців, висить годинник.

Та ж дівчина внесла самовар і, напружуючись, поставила його на стіл, змахнула пил і знов вийшла геть. За хвилину увійшла до кімнати панночка, у простому сіренькому вбранні з довгою дівочою косою. Вона почала поратись коло чаю, а Гельферіх стежив за кожним її граціозним кроком. Йому хотілось розгадати, чому вона така сумна, бо смуток виявлявся у кожнім її русі.

От вона знов увійшла з книжкою в руці, сіла біля самовара, спустила нижче лампу і почала читати. Вона сумує. Але чого, чого? Сергієві зробилося їй жаль. Йому здавалося, що він чує, як тихо в тій кімнаті, як шумить самовар і як поважно дзенькає годинник. От вона відвела голову від книжки, якимось безнадійно повела рукою і так немов застигла. Видимо, невеселі були думки її, і Сергієві стало боляче.

Увійшов до їдальні грубенький чоловік і сів за стіл. Дівчина спитала щось, потім почала наливати чай цьому чоловікові й собі. Але її чашка стояла, а вона все читала свою книжку. Грубенький же чоловік

із смаком пив чай, заїдаючи бубличками; його обличчя було похмуре, але не сум відбивався на ньому, а ніби злість. От він відсунув від себе шклянку й щось почав казати дівчині, енергічно розмахуючи руками та показуючи навкруги. Дівчина підняла голову, але знов попустила її на груди, і з кожним словом того чоловіка ця голівонька все нижче нахилилась на груди. А той увійшов у свою ролю, розводив руками, грізно хмурих брови, іноді немов би з запитанням звертався до дівчини. Але вона нічого не відповідала, низько попустилася її голова і не видно було сліз, що, мабуть, лились із очей.

Але ось чоловік устав, сказав щось грізне, уразливе і вийшов з їдальні у великому пересерді, а дівчина зосталась, не міняючи пози, і тільки уткнула обличчя в білу хустину. Гельферіх бачив, як тримтіли у риданнях її плечі... Він устав, простяг до неї руки, стогін вирвався у нього з грудей, і він, теж ридуючи, упав на підвіконня...

Коли він підняв голову і глянув — дівчини у сіренькому вбранні вже не було, тільки наймичка прибирала на столі й виливала у чашку панноччин чай.

Голова Сергієві боліла, у висках стукотіло і по всьому тілі пробігало іноді якесь тремтіння; потім йому стало холодно, але він, кулячись, усе сидів нерухомо на місці й дивився на вікно. А там нічого і нікого вже не було. Лямпа кидала світло на стіл, зоставляючи решту кімнати в напівтемряві.

Довго він сидів так біля вікна, не засвічуючи собі світла; його хазяйка відчинила, було, двері й спитала з німецьким акцентом: „Сергій Михайлович, може вам чаю?“, але не почувши відповіді і не побачивши нікого у темряві (мала підсліпуваті очі), вона подумала, що Гельферіх кудись пішов і зачинила двері. Давно вже стало тихо в німецькій мешканні і давно вже вартові почали стукотіти та свистіти по вулицях,

а Гельферіх усе сидів і не зводив очей з вікна. Думки якимись уривками, шматками пробігали у нього в голові, не залишаючи по собі сліду, і він тільки чув, як боліла у нього голова; коли він придавив ненароком якимось собі ніс, то це обізвалося на верхній десні й йому стало боляче; ліва нога отерпла і по ній немов тисяча комах бігла, не перестаючи, все уверх, уверх, уверх...

Але ось прийшла покоївка (там...) і, накривши шкло долонею, загасила лампу. Темно стало скрізь і тільки газовий ліхтар на вулиці тримтів і миготів, немов теж збираючись заснути. Ще кілька хвилин посидів Гельферіх нерухомо, гейби чекаючи, що от знов стане світло в тій кімнаті і знову вийде панночка у сіренькому вбранні; але там було темно, і Гельферіх устав. Голова у нього не переставала боліти, але він, засвітивши світло, ще сів за книжку. Думки, назви, ймення, терміни перепліталися, не залишаючи сліду по собі. Він читав: „Наколи thesis в іонічній стопі стоїть на першій морі, то іонік уживається униз ідучим, іонісус а маіогє, а наколи на третій морі—то уверх ідучим, іонісус а тіпогє“, але думка його була у тій кімнатці, побіля панночки в сіренькому вбранню. І він, загасивши світло, ліг на ліжко, щоби свобідно марити.

III

Устав на другий день досить пізно, розбуджений звуками фортепіяна. Не встаючи з ліжка, він прислухався, де і що грають; грали через кімнату від нього і грали відомі йому етюди Czегні... Він довго, уважно слухав їх, потім став одягатись, умиватись і забув про етюди.

Цей день ще не було лекцій в університеті, і Сергієві можна було витратити час, як сам хотів. Коли б це був ранок, то світле проміння сонця, живі звуки природи викликали б Гельферіха з кімнати в поле,

в садок; але тепер було вже пізно. Гельферіх випив спішно чаю, щоб, як він казав собі, не гаяти часу, і тепер повинен був щось робити. Але що?... Якась млосність, якась почуття спочивку, немов би по тяжкій праці, опанували ним, і він сидів нерухомо, опершись ліктями на стіл.

В німецькій мешканні було тихо. Тільки звуки фортепіана наповняли цю тишу й примушували Гельферіха вслухуватися в них. Але ці короткі звуки, деколи переривані басовими акордами, нічого не казали його серцю; навпаки — йому захотілось нараз, щоб вони стихли, зникли; але вони не тільки не стихали, а навіть немов гучніше почали розлягатись у кімнаті, ніби наповнили собою усю її, гриміли відусюди і неприємно дзвеніли у вухах. У нього почало рости почуття якоїсь ненависти, а крізь стіни, підлогу, стелю, крізь вугли, карнизи, шпалери неслись одноманітні одрубні звуки вправ Czegni. Вони гнобили, придавлювали Гельферіха; він раптом кинувся на ліжко і несамовито почав накидати на себе ковдру, простирало, подушки, але коли він перестав рухатися і важко дихав, то крізь його дихання доносились одноманітні звуки рояля: ясно було чути, як ліва рука відбивала чверті, а пальці правої, немов молотки, вистукували шістнадцяті... Тяжко стало Гельферіхові, груди стисло і він, заривав глухо, нервово і — не чув рояля!.. Тоді Сергій відразу стих, скинув із себе подушки і став серед кімнати... Всюди було тихо...

Але ось заразом обидві руки взяли один акорд, другий — і задуркотіли звуки слідуєчого етюда...

Гельферіха це немов здивувало, але потім він простяг, дрижучи від злості, руки й несамовито, скажено крикнув:

— Ах ти... звір естества! — і весело усміхнувся...

— Звір естества... Само собою, вона звір естества... Вона не розуміє величнішого з усіх величних мистецтв —

музики; вона убиває своїми екзерциціями усе і... навіть бактерій мабуть. А правда, це нова думка?.. Отака музиканина впливає погано на мої і взагалі на всякі нерви з артистичним почуттям; коли я був би слабший, то, мабуть, вона мала б силу й убити мене. Чому ж не припустити, що вона може нівечити бактерії?..

Нараз з'явилось перед його очима бліденьке маленьке обличчя, завинене немов у сірий-сірий якийсь туман. Усе дококола було вкрите цим туманом, спокійним, важким, і тільки це обличчя легко нерельєфно виступало з туману... А очі!.. Як вони дивились! Як тужливо, як невимовно скорботно виглядали вони, ніби очі мучениці, котру ведуть у цирк на потіху, на поталу, звірам... В них не було сліз, у тих очах, але серце Гельферіхове щось стиснуло... Він інстинктивно якось закрив собі очі рукою і—все зникло. Даремне він хотів потім, щоби те лице знов з'явилося; даремне він широко розкривав очі—не було, і Сергій, ухопивши шапку й пальто, мов шалений, вискочив на вулицю...

Вже надвечір вернувся він додому і, не скидаючи з себе нічого, сів до вікна, обіперся головою на руки й дивився. Серце в нього завмирало, тріпалося, немов передчуваючи щось. Він уперто дивився на „те“ вікно. На вулицю виходило ще три вікна, але в них все було темно. „Мабуть заля там“, подумав Гельферіх, не зводячи очей з „того“ вікна. Там теж було темно.

Але ось блиснуло щось. Нерви студента напружилися, серце немов билося об груди, в виски стукало. Сергій пізнав служницю в рожевому вбранні. Потім прийшла й вона... знову з книжкою в руці. Заварила чай і сіла читати. Прийшов ізнов грубенький чоловічок, звелів покоївці принести до чаю якусь пляшку, зі смаком напився чаю (мабуть з ромом), але видко

було, що він хоче вдавати скорботного, набрати журливого вигляду—це потрібне йому.

Дівчина у сіренькому не пила чаю, і як тільки той чоловічок напився, вона встала й вийшла з їдальні.

Гельферіхові хотілося піти за нею, дізнатися, чого вона така смутна. Але він знав, що вона ще прийде. І справді: як тільки служниця прибрала все зі столу, до кімнати увійшов той чоловік, а за ним, притулюючи хусточку до очей, увійшла й вона. Він мабуть сказав їй сісти. Дівчина сіла, плачучи все більше й більше, а той почав їй щось казати.

Міцно підкреслюючи свої слова рухами, говорив він, тяг її за рукав, показував якійсь папери, але вона не відповідала ані слова, тільки плакала, плакала, мов би уся хотіла перелитись у сльози. Той чоловік крикнув щось в останній раз, енергічно махнув рукою і вийшов, грюкнувши дверима. І, мабуть, щось дуже уразливе сказав він їй, обізвав якимось абощо, бо вона ухопилась лівою рукою за серце, відняла хусточку від очей та так і застигла. Гельферіх, немов розкраяли йому серце, застогнав, затріпотався й упав на ліжко...

Але, згадавши, що вона може піти геть, миттю схопився і справді побачив тільки сіреньке вбрання, що майнуло в дверях. З тоскою дивився він на вікно, довго сидів аж поки прийшла сонна дівчина у рожевенькій спідниці і, злізши на стіл, загасила лампу. Темно стало.. немов загасло щось у душі Гельферіха. Він безсмысленим поглядом дивився, як місяць обливає своїм сяйвом вулицю, й тихо-тихо, нечутно переводив дихання. Нерви були напружені, вся істота якимось піднята, але серце заспокоїлося і у висках не боліло.

— Вдарила темрява по нервах зору, а вухо при тім немов затримтіло від останнього акорду. Я ж чув, чув, як переставала вібрувати струна, як затихали, коливаючися, звукові хвилі повітря. І моє вухо на

останній акорд обізвалось, як на кінець, на закінчення думки твору якогось, і немов вільно зідхнуло, як, відомо, зідхається по довгим натужливим прислухуванні, роздумуванні над новим чимнебудь. А тепер... от несуться мішані одгуки минувшої мелодії, вухо продумує те, що вразило його... Так, продумує...

На вулиці почувся крик, потім ще, свисток тривожний, другий, третій, без числа... Десь не дуже далеко почулося спішне тупотіння важких чобіт по пішомуду. У Сергія в одну мить, поки він підіймав голову, пронеслося в мозку: „Навіщо це?.. Нехай собі—це негармонійно... Але всякий звук має право на існування... це ж певна думка“... Але в ту ж мить зірвався з місця, кинувся до дверей і вискочив на вулицю...

Саме в цей момент з-за вугла вибігла якась постать і прожогом кинулась на Сергія. Він одхитнувся в бік і, схопивши фігуру за полу розтріпаної чинарки, зашопотів: „Сюди, тікай сюди“... Фігура зупинилась; на чорному обличчі блиснули широко розкриті очі... Хвилину ця фігура стояла на місці і — спішно шмигнула повз Сергія у відчинені двері. Гельферіх теж увійшов і потихеньку-потихеньку накинув клямку.

Серед кімнати стояла якась низенька, непоказна постать з волоссям нечувано скуйовдженим, у великих чоботях і досить драному старенькому сурдуті. Студент дивився і думав сказати: „чоловіче, справ собі лекші чоботи, бо ці так неприємно стукають і ображають вухо“.

Але жулік перший перервав тишу. Він почав голосити:

— Спасибі вам, паниченьку, спасибі... Дай, боже, здоров'я на многая літа. Дай, боже, вам, що ви у нього, милосердного, собі бажаєте... З голоду, паниченьку, їй-богу, з голоду. Третій день стояв, стояв на поденній... хлібця немає... От я... і стидно мені,

паниченьку, як стидно... хотів узяти у нього самовара... Третій день стояв-стояв на поденній, хлібця немає...

— Та я ж про це тебе не питаю,— сказав Гельферіх.

— Та не питаєте, паниченьку, спасибі вам... Та як же: третій день стояв-стояв на поденній... хлібця немає...

— Та я ж тебе не питаю! — з серцем промовив Гельферіх. — І не за тим тебе покликав, а за тим, щоби... — і він тер лоба, гадаючи — навіщо ж він його покликав? Потім, звернувшись до внутрішніх дверей і відчинивши їх, сказав:

— Еммо Карлівно!.. Дайте нам чаю.

Але було вже дуже пізно і не тільки чаю. а навіть і саму Емму Карлівну годі було знайти. Гельферіх зрозумів це і, звернувшись до свого гостя, що тим часом роздивлявся по кімнаті, сказав:

— Бачиш: нема чаю. Ну, нічого... Той... Ти скажи мені... насамперед сідай.

Вони обидва сіли. Гельферіх був дуже зворушений, неспокійний, очі йому блищали.

— Ти знаєш, — почав він, — хто вони?

— Про кого ви це?..

— Та вони, — нетерпляче здригнувся Сергій. — Вони... он що там живуть, — і він кивнув головою на протилежний бік вулиці.

— Ні, паниченьку... Ні, голубчику мій, — не знаю.

— Так дізнайся, — одрубно і владно сказав Сергій.

— Та це можна, — протяг гість, — завтра можна дворників поспитати.

— Завтра... Чому ж завтра?

— А тепер уже пізно, паниченьку.

— Ага, — і Гельферіх замислився. — Дворників, кажеш, поспитати?.. дворників... Слухай, — звернувся він до жуліка, навіть схопив його за руку. — Слухай — чому ж завтра? Чому не сьогодні? Ти піди їх розбуди... дай грошей...

— Де ж мені взяти, паниченьку? — жалібно проказав той. — Три дні стояв-стояв на поденній... хлібця немає...

— Тобі грошей? Грошей? Та чого ж ти мені раніш не сказав? — Гельферіх кинувся до столу, витяг відтіль кредитний білет і почав тикати його у руки жебракові, промовляючи: „ось, ось“...

У того блиснули очі, але він недбало взяв білет у руки.

— П'ять рублів, — протяг він. — Мало буде. Три дні стояв-стояв... — але згадав, що тут цього нетреба і замовк.

Гельферіх, увесь дрижачи, дістав зі столу ще десять карбованців і мовчки вже дав їх жулікові. Той спішно узяв білет, відчинив двері, що виходили на вулицю, подивився туди-сюди і, не сказавши нічого, стрибнув зі сходів і зник за вуглом.

Гельферіх зачинив за ним двері і, зоставшись один, почав нерівними кроками ходити по хатинці. Довго ходив, дожидаючи звістки, аж поки надломлені сили не дали себе чути, і він, лігши спочити тільки, заснув полохливим чутким сном. Лямпа горіла під зеленим абажуром і світила на убогу обстановку кімнати і на тонке, сухе тіло, що простяглося на ліжку...

.....
Прокинувшись, він не встав зараз, а лежав на ліжку і слухав, як говорить ранок. Думка не робила, а вухо було болюче напружене і ловило кожний звук, кожний удар, що приносив ранок. От попри його двері поніс самовар Міхей у дальшу кімнату, „звіру естества“; повз Сергієву кімнату Міхей ішов навспиньки, і його чоботи тільки звичайно скрипіли; так скрипить усе, що підлягає кожноденному обов'язкові: і міст, котрий знає, що й сьогодні так по ньому їздитимуть, як і вчора; і урядовець, „чинуш“, котрий і

сьогодні, і завтра, і позавтраму переписуватиме папери, поки його не викинуть...

Але коли Міхей пройшов мимо дверей, він почав стукати на всю ногу, і до попереднього скрипіння примішався грубий коротенький звук широченного обцаса. Гельферіх прислухувався ретельно і чув, як стукала твердо і відразу підкова, потім трошки згодом широко ляпала підошва, потім чобіт починав скрипіти від заду, скрипіння все дужчало й дужчало і доходило кульмінаційного пункту, коли Міхей ставав на переди. Потім Міхей переставляв ногу, і Гельферіх ніби чув, як шаруділи штани по тілі і як хрускали маленькі кісточки в нозі... А тимчасом друга нога проходила всі ті ж фази—і Гельферіх заслухався. Він ніяк не міг слухати обидві ноги разом: все йому чулася то одна, то друга, а не обидві.

Але от Міхей увійшов до кімнати, відчинивши двері ногою, і Сергієві нічого стало слухати. Він устав, швиденько вмився, попрохав і собі чаю; той же Міхей приніс і йому самовара. Гельферіх попросив його пройти кілька разів по кімнаті і весело слухав, як рипіли нові Міхееві чоботи.

Напившись чаю, Сергій почув веселий настрій; йому захотілося навіть сміятись. Двері кімнати „звіра естества“ рипнули, відтак ляснув у них замок: це сам „звір“ виходив з дому. Почулося шелестіння спідниць у коритарі; Гельферіх висунувся з дверей.

— Слухайте... ви... „З. Е.“, — сказав він, лукаво посміхаючись. — Ви багато граєте, а знаєте ви, що таке тетраподичний колон?

П'яністка — це було високе, рахітичне сотворіння з рижуватим волоссям, у рудому якомусь пальті — спалахнула, мов маків цвіт на зеленому тлі. Вона не знайшлася навіть, що відповісти, а Гельферіх бавився далі.

— А що таке мора, *chronos protos*? Знаєте ви?

— Ні...

— А що це за штука—пеонічна стопа?—і обличчя Сергія стало ще лукавішим.

Червоніючи „під вогонь“ відповіла та:

— У нас цього не вчать...

— А що ж у вас учать?

— „Учебник форм інструментальної музики Людвіка Буслера“,—бахнула панна й стрімголов кинулась вповодж коритаря.

Гельферіх розреготався.

— Таку мерзоту?—крикнув він навздогінці, але музикантка махнула тільки рукою й, немов кінь підкидаючи головою, бігла геть.

Весело зачинив Гельферіх двері, весело походив по кімнаті й весело поклав піти сьогодні самому до двірників та розвідати все. Він знав, що двірників можна знайти коло воріт надвечір, а тепер був тільки ранок. Гельферіх узяв скрипку, грав кілька веселих п'єс—все в *tempo allegretto*, потім узявся перечитувати свої записки—і час плинув непомітно.

О п'ятій годині побачив Гельферіх, що з сусіднього двору вийшов двірник і, лускаючи насіння, сів на ослінчикові. Сергій вийшов на вулицю і поманув двірника пальцем; той, недбало перевалюючися, перейшов на цей бік.

— Здоров був, земляче,—стрів його Гельферіх привітом.

— Здорові й ви будьте.

— З якої ти, братіку, губернії?

Той сказав якусь далеку.

— Та неправда.

— Ні, правда, відтіль.

— От бач—бог і земляка ще послав!—радісно скрикнув Гельферіх.—Знаєш, чоловіче добрий, навіщо я тебе покликав? Скучно мені, так от чи не посидів би ти зо мною... Випили б по одній, по другій...

Обличчя двірникове заясніло.

— Добре, чому ж ні: з гарним чоловіком завжди можна...

— Так де: чи у мене чи, може, в шинку краще, га? Як ти думаєш?

— Та в шинку зручніше, краще ..

— Ну, як так, то й так. От і добре; ти мені покажеш куди, як і що — я ж тут уперше. Розкажи мені, як живеш, як усе...

Вони пішли до найближчого шинку, сіли за окремий стіл, почали частування. Але Гельферіх відмовився пити, все тільки припрошував двірника. Той, розбалакавшись по трьох-чотирьох, розповідав:

— Живу, брат, нічого собі. Ідоли мої не дуже великого панства, чистоти у дворі великої не потребують, робота не дуже важка, доходець маленький є... Він сам такий у нас, що до всього не доходить, а все більше вона: ну, а вона що? Баба, більш нічого. І не розуміє ані чортового батька. Оце не дуже давно купив чотири мітли, а сьогодні треба було грошей, я йду до неї, кажу: отак та отак — мітли пообтріпувалися. А вона: „Уже й пообтріпувалися? Давно ти хіба купував?“ А я їй: „Та як вас, кажу, бариня, поволочив би, кажу, день-у-день по мостовій — чи довго б ви продержались?“ Розреготалась і дала грошей.

— Де ж вони мешкають? — спитав Гельферіх, і серце йому тьохнуло.

— Мої, мої? А у дворі є хлигельок маленький, такий що у гарного мужика хлів на свині більший.

— А ото ж хто... мешкає, що на вулицю... вікна?..

— А внизу полковниця одна... От, брат, знаєш — полковниця! З наших же, з простих, а полковниця. Жила у полковника за...

— А нагорі, нагорі хто? — перебив Гельферіх.

— Нагорі? Та що ти, брат, не п'єш? Все я та я сам. Мені аж стидно перед тобою... Йй-богу...

— Та чого там стидно — пий...

— Е ні — мені стидно... Як же таки можна?.. Він мене вгощає, а я... Що я — свиня яканебудь чи як? Ми теж закон-правило розуміємо.

— Та ти мені не все ще розповів,—молив Сергій.

— Що ж я у тебе найнявся розповідати чи як? Що ти мене думаєш купив уже, як дав чарку горілки? Начхать мені на тебе й на твою горілку. Бач який — пан голодрабий. У самого, мабуть, грошей не хватило... і той...

Гельферіх почав уже губити землю під ногами. Йому хотілося кинутися навколішки перед цим двірником і молити його. А той не затихав:

— Земляк... земляк... Який ти мені у чортової матері земляк? Я на таких земляках по воду їздив... Земляк... земляк... А біс тебе знає—може ти й земляк. Хіба тебе по пиці пізнаєш? Може ти й мою деревню знаєш? Га?.. знаєш?..

— Знаю, знаю... А як же — знаю.

— Ну?.. І старшину Семена Андрійовича знаєш?..

— Знаю... От тобі й на — його та не знати.

— Ай, братухо. А я ж тебе не пізнав... А я ж тебе... Ну, давай, брат, вип'ємо за твоє здоров'я.

Годі було Гельферіхові відмовлятися і він, обнявшись із двірником, випив чарку смердючої горілки, аж здригнувся увесь.

Не здихай так, душа Маша,
Не здихай так чіжало-о...

затяг п'яним голосом двірник. Гельферіх уже загубив надію знов повернути розмову на „те“.

— Та ти ж не все ще мені розповів.

— А що? Ще хіба?.. У-у... Як приїхав я, братіку, сюди: грошей ні копійочки, одежинка паршивенька... і-і...

— Та не про те ти мені...

— А про що ж?

— Та про тих мешкаців, що нагорі...

— Та чого вони тобі у зуби зав'язли? От іще земляк. Ну й земляк!.. Знайомому чортові дай—і той межи очі плюне...

Гельферіх пішов на хитрощі.

— А що він багато тобі „на чай“ дає?

— Хто?

— А отой, що живе нагорі.

— Отой? Отой чортів виплодок? Та він на першій осиці повіситься. Найшов такого земляк, що дасть!.. Де ти його й видрав?..

— І жінка у нього є?—з острахом спитав Гельферіх, боючись щоби бесіда знов не урвалася.

— У кого? У нього? Взяли чорти давно... Він сам з дочкою живе та з економкою, чортів недоносок. От дочка у нього—слова нема, гарна баришня, гарна... І добра така, до всіх добра. Дітей учить... Понаходить оце до неї дітвора, а вона, як мати, їм усім... Їй-богу, правда... А як наскочить економка—і-і!.. Підніме, ідолка, бучу, хоч святих палкою лупи. Велику волю він їй дав, велику... А за що? Таке воно поганеньке собі, ні вроди, ні природи... Значить, приворожила чимсь, привернула... Господи, які єсть люди на світі... І гріха і совісти... і той...

Гельферіх дрижачим голосом перебив філософію.

— І що ж вона, дочка ця, не любить нікого?..

— А почім же я знаю? Ну, почім я знаю? От, земляк!.. Бовкають люди, що на прикметі у неї якийсь музикант. І я його бачив: бувало, все проводить її додому. Ну, а хто й зна... чи є між ними діло чи нема... Тільки батько її за нього не віддасть. Це, як бог свят, не віддасть. Голову положу! Як кавун!.. Не віддасть! Не віддасть!—і задля більшої віри навіть кулаком стукнув по столу.—У нього є вже задля неї жених, єсть уже... Багач—вином торгує...

Гельферіх усе зрозумів. Нараз схопився, перекинув стіл і, мов шалений, вибіг із шинку... Сльози душили його; він здавлював пальцями горло, щоби не заридати на всю вулицю, і біг, біг просто додому... Вбігши до кімнати, він упав біля вікна на своє місце, немов би відси міг чим допомогти їй...

Вікно вже світилося, і Сергій побачив за столом ще якусь мерзенну постать. Це був підстаркуватий чоловік; він по старечому хихотів, люб'язно нахилиючися до своєї сусідки... А вона мовчки сиділа, ні до чого не торкаючись. Гельферіх ніби чув усе, що там говорилося.

— Вам чаю ще? — питає дідок, зазираючи у вічі. Вона мовчить і тільки піймавши на собі злий погляд батьків, відповідає „мерсі“.

— Як вам подобалось на останньому балю?

— Я не була на ньому...

— Не були? На балю?—дивується старичок.—О, яка ж ви черничка! Гордуєте світом?..

Мовчанка.

— Хочете, я дістану вам білет на маскарад, що буде у неділю? Хочете?..

— Мерсі.

— А чому? Надаремне, надаремне. Буде весело: вже тиждень тому не було білетів, але вам я, коли хочете, достану. Що він буде коштувати, то не ваш клопіт, — і чарівна усмішка, а по-простому звичайна гримаса перекривлює старе обличчя.

Але от усі перли розсипані, усі приступи відбиті. Загальну розмову теж скінчено. Батько й гість виходять із їдальні, зоставляючи саму панночку (вона тепер уже в блакитному вбранні).

Гість і батько, тримаючися під руки, знов увіходять до їдальні. Старичок, дрібно шаркаючи ніжками, прощається з панночкою, з присосом цілує двічі її рученьку й відходить. Батько проводить його...

От батько вернувся... Де поділись поважні рухи, міміка! Де подівся солодкий вираз обличчя!.. Це звір, це людоїд, що робиться жорстоким, невимовно жорстоким, коли жертва покаже хоч найменшу охоту оборонитись...

У Гельферіха навіть дух захопило... Він не дивився, а жив очима у тому вікні... І нараз перед самим його носом щось застукотіло.

— Ах ти падло свиняче! — залунав п'яний голос двірника. — Чуєш ти?.. Гімназист!.. Студент чортів!.. Я тобі вікна всі повибиваю!..

І справді, він почав страшенно торохкотіти по шибках.

— Напив, наїв та й дралки дав?.. Та я тобі усю морду виверну!..

Дико, несамовито схопився Гельферіх, рвонув вуличні двері і, вискочивши на вулицю, з якимсь нелюдським стогоном кинувся на двірника. Збив його з ніг, упав сам на нього і бив його... руками, ногами, гриз зубами, бив по голові, по грудях...

На божевільний крик біг хтось із двору, їхав „ванько“, десь затуркотів свисток... Гельферіх зірвався з землі і кинувся прожогом бігти куди очі дивляться...

.
Коли мешканець верхнього поверху виходив з двору, ідучи мабуть на службу, з-за вугла вибіг якийсь обірваний чоловік зі скуйовдженим волоссям і розхрістаною сорочкою, ухопив його за груди й закричав, що було сили:

— Сюди! Сюди! Збігайтесь усі! Дивіться, як батько продає свою дочку за тридцять срібників!.. Дивіться усі, що ви наробили! Дивіться, як ви можете своїм життям несправедливим породити таких звірів! Дивіться і кайтеся!.. Та поперед — убийте їх!.. Убивайте тих людоїдів, що вже наплодилися! Щоби земля стала

чистою, щоб вони не заразили її знову... Убивайте їх, як я цього убиваю!—і з цими словами зі страшенною силою підняв чоловіка вгору й разом із ним ударився об землю...

Збігся наряд, поліція, доктор... Одного обтрушували й повели до його мешкання, а другого потягли до карети, щоби везти в дім божевільних, бо він аж надсаджувався, кричачи: „Ви звірі тим, що не розумієте філософії вуха!..“

Харків, 1898 року. Л. Н. Вісник, 1899. т. VII.

СІДЛО *

Семен Стародуб привіз сідло. Ну й сіделечко!.. Що вже діди курінні, всього бачили на цім світі: і дуби смалені і печеного зайця, а такого сідла — самі кажуть — не траплялося. Легеньке, як пір'їночка, гладеньке, мов дівоче личко, та все вимережене, вирізуване і вибите кругом золотими бляшечками. Як поставиш проти сонця — очі б'є.

А до нього чапрак оксамитовий, вишиваний галуном золотим по червоному полю. А до того стремена срібні, та такі легенькі, що дмухнеш — а вони гойдаються.

Чи той набір якому ханеняті готували, чи хто й зна кому вже його лагоджено — тільки опинилось воно в руках у Стародуба у Семена й він оце показував у куріні. Показує, а сам сміється. Що візьме в руки — а воно як лялечка — і сміється. Мов до дитини. А хлопці оступили, любуються.

— Ну й сіделечко! Семене — чи чуєш? Де ти його діп'яв?

— Еге, де! Султан турецький їде, а я йому кажу: стій, браток, люшня зіскочила. Він став, а я коць його в лоб та за сідло.

— Так значить султана вже нема?

— Нема, брате!

* Малася серія таких малюнків, деталей козачого життя.

— Ну так ходітьте, братця, гарем султанський розбирати по курінях, бо нема кому берегти — султан убитий.

— Хто його вбив?

— А Семен! І рушниці з плеч не здіймав, самим язиком ухекав.

— Та жарти жартами, а всеж скажи, Семене—на якому дубі такі сідла родять?

І всі лапали, оглядали, хвалили. Нічим так не потішиш запорожця, як гарною зброєю та гарним „рядом кінським“. А Йван Циганчук аж зуби оскалив. Очі горять, руки тремтять — заговорила кров циганська.

До куріня вскочив молодий веселий козак Андрій Різачок, загальний любимець за свою щирю вдачу, услужність і молоду відвагу.

— Що ви тут роздивляєтесь?

— Та це зозулю піймав Семен, так оце ми й не розберемо: одні кажуть зозуля, а другі ятлик.

— А-ну де? Я з Свиридівки, а в Свиридівці, це вже всім відомо, найрозумніші люди виплоджуються,

Глянув Андрій та аж засвистав.

— Фю-фю-фю!.. Оце доведеться вкрати. І не хотілося гріха на душу брати проти п'ятінки святої, а доведеться. Чи такому ж мурлу ото на такім сідлі сидіти? Це тільки отаким молодцям, як я! От глянь та подивись.

І Андрій пустився навприсюди, наспівуючи:

Ой дуб, дуба-дуба-дуба,
Добре сідло в Стародуба,
А ще краще буде в мене,
Бо я вкрату його в тебе.

— Та таке сідло не гріх і вкрати,— додавав хто-небудь.

— Аби тільки на велику яку грушу сховатися, щоб киями не достали.

— А знаєте, хлопці, оце сідло не довго зимуватиме у Семена—вкрадуть.

— А вкрадуть.

— А я знаю, хто й украде, — муркнув собі під ніс старий дід Трубайло, але його мало хто чув.

Гуляло товариство, святкуючи поворот із походу. Хто мав — частував, хто вже не мав — частувався. Семен кинув своє сідло у куріні, а сам нарізався так, що впав аж десь на радній площі й заснув. А доколя пісні, танці.

От група тверезіших зібралася коло кобзаря й слухають сумну повість великих козачих діл. Боротьба степова, геройство, кров, неволя турецька — все те в простих, але з криці кованих словах, в простих звуках, але таких, що щемлять й давлять серця. Й мимоволі приходила думка: для кого ж засівається кістками оце поле? Для кого ці славні і кров і великі терпіння? І не вірилося якось, щоб усе те пішло в кінець. „Слава не вмре не поляже“, — співав кобзар, а за ним гукала молодь. — „Не вмре“!

— Правда, дідусю? — звертався в молодім захваті хтось до старого Трубайла. А старий похилив голову, сльоза на вусі.

— Правда, дітки, правда — тільки щербатенька трошки.

— О-о-о! Старі люди завжди чудні.

— Може... А тільки бачить моє око ті часи, коли виорють наші кості, поб'ють хрести на могилах наших, а коли хто спитає — навіщо ти б'єш — „А чого воно тут стирчить дурно“...

— Е-е-е! Того, діду, не буде ніколи.

А Трубайло вже й не відповідав, похиливши голову ще нижче.

Вночі не спалося дідові. Він вийшов із куріня й пішов до Павлюка бистрохвилого. По Січі чулися

співи та регіт підпилого товариства, а ніч була тиха та тепла.

Старий сів над водою. Схвилювала кобзарська пісня, схвилював і молодий запит: а чи правда, діду, що слава козацька не вміре, не поляже?.. Ох, козаки, козаки! І вміре і поляже. І не згадають нас онуки, й кобзарі наші вимруть, а ті, що прийдуть на їх місце, забудуть козачі пісні й козацьке горе. І пропадуть наші славні діла, мов і не було їх, відцураються наші нащадки своєї минувшини й оплюють її..

І так гірко стало старому від тих думок, що не знав де й дітися. Почав гнати від себе ці думи, почав згадувати минуле. Воно все так. Від минулого ховається чоловік гадками в будуче: від будучого — гадками в минуле.

А згадувати дідові було що. І в турецькій неволі був сім літ, і до Москівщини їздив, і курінним кілька разів був, і кошовим. Скільки разів у морі потопав, скільки разів з голоду примирав; скільки разів у нього було стреляно, рубано! А скільки й сам він на той світ попросив татарів і турків і ляхів — ой-ой!..

... і почали гадки плисти за гадками... Молодість... парубком ще... убив панича за сестру... втік на Запоріжжя... блукав по Великому Лузі... Траву їв... зимовник надибав порожній... а в ньому харчі... води навіть у казанок налито... пшоно... трісочки... а хліб засох, як камінь...

Потім перший похід... рани... насилу вичухався... А потім цс... с... що це?...

... недалечко від діда щось просунулося до човнів. Стукнуло весло... човен шарудить по піску... деменом об воду легко ляснув... Загомоніли весла... хтось поїхав по ріці...

— Мабуть хтось із хлопців по рибу...

Коли біжить цуценя. Підбігло до ріки — як заскавчить! Діда мов голкою що шпигнуло.

— Доганяти? Серед ночі? Хіба наздогониш? Та ще й сам.

— А може я й помилився? Може справді нічого нема? Може дійсно хто по рибу поїхав?

Дід пішов до куріня. Засвітив якусь свічку й довго лазив по ногах своїх товаришів, заглядав у кутки— наче шукав чого. Хто прокидався—лаяв діда.

— І якого ти бісового батька лазиш серед ночі, чортів дід?

Дід Трубайло питав— чи не знає хто, де спить Стародуб.

— А чорт його знає. Хіба п'яному як? Де захотів, там і заснув.

— Бачили хлопці на майдані.

Дід пішов до радної площі. Там було немало мертвих тіл і знайти серед них Стародуба було нелегко. Але дід знайшов. Почав будити. Це теж було нелегко. Стародуб спав, як убитий, і тільки дригав ногами. Потім почав лаятися.

— Де ти своє сідло сховав, Семене?

Але Семен нічого не розумів, не хотів і не міг розуміти. Йому було тепер все одно.

Дід потермосив колегу ще трохи, потім плюнув.

— І чого я собі голову морочу? Та хай їм чорт усім сідлам на світі, на бісового батька вони мені здались!

Пішов, ліг спати. Але сон тікав від його очей. Сідло—це одно, а честь куріня—це річ інша. Будити курінь ради одного підозріння не приходитьсья— нехай розберемо завтра.

Дід заснув під самий ранок, а прокинувся від гомону в куріні. Поглянув— усі на ногах і всі якісь... не такі.

— Уставай, діду!—крикнув хтось із товаришів.— Андрій похвалявся вчора вкрати сідло, а воно хтось випередив і поцупив.

Дід мовчав. Курінний сидів зажурившись; це на нього впаде нечесть, що в його куріні злодії водяться:

— А щоб йому, сучому синові, черви у с... завелися!

— Щоб йому страшний суд на завтра наближався, як він на увесь курінь таке безчестя кинув.

— Стонадцять йому, анахтемі, копанок кінних чортів у горлянку.

І не сідла було жаль, а власне оцього безчестя. Курінний, як хто підходив до нього, тільки рукою мотав.

— Не отаманувати мені більше...

— Та яка ж це іророва душа кателицька таку капость учинила?

— Де він, сучий син? Зараз його киями!

— Обшукать курінь увесь!— крикнув хтось із чужого куреня.

Але тут піднявся дід Трубайло.

— Е, цього не буде. Михайле — звернувся він до курінного. — Чи будеш далі отаманувати чи ні — то інша річ, але поки ти отаман — не наводь же на свій курінь віковичного безчестя. Я знаю, хто сідло вкрав.

Усі аж кинулися до діда.

— Хто? Хто?.. Звідки ти знаєш?

— Іван Циганчук.

Всі одразу замовкли. І тепер тільки роздивилися, що справді Циганчука нема серед присутніх. Стало ніяково... якось сором... Знайшовся злодій — і це був козак нашого куріня.

Згодом почали обзиватися один по одному.

— Я так і думав...

— Воно таке й завжди було.

— Звісно — циганське кодро.

— Ну тепер, ідоляцька душа, нехай тямиться. Заб'ємо киями на смерть, проклятого сина, щоб не зводив отакого на курінь на увесь.

— Де він єсть? Давайте його сюди!

— Ходімте шукати, хлопці!

— Не йдіть. Я знаю, де він,— знова обізвався дід. Усі видивились на старого.

— Тю!.. Та звідки ти усе знаєш?

Дід не відповів. Підійшов до курінного.

— Пане отамане! Дозволь узяти шість чоловіка на малу чайку.

— Бери... яких хочеш.

— Ану, хлопці, хто дужчий на гребку?

Знайшлося багато охочих, але дід вибрав шістьох, між ними й Андрія Різачка. Звелів їм іти та лагодити яку прудчішу чайку, а сам, відрізавши шматок хліба, подався пріч. Це було чудно, і не одному козакові хотілося подивитись—куди це дід пішов із хлібом, але показати свою цікавість було ніяково.

Обрані козаки вже вилагодили чайку, приготували весла, а діда все нема. Коли—йде. Й щеня на мотузку

— Диви!.. Щеня Циганчукове!

— Забув, мабуть.

— Або не схотів брати.

Тепер усім ясно стало, куди ходив дід і навіщо брав хліб.

От бісів дід!..

Дід кинув у човен щеня. Воно намагалося вистрибнути, але хтось із козаків прив'язав мотузок до лавиці.

— Стривай, не тікай. Було разом із своїм хазяїном тікати.

Дід, стоячи ще на березі, оглянув, чи все в порядку. Потім увійшов до човна, сів на стерно.

— Одпихайсь!

Шість весел уперлося в землю, чайка спочатку трудно повзла носом, потім одразу рвонулася. Дід круто повернув стерно. Ніхто не питав, куди їдуть, хоч усім було цікаво. Тільки Андрій—він же ще перший рік козакує—не втерпів.

— А куди це ми, дідусю, подамось?

— До матері цицькі ссати,— понуро відповів дід.

Андрій почервонів, як жар, і закусив губу. Тепер тільки він зрозумів свою нетактовність. А потім стидно було, що його, козака, так осікли. Коли б це був хто інший, а не дід Трубайло!..

І тільки згодом-згодом дід сказав у бік, не звертаючись ні до кого.

— У Заломи.

І знов кожному ясно стало, що ніде, навіть у Великому Лузі так не сховаєшся, як у тих Заломах, що біля Гульбища. Хто тільки хоч раз там був, той певно, думав—от де ховатися добре!..

Безконечне число ярів, провалин, печер, ям—і все те поросло страшним лісом, затяглося травами. Ідеш собі спокійно, ковер трави перед тобою, нараз—шубовсть у провалля! А там кості чиїсь, і скотинячі й звірячі й людські. Хто-й-зна що воно тут діялось колись. А доколя ліс. Страшний. Непроходимий!.. Весняні води каміння перевертали, попадали підмиті великани дуби, терен поплівся товстеленими стінами. Та де!.. Як би Циганчук не кинув здуру щеняти—навряд би дід Трубайло так упевнено міг сказати—я знаю, де шукати.

— Ану, хлопці, надави. Може ми ще побачимо, де він висідатиме.

А хлопці й так гребли на всі заставки. Троє гребуть, трос спочивають. Під шість весел чайка летіла як стріла коло самого берега. Дід добре правив і минав усі загреби, ні разу не черкнувши днищем піску.

— Ті, що спочивають, нехай приглядаються—може він де, не доїхавши заломів, висів.

А сам дід і без того придивляється до кожної ямки—чи не човном то вбито, до кожного залому—чи не ногою зроблено.

Хлопці загарячу побігли, не взявши харчів, а тепер декому вже й їсти хотілося. Сердиті всі стали. Сорочки — хоч викрути. От як би тепер Циганчук попався!

— А що як ми оце дурно їдемо? — приходило кожному до голови.—А що як Циганчук висів де раніше, дивився з-за куща на нас та сміявся?. А може він зовсім у другий бік подався, а ми оце мучимося... Дід не дає й разу гребнути слабше. Бачить чортів дід, хто тільки занурює весло глибоко, а сам не налягає.

Нараз дід витягся, стернить однією рукою, а потім і зовсім кинув стерно... Далеко впереді видно було човен. Але чи то козак чи то рибалка—хто й зна.

З козаків ніхто й не глянув у той бік, куди дивився дід: йому треба—він нехай і дивиться. А наше діло—тільки гребти.

— Ану, хлопці, вдар! — крикнув дід, і в його голосі козаки почули, що—„ссть“. Тепер уже нетреба було нічого говорити хлопцям. Вони гребли так, що аж гребки вгиналися. Одкидалися назад, аж лягали—і чайка прямо летіла, як птиця. Ті, що були вільні, обдивлялися рушниці, пістолі, підсипали пороху, ладили креміння.

Чайка, видимо, наганяла човен. Там сидів козак, уже видно. От він побачив погоню. Зразу наліг на весла, але що ж... Гребти двома — треба оглядатися, гаяти час на повороти: гребти одним — повільніше їхатимеш. Пристати до берега—ніяк, бо обрив, вода сильно рве, й глина сама.

Козак кинув два весла, перебіг на корму з одним—надіється скорше пристати. Вже видно, що це Циганчук. На лавиці лежить щось загорнуте у червоний жупан. Певне сідло.

— Стій!—гукнув дід, аж луна покотилася берегами

А козак уже з розгону вдарився човном об берег, кинув весло, схопив сідло із жупаном і виплигнув на суше.

Пробіг трохи берегом, потім почав дертися на великий обрив. Злізти, тільки злізти—й тоді рятунок, бо там уже така непроходимість, що й не полізе туди ніхто.

Дід кинув стернити, ухопив рушницю й бабахнув.

Циганчук покотився з обриву, обірвавшись, але зараз же скочив, схопився за коріння й подряпався уверх. Сідло покотилося ще нижче, аж до води, а жупан зачепився на гілках і повис.

— Ну, щастя твоє,—буркнув дід.

Чайка мчалася. От дід направляє в берег. З розгону мало не вся виплигнула на пісок. Передній козак у ту ж мить вискочив на берег і ухопився за носовий ланцюг. Один за одним, в обидва боки човна повистрибували всі козаки, одному тільки дід звелів піймати човна Циганчукового. Решта, з дідом напереді, побігли. У діда на мотузку пес.

— Хлопці—розсипся! Він, може, стріляти буде.

Як птиці, пурхнули козаки в різні боки. Кожний окремо дряпався уверх. А дід ще й з собакою.

І старий дід, а виліз першим. От слід Циганчуків. Дід дав понюхати псові. Щеня гавкнуло й побігло. Дід ледве встигав за мотузком.

— Хлопці—осторонь! Осторонь!

От щеня стало, закрутилося на місці. Був рівчачок невеличкий. Дід глянув туди-сюди—йому й видко. де Циганчук перескочив. Перескочив і дід там, дав собаці понюхати, назнало щеня знову слід і побігло, злегка тявкаючи.

— Хлопці—глядіть під ноги! Під ноги глядіть!

Пересторога була потрібна, бо саме один козак провалився кудись і оце за поміччю товариша видряпувався, чіпляючися за коріння.

Нараз цуценя десь щезло.

— Стій хлопці! Ховайсь у траву!

Щеня десь загавкало радісно і зараз же почувся голос.

— А-а-а! Так от хто на стежку навів?

Гримнув вистріл, щеня кавкнуло і замовкло. Дід виглянув з-за дерева. Дим виходив з якоїсь розколини, що її не можна було й помітити. Придивившись ближче, дід побачив у глибині чорне перекошене лице Циганчука.

— Іване—я тебе бачу!—крикнув дід, наводячи рушницю. Вилазь добровільно.

— Не вилізу!

— Ще раз кажу тобі—вилазь!

— Не вилізу!..

— Ну, сам на себе нарікай.

Дід вистрілив. З лоба у Циганчука цвіркнула кров, але він не впав і зостався так же сидіти, як і сидів.

Посходилися козаки й сумно стояли. Вбили чоловіка. Кожному з них не раз доводилося вбивати людей, але то ворогів, а це ж свій...

Дід сказав двом полізти й витягти трупа. Показалося, що Циганчук заліз у таку розколину, що не міг ні поворухнутися, ні влізти далі, ні вилізти геть. І не міг увільнити другої руки з пістолетом, тому й не стріляв. Тільки ото виставлена вперед одна рука могла раз вистрілити—і куля дісталася псові.

Чорний лежав Циганчук, неприродно підгорнувши ліву руку; з лоба повільно текла кров.

Молодий Андрій уперше бачив отаку смерть. Він моргав очима і якимось не то зі страхом не то з цікавістю дивився на діда.

— Собаці собача й смерть,—муркнув дід і почав шаблею копати могилу. Усі почали йому помагати.

За пів години все було закінчено. Козаки сіли до чайки, недбало кинувши на дно оте сідло. Андрій сумно дивився на нього й думав: „ради десятка золотих бляшечок“...

ЯК ТІТКА МАИСТРИХА ГЛЕЧИКА СКИДАЛА*

(Їй-богу правда!)

Знаєте ви дяка нашого отця Василя? От учена голова була! Прямо, як то кажуть, двоє клало, третій гнітив. І слова не скаже тобі зря, а все з писанія, все з писанія. Любив, правда, отець Василь укинути трохи, ну та хто ж од цього... Але і п'яний навіть був благочестивий. Інші там лаються, б'ються, як залють через верх, а він—ані боже мій! Ніколи!.. І тут тільки з писанія: Іде, було, вулицею, спотикачів ловить і розмовляє сам із собою. „На претиканіє кріпость моя умалися, умалися... А скільки разів казав собі: отець Василь, отець Василь!.. Не впивайсь вином, не впивайся... в нем бо єсть блуд... Іменно... о!.. А я... а я... упітах серце, яко в день заколенія. Плачу і ридаю в лютих скорбех моїх“. Та в груди себе та в груди...

А голос мав який, доки не перепився! Аж дивусшся було,— як воно господь такому маленькому чоловікові та дасть таку горлянку. Голос у нього... як би це сказати... розходиться, як він співає... Розходиться, розумієте? Як співає, то здається, що ще хтось співає і... той... Їй-богу, бачу, що не розумієте. А розказати докладніше не можу.

* „Скидати глечика, те що „ставити банки“, народній спосіб лікування „кольки“.

Та воно й у шевця Майстра був голосок. Здається, як би поділити, то на трьох крикливих кацапів стало б. Як гогокне, було, ідучи з шинку „Вифле-е-єме“, так усі собаки за плоти ховаються... Теж любив боже-ственне. З дяком, було, як почнуть „о всепетая маті“, так хоч би ти кам'яний був, а заплачеш. А „Світе тихий?..“ А „Возбранной Воєводи?..“ А „Херувимську?..“ І-і боже мій!.. Майстрові довго тягти „Іже херуви-и-и-ими“, так він, було, співає: „Іже херувими, а-ну хлопці, херуви-ими тайно образуєще“... А дяк отець Василь сердиться та косяка на нього дере, а Майстро наче й не бачить, наче так і треба: „Тайно образуєще, ану вшкварте образу-ующе, трисвятую піснь“... І не любив Майстра отець Василь. І за це, і за все не любив. А більше за голос.

— Ну хіба це голос? — каже було іноді — хіба бас голос? Це не голос, а так... чорти батька зна що. Це голос лісовий, по крайности садовий!

Так от у цього Майстра був у наймитах парубок Хведір. І-і хлопець же був! „Прямо — опрепонтист“, як казав про нього отець Василь. Куди б ти його не повернув — на все майстер. Чи на співи, чи на іграшки, чи на вигадки, — ну, одно слово, — опрепонтист! Як попаде, було, на вечерниці, то з реготу усі повмирають, прямо кишки порвуть. Візьме, було, наче-пить щонебудь, буцім то ризу, горщик на рушник почепить, стане перед піччю та й починає акафіст:

— Як задумав, загадав — з гречаних висівок паску зібгав, завернув у запаску, положив у каляску, сів поїхав у Київ святити. Як із'їхав на київську гору, вісь одломилася, паска покотилася. Де не взялася тітка Пріська, попала ту паску та й тріска...

То ми було аж запінимось та регочемось, а він ніби й не він: починає приспівувати, стеменисенько, як дяк отець Василь: „Радуйся, сороко, радуйся вороно, радуйся горобче, великий чудотворче“ — а сам кадить

та кланяється, кадить та кланяється та далі вигадує.

— Як був собі, та не мав собі, та взяв собі, та затесав собі нетесаного тесака, та поїхав у поле орати та забув його з собою взяти. Та орав, орав сім день та насіяв конопель, та не вродили коноплі, а вродили верба, а зацвіли раки. Та пішли наші молодиці грибів рвати, та рвали, рвали—і штани поскидали. Та тоді: „Ги, хлопці, зеленого меду невшитий віз вонючої смета-ани!..

Ну прямо падаємо зо сміху.

Так от у цього парубка Хведора заболів раз живіт. Бог його святий знає, з чого він розболівся. Може... той... хто небудь... теєчки... Ет, що там!.. Шила все одно в мішку не сховаєш—попобили хлопці з чужої вулиці та й усе. Ходив, бачите, Хведір до однієї дівчини на другу вулицю. Він не те, щоб там що... Боже борони, а так просто ходив, бо й путнього там нічого не було. Сам як почне про ту дівчину розказувати, так кишки порвеш. Невисока, каже, худошока, на п'яті більмо, зашморгом дивиться, навзаводи сміється, ноги—хоч палі бий, на шиї хоч обіддя гни, та як почне, як почне прикладати такого, що й написати вже неможна, то так і покотишся з реготу.

Ну, от до неї він і ходив іноді. Та нічого б воно й не сталося, як би один чоловік не наштурив хлопців... Якби ви нікому, я сказав би вам, хто то такий був... Е, та кат його бери—отець Василь був, більш ніхто. Він давно вже ходив коло тієї дівчини, а вона за нього не хотіла, бо хоч яка була погана, а отець Василь ще був поганіший, нівроку йому. Та все ж пан дяк надії не тратив: то канхветиків принесе, то орішків. Та й чудний же він як вирядиться, було, у нову свою халамиду (так він узивав), примаже височки оливою, візьме парасоль у руки—

ну, прямо реготатися з нього та й тільки. Прийде і почне стихами вимовляти:

Жизнь течють, как речка,
День проходить так, як час,
Чоловік горить, як сьвечка,
Вітер дунеть—он погас...

А потім ще додасть: На віки, амінь. А раз приніс малини. Положив у кошик, подає і промовляє:

Дарю я вам карзинку,
Вона із трастника,
В ней фунта два малинки
І лапка індюка...

— Хоч там такової і не іміється, але це для рихми...

Так отець Василь і підмовив хлопців, щоб попобили Хведора: поставив їм що там треба було... ну ті й попобили. Та мабуть вже дуже хотілося їм угодити дякові за могорич, бо повідбивали бідному хлопцеві тельбухи. Прийшов додому та тільки стогне.

Днів зо два нікому нічого не казав, а на третій годі вже було терпіти: пробі кричав „рятуйте!“ у клуні на соломі. А якої ж ти йому даси ради? Швець Майстро прийшов до клуні, (він учора вкинув з приятелями), постояв, постояв мовчки та й пішов геть. А на дверях зупинився і пробуркотів:—Якого б я чортового батька кричав? Оце і в мене... немов обручі на голові порозскакувалися... так і мені пробі кричати?—та й подавсь.

Навідалася й тітка Майстриха. Саме вона курча патрала, то так із курчам і в клуню увійшла. Похитала головою, певно міркуючи щось, і пішла геть.

А була вона баба—як би про неї чого лихого не сказати—не з тих, що розумними величають, а з

тих скоріше, про яких кажуть, що ніби їм з голови одну клепку вийнято та вставлено курячу.

Так ото, кажу, тітка Майстриха пішла з клуні, щось міркуючи, а воно ось про віщо.

Бачила вона колись, як баба Немайчиха глечика скидала. Так от задумала Майстриха й собі... Господи!.. І надало ж їй бачити оту бабу Немайчиху! І хто його вигадав глечики скидати?.. Хай йому ворог, як отак людей катувати...

Дивиться бідаха Хведір за хвилину—суне тітка Майстриха у клуню і тягне в одній руці здоровенний глечик, а в другій жмутяку клоччя. Як правду казати, то до цього діла треба маленький глечичок, а Майстриха ухопила такий, що у городі й за семи-гривеника не купиш (з молоком). Думка—як лучче.

Дивиться Хведір на неї—і в душі у нього холоне. А тітка Майстриха не зважає: почала терти бідасі живіт милом, а сама шепоче (бач, і того вивчилася): „Господи, поможи глечика скидати, молитву читати. Отче наш, ожі їси... Вода бігуча, вода котюча, вода йорданська береги потопила і луги поломила, народженному, молитвенному, хрещеному Хведорові сояшниці одходила. А сояшниці водяні, вітряні, прозорні. Вовіки віков, амінь“,—а сама тре, а сама старається.

Потім бере клоччя, та все так повагом, спокійно (і вивчиться ж, мати моя рідна!) та все шепоче: „Пресвята Богородице, велика помошнице! Святий Миколо угоднику, скорий помошнику. Святії апостоли, станьте на помочи, Київські, Охтирські, Печерські, Святогорські... Святий Митрохване Воронізький, великий помошнику. Мати божа двохрушна, трьохрушна—поможіте, благословіте од усякої болісти, від сояшниць“.

Та взяла жмутище клоччя, ледве втерла у глечик, запалила, дала розгорітись добре—та й поставила глечика на те клоччя.

Господи, боже мій милостивий! Святії ж ви мої угодники! Як закричить же Хведір, як зарепетує!

— Ой, пробі, пробі! Ой, клоччя пече!.. Матінко ж моя, родителько, моя ж ти сотворителько!.. Ой пробі!.. Ой-ой-ой!.. Живіт поцупило!..

А воно й справді як потягне йому живіт у глечик!.. Тітка Майстриха не знає вже, що й робити... Треба було пальця під глечик підсунути, щоб дух увійшов, а вона замість того попала обома руками за глечик та й сіпає. Так як сіпне-сіпне, так у Хведора свічки засвітяться! Кричить:

— Ти мені черево видереш!

А та вже перелякалася. Що й був розумець — вискочив, та ще дужче сіпає, а сама кричить:

— Вітряні, водяні, спитені, з'їдені, мужицкі, хлоп'ячі, дівчачі...

Господи!.. Як почув це Майстро, під повіткою сидючи, думав, що пожежа знялася. Прибігає в клуню — і нічогісінько не розбере... Хлопець кричить: „Хто в бога вірує — рятуйте!“ А жінка тягає його по соломі та собі ще дужче: „Хрестами забиваю, молитвами викликаю, з твоїх плечей, з твоїх пальців, з твоїх семидесяти суставців!..

Догадався Майстро... Я-як гепне колодкою по глечикові... Глечик — у дріб'язок, Хведір упав на солому, а жінка одлетіла геть на бік — і нараз все стихло.

Кілька хвилин нічого не було чути і тільки вже згодом-згодом почала тітка Майстриха чогось хлипати.

— Який його чорт... вигадав глечики скидати ..

А Майстро на неї.

— А ти, бісова дурище, вивчилася б поперед...

— Та що там учитись — он баба Немайчиха...

— Тьфу... — плюнув Майстро і пішов геть із клуні.

Друковано у Л. Н. В. 1900 р.

З М І С Т

	Стор.
Дід Андрій	5
Сліпець	23
З давнини	32
Різдвяний вечір	65
Денник студента	80
Блудний син	140
Радість	170
Історія однієї ночі	178
Біля вікна	203
Сідло	236
Як тітка Майстриха глечика скидала	247

КООПЕРАТИВНЕ
ВИДАВНИЦТВО **РУХ**

Харків, вул. 1-го Травня, 10/11. Телефон 29-84

**ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ
ГНАТА ХОТКЕВИЧА**

		ЦІНА	
		Крб.	Коп.
Том	I. Оповідання. З портретом, автобіографією автора і бібліографією його творів — 327 стор.	1	60
„	II. Життєві аналогії. Оповідання з передмовою автора — 232 стор. . . .	1	20
„	III. Люблю жінчину. Оповідання з передмовою автора — 261 стор. . . .	1	50
„	IV. поезія в прозі. Оповідання з передмовою автора — 252 стор.	1	50
„	V. Оповідання — 256 стор.	—	—
„	VI. Богдан Хмельницький. Тетралогія. 1. Суботів. 2. Київ. 3. Берестечко. 4. Переяслав — 438 стор.	4	—
„	VII. Гірські акварелі	—	—
„	VIII. Опришківські оповідання	—	—
„	IX. Камінна душа. Повість	—	—

КООПЕРАТИВ І УХ
ВИДАВНИЦТВО

Харків, вул. 1-го Травня. 10/11. Тел. 29-84

В И Д А Є

П О В Н Е В И Д А Н Н Я Т В О Р І В

І. ФРАНКА

В 30-ти ТОМАХ

П О В Н Е В И Д А Н Н Я Т В О Р І В

Т. ШЕВЧЕНКА

В 4-х ТОМАХ

П О В Н Е В И Д А Н Н Я Т В О Р І В

О. КОБИЛЯНСЬКОЇ

В 10-ти ТОМАХ

П О В Н Е В И Д А Н Н Я Т В О Р І В

В. ВИННИЧЕНКА

В 23-ох ТОМАХ

П О В Н Е В И Д А Н Н Я Т В О Р І В

Б. ГРІНЧЕНКА

В 10-ти ТОМАХ

П О В Н Е В И Д А Н Н Я Т В О Р І В

М. ЧЕРНЯВСЬКОГО

В 10-ти ТОМАХ

ПОВНІ ЗБІРКИ ТВОРІВ Д. МАРКОВИЧА, Г. ГРИГОРЕНКА, О. ПЧІЛКИ, Л. ЯНОВСЬКОЇ, Н. КОБРИНСЬКОЇ, Г. БАРЕІНОК, ДНІПРОВОЇ ЧАЙКИ, М. ВОРОНОГО і ін.

9566
003.
Ціна 1 крб. 50 к.

Р

Ар 966/V



КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО **РУХ**

Харків, вул. 1-го Травня, 10 та 11
Телефон 29 84

1939-2 5484

59/148

15

РЛ
№ 1739/5

256

256-016

1950